

VILÁG- TÖRTÉNET

3. (35.) évfolyam 2013. 1.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZET FOLYÓÍRATA

- **PALOTÁS ZSOLT**
KERESZTÉNY RABSZOLGÁK A BARBARIKUMBAN
- **J. NAGY LÁSZLÓ**
TUNÉZIA AZ 1920-AS ÉVEKBEN
- **GAZDIK GYULA**
NASSZER KÜLPOLITIKAI ÚTKERESÉSE ÉS A SZUEZI VÁLSÁG
- **EGERESI ZOLTÁN**
A TÖRÖK NEMZETÉPÍTÉS ATATÜRK KORÁBAN
- **SZEMLE**
J. NAGY LÁSZLÓ ÉS FERWAGNER PÉTER ÁKOS ÍRÁSA

VILÁGTÖRTÉNET
A Magyar Tudományos Akadémia
Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézetének folyóirata

Szerkesztők
Bottoni Stefano (felelős szerkesztő)
Bíró László (szerkesztő), Farkas Ildikó, Martí Tibor,
Pálosfalvi Tamás (rovatvezetők)
Katona Csaba (olvasószerkesztő)

Szerkesztőbizottság
Glatz Ferenc (elnök), Anderle Ádám, Borhi László,
Erdődy Gábor, Fischer Ferenc, Fodor Pál, Klaniczay Gábor,
Majoros István, Papp Imre, Pók Attila, Poór János

3. (35.) évfolyam 2013. 1.

TARTALOM

Tanulmányok

Palotás Zsolt: Keresztény rabszolgák a Barbarikumban. Források a muzulmán kalózkodás 16–18. századi történetéből	1
J. Nagy László: Tunézia az 1920-as években. A nemzeti mozgalom születése	19
Ferwagner Péter Ákos: Jacques Chevallier és az algériai muszlimok. Vita a kapcsolatok jellegéről 1951-ben	39
Gazdik Gyula: Nasszer külpolitikai útkeresése és a szuezi válság	53
Prantner Zoltán: A szocialista országok és az Egyesült Arab Köztársaság jemeni „missziója”, 1962–1967	73
Farkas Anikó: Anvar Szadat jeruzsálemi látogatása	97
Fodor Gábor: Oroszország szerepe az örmény nemzeti ébredésben, 1878–1914	113
Egeresi Zoltán: A török nemzetépítés Atatürk korában	125

Szemle

Szubjektív arab történelem. Memoárok (J. Nagy László)	145
Az ember, aki meg akarta akadályozni az algériai háborút (Ferwagner Péter Ákos)	152

Keresztény rabszolgák a Barbarikumban

Források a muzulmán kalózkodás
16–18. századi történetéből

„A berber kalózkodás a természet pestisei, az emberiség dögvészei, a szabadság zsarnokai, az egyetemes ártatlanság hóhérai, akik olyan kegyetlenséggel okoznak kárt, ami a többi ember számára ismeretlen, és mely továbbá felülmúlja az országukban született tigrisek és oroszlánok kegyetlenségét is.”¹ Pierre Dan (?–1649) francia trinitárius, szabadító rendi szerzetes korántsem hízelgő megállapítása jól jellemzi korának nyugati, keresztény államainak és azok lakosainak véleményét az észak-afrikai muzulmán városokról és emberekről.

Jelen tanulmány célja, hogy elsősorban a keresztény forrásokon keresztül és a szakirodalom alapján bemutassa és megvizsgálja az Oszmán Birodalom észak-afrikai tartományairól és a muzulmán kalózkodásról kialakult kortárs keresztény képet. Az egyes forráscsoportokat áttekintve arra a következtetésre juthatunk, hogy ez a kép igen színes volt. Némely esetben, ahogyan Dannál is olvashatjuk, nagyon negatív és lesújtó vélemény alakult ki. Ezzel szemben a nyugati konzulok értékelése számos esetben realisabb volt. Ezen objektivitás egyik oka az volt, hogy az eseményekhez külső szemlélőként, nem pedig „szenvetű” résztvevőként tudtak viszonyulni.

Az elemzés a kapcsolatok széles csoportját vizsgálja meg, hiszen a nyugati keresztény világ a kora újkorban számos ponton érintkezett a Mediterráneum térségével, így az észak-afrikai oszmán tartományokkal is. Az élet minden területét átszötte az iszlám és a keresztény civilizáció találkozása. Több királyság számos alattvalója indult Észak-Afrikába, és tért át ott az iszlám hitre. Ezek a személyek jelentős pozíciókat kezdtek betölteni Algír, Tunisz és Tripoli társadalmában, hadseregében és politikai vezetésében. A fenti tényezők mellett az egyes nyugati államok katonai és gazdasági érdekeiknek is érvényt próbáltak szerezni, vagy legalábbis megegyezni, kapcsolatokat kiépíteni ezen területekkel.

A kalózkodás a 17. században élte az aranykorát, így volt ez a földközi-tengeri muzulmán kalózkodás esetében is. Ekkor a muzulmán kalózkodók szabadon tevékenykedhettek. A 16. századtól kezdődően egészen a 19. század közepéig a nyugatiak szemében a keresztény rabok kérdése az egyik legfontosabb megoldan-

¹ „*Corsaires de Barbarie, qu'on peut appeler les fléaux de la nature, les pestes du genre humain, les tyrans de la liberté commune, & les bourreaux universels de l'innocence, qu'ils violentent sans cesse par des cruautés inconnues au reste des hommes, & qui surpassent de beaucoup celle des tigres des lions qui naissent en leur pays.*” Dan, 1646. 4.

dó probléma volt. A 18. századot követően és elsősorban a napóleoni háborúkat lezáró bécsi kongresszuson (1814–1815) a nyugati államok elhatározták a kalózkodás felszámolását. Ezt a feladatot azonban nem lehetett egyik napról a másikra végrehajtani. A bécsi kongresszust követően 15 évnek kellett eltelnie ahhoz, hogy X. Károly francia uralkodó pontot tegyen a muzulmán kalózkodás végére, és 1830-ban annektálja Algírt.

Források és szakirodalom

A nyugat-európai államok muzulmán kalózkodásról kialakult képét több forráscsoporton keresztül lehet megvizsgálni. A tanulmánynak nem célja, hogy az arab, illetve oszmán-török nyelven íródott forrásokat felhasználja. A kutatás jelen szakaszának a keresztény források feldolgozása és bemutatása a feladata. Fontos megjegyezni azt, hogy a korszak keresztény beszámolói, sőt a 19. század történetírói általában figyelmen kívül hagyták az arab, illetve török nyelvű forrásokat.² Felmerülhet, hogy így hiányos képet kapunk a valós állapotokról, ezért a keresztény források állításait a modern szakirodalomban napvilágot látott kutatási eredményekkel vettem össze munkám során.

A 16–17. századi keresztény források, melyek az észak-afrikai területekről szólnak, igen változatosak. Többek között hasznos információkat találunk a volt rabok beszámolóiban, a nyugati utazók leírásaiban, az irodalmi művekben, a szabadító szerzetesek írásaiban és a keresztény államok konzuljainak jelentéseiben.

Algír kora újkori történetének elengedhetetlen forrásai Diego de Haëdo munkái. Haëdo bencés szerzetes volt, akinek születési idejéről nincsenek megbízható adataink. Sokkal inkább ismertebb életének az a szakasza, amikor Algírban raboskodott 1578 és 1581 között. Munkájában, a *Topographie et Histoire Générale d'Alger*-ben (1612)³ összefoglaló képet adott a 16. századi Algírról, társadalmáról, politikai vezetéséről és kalózkodásáról.⁴ Szemléletesen mutatta be a keresztény rabok sorsát Emanuel D'Aranda is. D'Aranda munkájában, a *Relation de la Captivité & Liberté*-ben (1662) többek között saját fogságának történetét is leírta.⁵ A 405 oldalas műből megismerjük elfogásának körülményeit, az algíri rabszolgapiac működését, az algíri rabszolgabörtön, az úgynevezett *bagno* felépítését és a rabok életét is.

A fenti két személy mellett Miguel Cervantes irodalmi alkotásából, a *Don Quijoté*-ből (1605, 1615) is képet kapunk a rabszolgák sorsáról Észak-Afrikában.⁶ Habár ez a munka szépirodalmi alkotás, bizonyos fenntartások mellett forrás értékűnek tekinthető, mivel a mű valós élmények feldolgozásán alapszik. Cervantes

2 Pennell, 1998. 61–79.

3 Az irodalom ismertetése során a főszövegben a monográfiák és szépirodalmi alkotások első kiadási évét tüntetem fel. Az általam ténylegesen használt, újra kiadott munkák kiadási éveit a lábjegyzetben közlöm.

4 Haëdo, de, 1998; Haëdo, de, 1870–1871. Diego de Haëdonak a *Topografia* mellett számos egyéb írása is megjelent: Haëdo, de, 1612/a; Haëdo, de, 1612/c; Haëdo, de, 1612/d. Clissold, 1977. 167.

5 Aranda, D', 1662. D'Aranda munkájának angol fordítása is megjelent: Aranda, D', 1666.

6 Cervantes Saavedra, de, 2005. 530–583.

1571. október 7-én részt vett az oszmánok és a spanyolok között zajló lepantói csatában, ahol a karját is elveszítette. A spanyol író hazatérése során algíri kalózsok elfogták a tengeren, ezt követően több évig raboskodott Algírban, míg végül 1580-ban ismét visszanyerte szabadságát.⁷ Cervantes munkája mellett egyéb irodalmi alkotásokat is találunk a mediterrán, így a muzulmán kalózkodásról. Giovanni Boccaccio a *Dekameron*ban (1353) is írt erről,⁸ emellett a 18. században, 1719-ben Daniel Defoe is beszámolt főhőse, Robinson Crusoe kalandjairól a marokkói kalózsokkal.⁹

A következő forráskategóriát a szabadítórendek, például a mercedáriusok és a trinitáriusok beszámolóí adják. A legjelentősebb ilyen beszámoló a rabok helyzetének leírásáról Pierre Dan munkája, az *Histoire de Barbarie et de ses corsaires* (1637).¹⁰ Dan munkájában negatív képet festett a muzulmán városokról. A negatív ábrázolásnak megvoltak a céljai, hiszen a szabadításokhoz szükséges pénzt elsősorban alamizsnagyűjtésből tudták a rendek előteremteni Európában, így a rendnek szüksége volt arra, hogy a rabok sorsát minél sanyarúbban mutassa be. Az elfogottakkal való bánásmód leírása mellett Dan beszámolójában számos egyéb hasznos információval is szolgált az algíri flotta nagyságáról, a rabszolgák összetételéről, illetve számuk alakulásáról. A rabszolgák számának megállapítása során természetesen némely esetben túlzott, azonban az arányokat jól érzékeltette.¹¹

Külön forráscsoportot képeznek a nyugati konzulok, állami hivatalnokok és utazók beszámolóí, jelentései. Ilyen forrás például Laurent D'Arvieux (1635–1702), XIV. Lajos francia uralkodó Algírba küldött követének jelentései Algírról 1674–1675-ben. D'Arvieux emlékiratai, a *Mémoires du chevalier d'Arvieux* 1735-ben jelentek meg Jean-Baptiste Labat (1663–1738) szerkesztésében.¹² A francia lovag emlékirataiból képet kapunk az algíri flottáról és a muzulmán kalózsokról is. D'Arvieux írásai mellett hivatalos állami források a nyugati államok által az észak-afrikai területekre küldött konzulok jelentései is. Diplomataik pedig szép számban tevékenykedtek a Maghrebben a 17–19. században. Thomas Bakert, az angol korona konzulját 1677-ben nevezték ki Tripoliba, ahol nyolc évig látta el megbízatását. Baker naplójának modern, bevezető tanulmánnyal ellátott közlése R. C. Pennell nevéhez köthető: *Piracy and Diplomacy in Seventeenth-Century North Africa*.¹³ Anglia mellett Franciaország is nagy számban küldött konzulokat az Oszmán Birodalomba.¹⁴ Rajtuk kívül a Holland Köztársaság, mely a tengeri hatalmak közül leginkább törekedett a tárgyalásos megegyezésre, szintén küldött diplomataikat Észak-Afrikába.¹⁵ Holland beszámolóik maradtak fenn a *Staten Generaal* konzuljainak működé-

7 Watts, 1891. 21–30.

8 Boccaccio, 1980. 401–408. (Ötödik nap, második novella).

9 Defoe, 1960. 19–26.

10 Dan, 1646.

11 A keresztény rabszolgák számának meghatározásához ld.: Davis, 2001; Davis, 2003.

12 Arvieux, D', 1735.

13 Pennell, 1989.

14 Többek között Fodor Pál tanulmányában az izmiri francia konzul, Jean Dupuy tevékenységét vizsgálja: Fodor, 1999.

15 Krieken, van, 1976.

séről. Többek között a hollandok tuniszi konzuljának, Thomas Heesnek a beszámolója is, mely a *Revue Africaine* című folyóiratban került közlésre G. H. Bousquet és G. W. Bousquet-Mirandolle munkájának köszönhetően.¹⁶

A 19. század nyugati szakirodalma elsősorban a fenti forráscsoportok felhasználásával próbálta leírni az Oszmán Birodalom ezen területeinek politikai, gazdasági és katonai viszonyait. A munkákra igen gyakran jellemző volt az elfogultság. Többek között ilyen mű Robert Playfair *Scourge of Christendom* (1884) című könyve is, amely már a címében is jelzi a negatív hozzáállást.¹⁷ A muzulmánok Észak-Afrikában nem voltak mások, mint a „keresztény világ istencsapása”, ha tetszik, büntetése. Stanley Lane-Poole az 1890-ben megjelent, *The Story of the Barbary Corsairs*-ban sem ment túl ezen az állásponton, és a muzulmánokat negatívan tüntette fel.¹⁸

A kutatásban a II. világháború utáni időszak változást hozott. A nyugat-európai kutatók már megpróbálták árnyalni a Maghreb ezen városairól kialakított képet. Azonban a munkák még mindig a keresztény forrásokra támaszkodtak. A legjelentősebb ezek közül Godfrey Fisher munkája, a *Barbary Legend* (1957), mely diplomáciai forrásokat használt fel Anglia és a berber államok kapcsolatainak leírása során.¹⁹ Emellett a Mediterráneum 16. századi történetének tanulmányozásában jelentős előrelépés a Fernand Braudel által írt *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II* (1949) című monográfia is.²⁰ A 20. század második felében egyre nagyobb számban jelentek meg monográfiák az észak-afrikai államok történetéről, melyeket már nem jellemzett az elfogultság. Peter Earle könyve, a *Corsairs of Malta and Barbary* (1970) már egymás mellett vizsgálta a muzulmán és a keresztény (máltai) kalózkodást a Földközi-tengeren.²¹ Emellett a mediterrán kalózkodás történetének jelentős kutatóját, Salvatore Bonót emelhetjük ki, akinek munkássága minden tekintetben úttörő jelentőségű.²² Bono összetett módon mutatja be a földközi-tengeri kalózkodást. Earle-hez hasonlóan kiemeli abban a muzulmánok mellett a keresztények szerepét is. Továbbá részletesen vizsgálja a kalózkodások szervezését, lefolyását és a zsákmány sorsát.

A keresztény Európa és az oszmán Észak-Afrika

A források és a szakirodalom vázlatos áttekintését követően vizsgáljuk meg a keresztény Európa és az oszmán Észak-Afrika között kialakult viszonyt. A nyugat-európai államok az Oszmán Birodalommal való kapcsolataik során kerültek érintkezésbe

16 Bousquet–Bousquet-Mirandolle, 1957.

17 Playfair, 1884.

18 Lane-Poole, 1890.

19 Fisher, 1957.

20 Braudel, 1987. A kalózkodásról: 915–941.

21 Earle, 1970.

22 Bono, 1964; Bono, 2000; Bono, 2009. További munkák a Mediterráneum kora újkori történetéhez az Alain Blondy által írt bibliográfiában: Blondy, 2003.

ezen területekkel. Az oszmán-törökök megjelenése Észak-Afrikában Hajreddin Barbarossa tevékenységéhez köthető. Barbarossa volt az, aki 1519-ben a spanyolokkal folytatott harcok során felajánlotta Algírt az egyiptomi hadjáratot éppen győztesen lezáró I. Szelim szultánnak.²³ Az oszmánok ezeken a területeken három közigazgatásilag különálló területet, szandzsákat hoztak létre, melyek élére beglerbégeket vagy kormányzókat neveztek ki. A szandzsákok keletről nyugat felé haladva a következők voltak: Tripoli, Tunisz és Algír.

Ezek a területek széles körű autonómiát élveztek a birodalmon belül, hiszen az oszmán flotta legütőképesebb alakulatait adták. Az autonómia egyik formális megnyilvánulása volt a kaftán küldése Isztambulba. A modern szakirodalomban igen gyakran nevezik a fenti területeket kormányzóságoknak (regency, régence), amivel hangsúlyozzák a tartományok kivételes jogállását a birodalmon belül. A 17. század során az oszmánokkal való viszonylag laza kapcsolatnak köszönhetően – hiszen a birodalom központja messze volt – a kormányzóságok élénk diplomáciai tevékenységet kezdtek folytatni a nyugati államokkal. A kapcsolatok kialakítására a kereskedelem biztosítása, a keresztény rabszolgák kiszabadítása érdekében volt szükség. A muzulmán városok igen jelentős kalóz- és zsákmányszerző tevékenységet folytattak a kora újkorban.

A nyugat-európai források általában nem tettek különbséget az egyes észak-afrikai területek között és azokat egésként kezelték. Például ha egy keresztény hajót muzulmánok támadtak meg a tengeren, a leírásokból szinte sosem derül ki, hogy a támadók algériaiak, tunisziak vagy éppen tripolisziak voltak-e. Ez félrevezető, mivel a városok bizonyos időszakokban eltérő politikát folytattak, sőt időnként egymással is rivalizáltak, illetve háborúztak.²⁴

Az angolszász szakirodalomban igen elterjedt meghatározás a „*barbary states*” elnevezés az észak-afrikai területekre. Mit jelentett a „*barbary*” kifejezés?²⁵ A szó eredete kettős. Maga a barbár fogalom az arab nyelvben is megtalálható, mely alatt Észak-Afrika lakatlanságát (*ber*), illetve az arabok számára érthetetlen nyelven beszélő embereket értették (*barbara*).²⁶ Az arab mellett a „*barbár*” fogalom már az ókori nyelvekben is ismert volt. A görögök az általuk civilizált nyelven, vagyis görögül nem tudó embereket tekintették barbárnak. A rómaiak az Imperiumon, vagyis a Római Birodalmon kívül lakó, nem romanizált, illetve vad népességet értették barbár alatt.²⁷ A nyugat-európai, illetve amerikai szakirodalom az észak-afrikai területekre is ezt a meghatározást használta, mivel az kívül esett az általuk civilizáltnak tartott európai kereszténységen. *Barbarikum* alatt az Afrika nyugati részétől

23 J. Nagy, 1998. 45. Észak-Afrika 16. századi történetéhez ld.: Julien, 1970. 273–302.; Naylor, 2009. 114–124.

24 Például 1755 és 1756 között Tuniszt megtámadta az algíri bej. A konfliktus során a tuniszi bej Manoel Pinto de Fonsca (1741–1773) nagymestert kérte meg, hogy segítsen a város megvédésében. Egyébként ez a szokatlan esemény volt a Máltai Lovagrend flottájának utolsó nagyobb tengeri vállalkozása. Atauz, 2008. 147.

25 A „*barbary*” fogalom értelmezéséhez: Maameri, 2008. 70–76.

26 Uo. 72–73.

27 Uo. 73.; Mercier, 1871. 421–426.

egészen Egyiptomig terjedő területet értették, melybe beletartoznak nemcsak az oszmánok területei, hanem a Marokkói Királyság városai is.

A „*barbary*” elnevezést nemcsak az adott területre, hanem az ott kalóztevékenységet folytató személyekre és a városok lakosaira is alkalmazták. Az ilyen embereket „*barbary pirates*”-nek nevezték. Ez a meghatározás félrevezető lehet, mivel a kora újkori kalózkodásnak két eltérő, meghatározott sajátosságokkal rendelkező kategóriája létezett. A Mediterráneumban egészen a 17. századig nem volt használatos a *piraterie*, tengeri banditizmus és a *pirate*, tengeri rabló szó. A 17. század elejéig a források *course*-ről, kalózkodásról és *corsaire*-ről vagy korzáróról, kalózról számoltak be. A 17. századtól kezdve mindkét tevékenység megtalálható a Földközi-tengeren.

Az elnevezések olyan hajóst takartak, aki főként fosztogatásból élt. A tengeri bandita és a korzáró között a lényeges különbség az volt, hogy az utóbbi tevékenysége megengedett hadviselés volt, melyre szabályos hadüzenet, kalózlevél, oltalomlevél adott felhatalmazást. A Földközi-tengeren minden hatalom elismerte a kalózkodást mint a háború egyik megnyilvánulási formáját. A keresztények ugyanúgy fosztogattak a tengeren és a partokon, mint muszlim társaik.²⁸ A legjelentősebb keresztény kalózok a Máltai Lovagrend és a Szent István Lovagrend tagjai voltak.²⁹ Időnként nehéz volt különbséget tenni korzáró és kalóz között. Osztom a modern szakirodalom megállapítását, mely szerint a meghatározott jogi keretek között zajló akciókban részt vevő muzulmán személyeket is korzáróknak kell tekintenünk, nem pedig „*barbary pirates*”-nek.

A rabszolgaság kérdéskörét is ennek megfelelően kell vizsgálnunk és értékelnünk. Nemcsak keresztények éltek rabláncon Algírban, Tuniszban vagy Tripoli-ban, hanem nagy számban voltak muzulmánok is fogságban Máltán, melyet Peter Earle a „*keresztény kalózkodás fővárosának*” nevezett.³⁰ Továbbá jelentős, keresztények által fenntartott rabszolgapiac működött az észak-itáliai Livornóban is.

A korábbiakban jeleztük, hogy a kormányzóságok széles körű autonómiát élveztek az Oszmán Birodalmon belül. Az egyes területek élén hivatalosan a Porta által kinevezett beglerbégek álltak. Azonban a hatalom a janicsárok vezetői, illetve azok testülete, az *odzsak* kezében volt.³¹ Emellett a 17. századtól kezdve a hatalom igazi birtokosai egyre inkább az úgynevezett *dejek* (*dey*) és *bejek* (*bey*) voltak.³² A társadalomban és a politikai életben ezen két hatalmi tényező mellett jelentős szerepet töltöttek be a kalózhajók kapitányai, vagyis a *raiszok* (arab: *ra'is*) is. A kormányzóságok gazdasági élete és jóléte nagyban függött a sikeres kalózakcióktól. Algír akkor fejlődött, olvashatjuk Braudelnél, amikor annak kalózai eredményesek

28 Braudel, 1987. 916–917.

29 Eickhoff, 2010. 162–167.

30 Earle, 1970. 97.

31 A tuniszi janicsárok történetéről kitűnő tanulmányt írt Pignon 1956-ban: Pignon, 1956.

32 Az Algíri szandzsák magasabb szintű vezetéséhez ld.: Wolf, 1979. 51–90. A Tuniszi szandzsákhoz pedig: Sebag, 1989. 69–87.; Abun Nasr, 1982.

voltak.³³ A nyugati államok először a kalózakciók révén kerültek kapcsolatba a városokkal.

Kalózkodás és rabszolgaság

A kalózkodás iránya más és más volt Algír, Tunisz és Tripoli esetében.³⁴ Egy közös elem azonban mindig megtalálható volt, nevezetesen a folyamatos és szüntelen harc a máltai Szent János Lovagrend és a Spanyol Birodalom ellen. A muzulmánok, ahogyan keresztény társaik is, kétféleképpen tehettek szert zsákmányra. Először is a tengeren kereskedelmi hajókat támadtak meg, és annak utasait, legénységét és rakományát saját kikötőjükbe vitték. Továbbá az ellenséges partokat rabolták ki zsákmány után kutatva. A legjelentősebb zsákmányt az emberek jelentették.³⁵ Emanuel D'Arandát, aki éppen Spanyolországból kívánt hazahajózni, a tengeren fogták el a kalózok 1640-ben, akiket egyébként egy angol renegát vezetett.³⁶

D'Aranda és sok más társának példáján jól látható, hogy a tengeren való utazás számos veszélyt rejtett magában. Előfordult az is, hogy egy korzáró éppen úgy áldozattá válhatott, mint egy keresztény utazó.³⁷ A D'Arandát fogságba ejtő angol renegát megállapítása szerint: „*Nyugalom barátom, ez a háború következménye: ma neked, holnap nekem.*”³⁸

Az elfogott és otthonából elhurcolt keresztények számának megállapításához több forrással is rendelkezünk. A pontos szám meghatározása azonban szinte lehetetlen, mivel sem Algírban, sem Tuniszban nem vezettek hivatalos nyilvántartást az elfogott keresztények számáról.³⁹ Meglévő forrásaink: a szabadító szerzetesek beszámolóí, volt rabszolgák írásai és diplomataik jelentései alapján rekonstruálhatjuk a keresztény rabok számát Észak-Afrikában. Diego de Haëdo bencés szerzetes állítása szerint Algír 100 ezer fős lakosságának negyede keresztény rabszolga volt.⁴⁰ Körülbelül hatvan évvel később, 1640-ben D'Aranda 30–40 ezer fő közöttire becsülte ezt a számot, és hozzátette, hogy a rabszolgák mindenféle nemzetből származtak.⁴¹ Dan szerint Algírban a 17. század közepén körülbelül 25 ezer keresztény raboskodott.⁴²

33 Braudel, 1987. 934.

34 Algír: a Mediterráneum nyugati medencéje (Mallorca, Szardínia, Korzika, Itália) és az Atlantikum; Tunisz: Észak-Afrika és Kréta között, illetve Kréta és Morea között; Tripoli: Szicília keleti partjai és a Levante. Earle, 1970. 56.

35 A leggyakrabban alkalmazott hajótípus a gálya és annak különböző változatai voltak (galleot, petacchio, xcebec stb.). Ezen hajótípusokat evezővel szerelték fel, melynek meghajtásában elsősorban a rabszolgák játszottak döntő szerepet.

36 Aranda, D', 1662. 8.

37 A rabszolgapiacokon a váltságdíj összegét tekintve a legértékesebb személyek a raiszok és a máltai lovagok voltak. A rabszolgák áraihoz Máltán: Muscat, 1997. 205.

38 „*Patience frere, c'est la fortune de guerre: aujourd'hui pour vous, & demain pour moy.*” Aranda, D', 1662. 8.

39 Pennell, 1998. 63.; Davis, 2003. 8.; Bachouch, 1975. 128.

40 Clissold, 1977. 53.; Haëdo, de, 1612/d. 8.; Haëdo, de, 1998. 55.

41 Davis, 2003. XVIII.; Aranda, D', 1666. 99.

42 Dan, 1646. 320.

Algírához hasonlóan a többi muzulmán kormányzóságban sem volt más a helyzet a keresztény rabszolgák számát tekintve. Ismételten Dan adatait véve alapul, Tuniszban 7 ezer, Szaléban (kikötőváros a Marokkói Királyság területén) 1500, míg Tripoliban 400–500 keresztény raboskodott 1634-ben.⁴³ A rabszolgák teljes számát 36 ezerben határozta meg ugyanebben az évben. Emellett a szerzetes D'Arandához hasonlóan megjegyezte, hogy a rabszolgák a keresztény világ minden tájáról érkeztek: „*Ami a mindkét nemből való rabszolgákat illeti, akik manapság a Barbarikumban tartózkodnak, nagy számban vannak minden keresztény nemzetből, mint például angolok, itáliaiak, spanyolok, angolok, németek, flamandok, hollandok, görögök, magyarok [kiemelés tőlem – P. Zs.], lengyelek, szlávok, oroszok és így tovább. Számításaim szerint ezen szegény rabok száma körülbelül eléri a harminchatezer főt. Ezen adatra a helyszínen történő számolásom alapján és a korzáró városokban élő keresztény konzulok nekem juttatott és küldött listái alapján jutottam.*”⁴⁴ A szerzetes állítása szerint minden várost alapul véve Észak-Afrikában körülbelül egymillió keresztény élt rabláncon a 16–17. században.⁴⁵ Dan ezen adatát fenntartásokkal kell kezelnünk, még akkor is, ha nem állt messze az igazságtól, hiszen a célja elsődlegesen az volt, hogy alamizsnát gyűjtsön a rabszolgák kiszabadításához.

Robert C. Davis amerikai történész, az Ohioi Állami Egyetem professzora kutatásai során részletesen elemezte a muzulmán kalózkodás és a keresztény rabszolgaság kapcsolatát. Többek között arra a következtetésre jutott, hogy az 1580–1680 közötti időszakban Algírban évente átlagban körülbelül 27 ezer keresztény rabszolga tartózkodott.⁴⁶ Emellett 2003-as monográfiájában a keresztény foglyok számáról azt állította, hogy 1530–1780 között (tehát szélesebb periódusban, mint Dannál) az egész Barbarikumban közel egymillió keresztényt tettek rabszolgává a muzulmánok.⁴⁷ A beszámoló és a kutatás alapján is arra a következtetésre juthatunk, hogy nagyszámú keresztény raboskodott Észak-Afrikában az 1530–1780 közötti években.

A muzulmán rabszolgák számának meghatározása, ha lehet, ennél is nehezebb, mivel róluk kevesebb forrással rendelkezünk, mint a keresztényekről. Annyi mindenesetre bizonyos, hogy Máltán a kora újkorban volt olyan év, hogy kétezer muzulmán „vendégeskedett” a rend rabszolgabörtöneiben. Ez a kétezer fős létszám igen jelentős, főleg ha a máltai szigeteken állandóan ott tartózkodó lovagok számát vesszük alapul. Az 1530–1798 közötti periódusban átlagosan 400–500 lovag élt Máltán.⁴⁸

43 Uo. 321.

44 „*Quant aux esclaves de l'un & de l'autre sexe, qui sont aujourd'hui en Barbarie, il y en a quantité de tous les pays chrétiens, comme de France, d'Italie, d'Espagne, d'Angleterre, d'Allemagne, de Flandre, de Hollande, de Grèce, de Hongrie, de Pologne, de Slavonie, de Russie, & ainsi des autres. Le nombre de ces pauvres captifs se monte à peu près à trente-six mille, selon le dénombrement qui j'en ai pu avoir sur les lieux, & les mémoires qui m'en ont été fournis & envoyés par les Consuls chrétiens, qui demeurent dans les villes corsaires.*” Dan, 1646. 320.

45 Uo. 319.

46 Davis, 2001. 108.

47 Davis, 2003. 23.

48 Hoppen, 1973. 116.

Miután a kalózok a tengeren vagy a szárazföldön fogságba ejtették a keresztényeket, valamelyik nagyobb rabszolgapiacra vitték őket. A leghíresebb muzulmán rabszolgapiac Algírban volt, ahol áruba is bocsátották a foglyokat. Egy hagyományos nap a piacon a rabok megvizsgálásával kezdődött, és ezt követte délután az árverés.⁴⁹ Reggel felmérték a foglyok fizikai állapotát. A procedura és később az árverés során emberekhez méltatlanul bántak velük. A vizsgálat során megnézték a félig meztelen rabok kezeit és fogait, ennek alapján megállapították, hogy milyen munkát tudnak majd végezni.⁵⁰

Az alapos vizsgálatot követően vette kezdetét az árverés. Az árverés lefolyásáról kitűnő képet kapunk D'Aranda beszámolójából. D'Aranda így emlékezett vissza saját árverésére: „Egy öreg és nagyon megfáradt árverező egy pálcával a kezében karon ragadott és körbevitt a piacon. (...) Ezt követően leültettek minket, és az öreg árverező az elsőt kiragadta a sorból, háromszor vagy négyszer körbejárta a piacot vele és azt kiabálta, hogy *Arrache, arrache*, ami azt jelentette, hogy ki kínál többet.”⁵¹ Végül, amikor D'Arandára került a sor, az így emlékezett vissza a történetekre: „Hallottam, hogy több ember pénzt ajánl, bár nem értettem, hogy mit mondanak. (...) Az összeg végül 200 patagon lett.”⁵² Végül a flamand nemest nem a legtöbbször licitáló személy vitte haza, ugyanis a pasának jogában állt megvenni bármilyen rabszolgát a végső ár kifizetése mellett. A pasa élt is a jogával, így megvett néhány személyt, azzal az árral, amit az árverésen ajánlottak értük. Így D'Aranda 250 másik társával együtt a pasa saját gályájának evezőse lett.⁵³

A rabszolgákat a különböző muzulmán városokban úgynevezett *bagnó*ban szállásolták el. A *bagno* több volt, mint egy egyszerű börtön. Ezen intézmény felépítése természetesen városonként különbözött, volt azonban egy közös vonásuk: nagyszámú keresztény rabszolgát tudtak elhelyezni bennük. Diego de Haëdo szerint az algíri nagy *bagno* képes volt 500–2000 ember befogadására is.⁵⁴

A *bagnók* felépítését és az azokban történő eseményeket többek között D'Arvieux francia követ leírásából is ismerjük. „Belépve egy nagy tér vagy egy hosszú udvar tárul elénk, melyet boltok határolnak; ez a rabszolgákat szolgálja ki, azért hogy működtetni tudják fogadóikat. A boltok hátsó része több kisebb szobára oszlik, melyek többségét a különböző nemzetek papjai foglalják el, akik a rabszolgák gondját viselik. (...) A főkaput kora reggel nyitják ki és későn zárják be. Az udvar,

49 Earle, 1970. 76.

50 Uo.

51 „Un vieillard inventeur fort caduc, avec un baston á la main, me print par le bras, & me mena differents tours par ledit marché (...) Alors ils nous sirent tous asseoir, & ce vieillard inventeur prennoit le premier la route par le bras, marchant avec luy trois ou quatre fois alentour du marché, & criant, *Arrache, arrache*; ce qui veut dire, *Qui offre plus*.” Aranda, D', 1662. 13–14.

52 „J'entendois diverses personnes offrir de l'argent, sans entendre toutesfois ce qu'ils disoient (...) à la fin le marché fut fait pour deux cent patacons.” Aranda, D', 1662. 14–15. Az újkori pénzek értékének megállapítása és átváltása a számos forgalomban lévő valuta miatt meglehetősen nehéz. D'Arandánál 1 francia reál 1/10 patagont, míg 1 algíri patagon 2,83 francia livre-t ért. A pénzek átváltásához és a rabszolgák áraihoz: Davis, 2003. VIII–XIII.

53 Earle, 1970. 78.

54 Haëdo, de, 1998. 218–219.

mely asztalokkal van berendezve, állandóan katonákkal, tengerészekkel és más lusta és kicsapongó emberekkel van tele, akik azért mennek oda, hogy bort igyanak, énekeljenek, dohányozzanak, vagy az üzletről beszéljenek. (...) Az udvar végén, a főkapuval szemben van a börtön nagy épülete, ami három részre van osztva: a középsőt mint templomot használják, a másik kettő pedig a rabszolgák szállása.”⁵⁵ Ez volt a tuniszi bagno leírása. A diplomata ennél sokkal borzasztóbbnak tüntette fel az algíri bagnet, mely szerinte „borzalmas látvány, olyan hely, ahol füst terjeng a körös-körül elterülő tűzhelyekről, illetve hangzavar, üvöltés, lökdösődés és felfordulás uralkodik mindenhol”.⁵⁶

D’Arvieux mellett D’Aranda szintén bemutatta az algíri bagnet. A rabszolgabörtönben számos nemzet alattvalóját látta, és érdeklődve hallgatta a holland, spanyol, francia tengerészek történeteit az Újvilágról és a Távol-Keletről.⁵⁷ Mint írja: „...szinte az összes rabszolga tengerész volt.”⁵⁸ A fentiek mellett irodalmi alkotásban, a *Don Quijoté*-ben is találunk leírást muzulmán bagnetről. „S ha bár gyakran gyötört is bennünket az éhség s a ruhátlanság, sőt majdnem mindig, semmi sem kínozott annyira, mint az a hallatlan és hihetetlen kegyetlenkedés, melyet lépten-nyomon elkövetett a gazdám a keresztények ellen. Nem múlt el nap, hogy valakit föl ne akasztott volna (...) természete hozza magával, hogy az egész emberiség hóhéra legyen.”⁵⁹

Keresztények és renegátok

A keresztények, elsősorban a muzulmán kalózkodásnak és kalózkapitányoknak köszönhetően sajátos képet alakítottak ki Észak-Afrika városairól és lakosairól. Ehhez azonban hozzátartozik az, hogy a korzárók flottáit nem egy esetben volt keresztények, úgynevezett renegátok vezették.⁶⁰ A nyugati renegátoknak, vagy ahogyan Haëdo nevezi őket, a „*Turcs de profession*”-oknak⁶¹ köszönhető többek között az,

55 „On trouve en entrant une grande cour quarrée ou oblongue, avec des magasins tout autour; ils servent aux esclaves pour tenir leurs cabarets. Le dessus de ces magasins est partagé en plusieurs petites chambres, qui sont occupées la plupart par les religieux de différentes nations, qui ont soin des esclaves. (...) La porte principale s’ouvre à la pointe du jour & se ferme fort tard. Les cours sont garnies de quantité de tables tout jour remplies de soldats, de gens de Marine, & autres gens desoeuvres ou débauchés, qui y vont boire du vin, chanter, fumer, ou traiter de leurs affaires. (...) Au bout de la cour opposé à la grande porte est le baigne ou prison des esclaves: c’est un grand bâtiment partagé en trois nefes comme la plupart de nos anciennes églises; celle du milieu sert d’église; le grand Autel est au bout, accompagné de deux autres autels aux cotes.” Arvieux, D’, 1735. IV. köt. 3–5.

56 „Ce sont des lieux d’horreur, où la fumée des cuisines que l’on fait de tous cotés, le bruit, les cris, les coups & le tumulte regnent de toutes parts.” Uo. IV. köt. 229.

57 Earle, 1870. 85.

58 „...car presque tous les esclaves sont gens de mer.” Aranda, D’, 1662. 239.

59 Cervantes Saavedra, de, 2005. 545.

60 Például 1626-ban az algíri flotta 55 kapitánya eredetileg holland származású volt. De Groot, 1985. 132.; Heeringa, 1910. 976–977.

61 Haëdo a törökök kétféle kategóriáját különböztette meg Algírban. Először is léteztek a született törökök, akik felmenői török származásúak voltak (*Turcs de naissance*). A másik kategória az olyan személyeket jelentette, akik önként választották azt, hogy törökök lesznek (*Turcs de profession*). Ezen személyek elsősorban a renegátok sorából kerültek ki. Haëdo, de, 1998. 61–64.

hogy Algír, Tunisz, Tripoli és Marokkó (például Szalé városa) flottái jelentős technikai fejlődésen mentek keresztül a 17. században. Simon Simonsen (vagy valószínűsíthetően más néven Danser), a holland származású hajós ismertette meg a kalózokat a vitorlás tengeri hajózás fortélyaival.⁶²

A legeredményesebb muzulmán korzárók elsősorban a renegátok soraiból kerültek ki.⁶³ Angol oldalról a legjelentősebb ilyen renegát John Ward alias Yusuf raisz, míg holland oldalról Jan Janszoon volt.⁶⁴ Jan Janszoon, vagyis Murat raisz a technikai újításoknak köszönhetően az Atlantikumba is vezetett kalózációkat. Murat nevéhez köthető a szaléi kalózok fosztogatása 1627-ben Izlandon.⁶⁵ A renegát hajóskapitányok megítélése muzulmán oldalról sem volt mindig pozitív. Az algíri pasák véleménye ezekről a személyekről az volt, hogy „ezek a renegátok (*Renegadoes*) se nem keresztények, se nem muzulmánok vagy zsidók! Nincsen egyáltalán sem hitük, sem vallásuk!”⁶⁶

A renegátok kategóriájának csupán egyik csoportját jelentették a kalózkapitányok az Oszmán Birodalomban, így Észak-Afrikában is. A rabszolgáknak is volt lehetőségük a muzulmán hitre való áttérésre, ami egyébként nagyban segítette a szabadságuk elnyerését. Van Krieken tanulmányában az iszlámra áttérő hollandok három kategóriáját különböztette meg: szakemberek, hajósinasok és nők.⁶⁷

A keresztény renegátok igen jelentős szerepet tölthettek be az észak-afrikai kormányzóságok gazdasági és politikai életében. Mint azt fentebb is láthattuk, az algíri kalózkapitányok és kormányzók között nem egy eredetileg nem is oszmán-török származású volt. A listában többek között találunk itáliai, görög, albán, spanyol, korzikai, francia, algíri zsidó és magyar származású raiszt is.⁶⁸ Magyar származású volt Dzsefár pasa is, aki 1580–1582 között Algír kormányzója volt.⁶⁹

A visszakeresztelkedés nagyon nehéz volt, mivel a keresztény államok – elsősorban Spanyolország és a Máltai Lovagrend – nem nézték jó szemmel alattvalóik eltévelyedéseit. Különböző vizsgálatoknak vetették alá a volt keresztényeket, hogy miért hagyták el vallásukat. Ezen vizsgálatokat leginkább a spanyol inkvizíció és a Máltán Birgu (Vittoriosa) városában működő római inkvizíció végezte el.⁷⁰ Bartolomé Bennassar és Lucile Bennassar francia történészek inkvizíciós iratokat dolgoztak fel munkájuk során. Eszerint 1550 áttért kereszténynek, többek között 27 magyar származású embernek bíróságon kellett számot adnia vallásváltásáról.⁷¹

62 Braudel, 1987. 935–936.

63 Clissold, 1877. 86–101; Lloyd, 1981; Krieken, van, 1993.

64 John Ward és Danser életéhez: Lloyd, 1981. 46–57.

65 Lewis, 1973.

66 „*Bou Culeh-ler ni Giaur, ni Mussulman, ni Chifout! On-ler-da Din-Imaun iokter./These Renegadoes are neither Christians, Mussulmans, nor Jews! They have no Faith, nor Religion at all!*” Morgan, 1728. 533.

67 Krieken, van, 1993. 54.

68 J. Nagy, 1998. 46.; Boyer, 1985. 97.

69 J. Nagy, 1998. 47–49.; Boyer, 1985. 97.

70 Ld.: Ciappara, 2001; Wettinger, 2002.

71 A dokumentumok igen jelentős forrásértékkel bírnak, mivel azokban pontosan feljegyezték az inkvizíció előtt megjelent személyek nevét, születési helyét, az áttérés körülményeit, foglalkozásukat stb. J. Nagy, 2006. 10.; Bennassar–Bennassar, 1989. 189–200.

Bizonyos esetben, ha egy renegát segített a keresztény rabszolgákon, akkor nagy eséllyel reménykedhetett a bocsánat elnyerésében. Cervantesnél olvashatjuk, hogy a rabszolgákat egy áttért keresztény is segítette rabságuk során.⁷² Egy muzulmának viszont nehezebb volt áttérnie a kereszténységre. Egy muzulmán, ha sikeresen át is tért a kereszténységre, akkor sem tölthetett be olyan fontos funkciókat a keresztények társadalmában, mint például a megtért keresztények Algírban.⁷³

A szabadulás útjai

Nem minden keresztény rabszolga választotta vallása elhagyását. A szabadság elnyerésének egyéb útjai is voltak. Egyik ilyen lehetőség volt a szökéssel való próbálkozás. A Barbarikumból való szökés esélye meglehetősen kicsi volt, előfordultak azonban sikeres menekülések is.⁷⁴ Például Cervantes rabszolgája más esélyt nem látva szabadságának visszanyerésére, számos társával kalandos módon szökött meg Algírból.⁷⁵ A rabszolgák a szökésen kívül inkább abban bízhattak, hogy valaki szülőföldjükről kiváltja őket. Reménykedhettek abban, hogy rokonaik segítik őket a szabadulásban. Különböző kereskedők, illetve bankok emberkereskedelemre specializálódtak, például Livornóban. Ilyen típusú kiváltásról magyar példával is rendelkezünk. Rudabányai A. Mátyás 1650–1678 között raboskodott Tuniszban, az ő levelén keresztül, melyet ismeretlen magyarországi jótevőjéhez írt, bepillantást nyerhetünk a korántsem egyszerű szabadulási procedura folyamatába.⁷⁶

A foglyokkal és a családtagokkal emellett egyházi személyek is felvették a kapcsolatot. A keresztény világban a szabadítással hivatásszerűen foglalkozó egyházi rendek működtek. A leghíresebbek ezek közül a Szabadító Testvérek voltak. A rendet, amelyet 1198-ban III. Ince pápa is elismert egyházi szervezetként, 1192-ben hozta létre Jean de Matha provençe-i nemes.⁷⁷ A rend feladatai közé tartozott, hogy csökkentse a rabszolgák szenvedéseit a rabságban, segítse azok kiváltását, valamint hogy megmentse őket az iszlámra való áttéréstől. A kora újkorban az egyik legeredményesebb vagy inkább legismertebb szerzetes a korábban már említett Pierre Dan volt. Dan három társával 1634-ben érkezett Algírba azért, hogy tárgyaljon a rabszolgák szabadon bocsátásáról. A misszió eredményeképpen 42 főt sikerült kiváltaniuk.⁷⁸ A rend hosszú története során összesen 30 720 embert váltottak ki 363 misszió során.⁷⁹

72 Cervantes Saavedra, de, 2005. 548–549., 553–557.

73 Például Máltán a megtért muzulmánoknak, hiába lettek keresztények, éjszakára vissza kellett térniük a rabszolgabörtönbe, emellett nappal is meg kellett különböztetniük magukat a keresztényektől. Earle, 1970. 168–178.

74 Uo. 85.

75 Cervantes Saavedra, de, 2005. 557–582.

76 J. Nagy, 2006. 11. A levél szövegét: ld.: Tanka [Sipos], 1989. 147–151.

77 Lloyd, 1981. 120–121.; Weiss, 2011. 12.

78 Lloyd, 1981. 29.

79 Uo. 121.

A jótékonyság, az adó és a rokonok segítsége nem mindig volt elég, így a rabszolgáknak a szabadulásukhoz szükséges pénzt maguknak kellett előteremteniük.⁸⁰ A fogságban lévő személyek Észak-Afrikában a legkülönbözőbb munkákat vállalhatták. A pénznek, amit kaptak, bizonyos részét megtarthatták. Ahogyan D'Arandánál olvashatjuk, nem volt olyan szakma, amit nem lehetett kitanulni: „*Nincs jobb iskola az algíri bagnónál, hogy megtanuljuk, hogyan kell élni a világban.*”⁸¹

A keresztény államok, elsősorban Anglia, Hollandia és Franciaország is igyekeztek alattvalóikat kiszabadítani a rabságból. A 17–18. században számos szerződés jött létre ezen államok és a kormányzóságok között.⁸² A kapcsolatok felvételének kezdete az Oszmán Birodalommal kötött *ahdnamék*hoz vagy kapitulációkhoz köthető.⁸³ Az egyes államok különböző módon reagáltak a kalózkérdésre. A hollandok a békés, tárgyalásos megoldást részesítették előnyben, és elfogadták azt, hogy rendszeresen adóval váltsák meg a békét. Anglia ezzel szemben olykor a fegyveres megoldást választotta.⁸⁴ Franciaország még az angoloknál is brutálisabb utat választott a kalózkérdés megoldására. Az Algír és Tunisz ellen 1682-ben és 1683-ban indított hadműveletek inkább voltak városostromok, mint tengeri csaták.

*

A keresztény források csoportjai közül viszonylag a legobjektívabbakat a konzulok és állami követek beszámolói jelentik. A volt rabszolgák elbeszéléseit és a szabadító szerzetesek beszámolóit fenntartásokkal és forráskritikával kell kezelnünk. Mindkét forráscsoport szerzőinek írásaik elkészítése során megvoltak a maguk céljai és érdekei. A trinitárius papok, mint amilyen Pierre Dan is, a lehető legkomorabb képet igyekeztek mutatni a rabszolgaságban élő keresztények helyzetéről. A szerzetesek többé-kevésbé reális adatokat írtak a rabszolgák számáról, ahogyan az Robert C. Davis kutatásai alapján is kiderül. Mindezek mellett időnként ők is túlzó adatokat közöltek. A hivatalos állami jelentések szerzőit, mint amilyen Thomas Hees vagy Thomas Baker, országuk politikai és kereskedelmi érdekeinek szem előtt tartása jellemezte.

80 Earle, 1970. 87.

81 „...qu'il n'est point de meilleure Université que le Baing [baigno] d'Alger, pour apprendre le monde à vivre.” Aranda, D', 1662. 239.

82 Panzac, 2005. Függelék: Szerződések a Maghreb és a Nyugat között (1605–1830). 335–337. A szerződések szövegéhez ld.: Rouard de Card, 1906; Chalmers. 1790; Mehdi, 2011.

83 Panzac, 2005. 27.; Braudel, 1987. 670.; Fisher, 1957. 319–321.

84 Például 1675-ben Narbrough angol admirális vette blokádnak Tripolit, mely során elpusztította a muzulmán flotta egy részét. A békeszerződést 1676 márciusában kötötték meg. Panzac, 2005. 32–33.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadott források

Aranda, D'

1662 Aranda, Emanuel, D': *Relation de la Captivité & Liberté du sieur Emanuel D'Aranda, jadis esclave á Alger...* Bruxelles, 1662.

1666 Aranda, Emanuel, D': *The History of Algiers and its Slavery*. Ed.: Davies, John. London, 1666.

Arvieux'D

1735 Arvieux, Laurent, D': *Mémoires du Chevalier d'Arvieux, envoyé extraordinaire du Roy a la Porte, consul d'Alep, d'Alger, de Tripoli...* Ed.: Labat, Jean Baptiste. I–VI. köt. Paris, 1735.

Boccaccio

1980 Boccaccio, Giovanni: *Dekameron*. Bp., 1980.

Bousquet–Bousquet–Mirandolle

1957 Bousquet, Georges Henri–Bousquet–Mirandolle, Gertrud Wilhelmine: Thomas Hees. *Journal d'un voyage à Alger (1675–1676)*. In: *Revue Africaine*, 101. (1957) 85–128.

Cervantes Saavedra, de

2005 Cervantes Saavedra, Miguel, de: *Az elmés nemes Don Quijote de la Mancha*. Bp., 2005.

Chalmers

1790 Chalmers, George: *A Collection of Treaties Between Great Britain and Other Powers*. I. köt. London, 1790.

Dan

1646 Dan, Pierre: *Histoire de la Barbarie et de ses corsaires, des royaumes, et des villes d'Alger, de Tunis, de Salé, & de Tripoly...* Paris, 1646.

Defoe

1960 Defoe, Daniel: *Robinson Crusoe – Yorki tengerész élete és különös, meglepő kalandjai*. Bp., 1960.

Haëdo, de

1612/a Haëdo, Diego, de: *Diálogo del la captividad*. Valladolid, 1612.

1612/b Haëdo, Diego, de: *Diálogo de los mártires*. Valladolid, 1612.

1612/c Haëdo, Diego, de: *Diálogo de los morabutos*. Valladolid, 1612.

1612/d Haëdo, Diego, de: *Topografía e historia general de Argel*. Valladolid, 1612.

1870–1871 Haëdo, Diego, de: *Topographie et histoire générale d'Alger*. In: *Revue Africaine*, 14–15 (1870–1871). 364–375., 90–111.

1998 Haëdo, Diego, de: *Topographie et histoire générale d'Alger*. Saint-Denis, 1998.

Morgan

1827 Morgan, Joseph: *A complete history of Algiers. To which is prefixed, an epitome of the general history of Barbary, from the earliest times: interspersed with many curious remarks and passages, not touched on by any writer whatever*. II. köt. London, 1728.

Pennell

1989 *Piracy and Diplomacy in the Seventeenth-Century North Africa: The Journal of Thomas Baker, English Consul in Tripoli, 1677–1685*. Ed.: Pennell, C. R. London, 1989.

Rouard de Card

1906 Rouard de Card, Edgard: *Traité de la France avec les pays de l'Afrique du nord: Algérie, Tunisie, Tripolitanie, Maroc*. 1906.

Tanka [Sipos], 1989.

Tanka Endre [Sipos Gábor]: Rudabányai A. Mátyás levele Tuniszból, 1678. december 1. In: *Lymbus füzetek*, 6. Szeged, 1989. 147–156.

2. Szakirodalom

Abun Nasr

1982 Abun Nasr, Jamel: The Tunisian State in the Eighteenth Century. In: *Revue de l'Occident Musulman et de la Méditerranée*, 33. (1982) 33–66.

Atauz

2008 Atauz, Ayse Devrim: *Eights Thousand Years of Maltes Maritime History: Trade, Piracy, and Naval Warfare in the Central Mediterranean*. Gainsville, 2008.

Bachrouch

1975 Bachrouch, Taoufik: Rachat et libération des esclaves chrétiens à Tunis au XVIIe siècle. In: *Revue Tunisienne de Sciences Sociales*, 11. (1975) 121–162..

Bennassar

1989 Bennassar, Bartolomé–Bennassar, Lucile: *Les chrétiens d'Allah. L'histoire extraordinaire des renégats. XVe–XVIIe siècle*. Paris, 1989.

Blondy

2003 Blondy, Alain: *Bibliographie du monde méditerranéen: Relations et échanges (1453–1835)*. Paris, 2003.

Bono

1964 Bono, Salvatore: *I corsari barbareschi*. Torino, 1964.

2000 Bono, Salvatore: *Les corsaires en Méditerranée*. Paris, 2000.

2009 Bono, Salvatore: *Piraten und Korsaren im Mittelmeer. Seekrieg, Handel und Sklaverei vom 16. bis 19. Jahrhundert*. Stuttgart, 2009.

Boyer

1985 Boyer, Pierre: Les renégats et la marine de la Régence d'Alger. In: *Revue de l'Occident Musulmane et de la Méditerranée*, 39. (1985) 93–106.

Braudel

1987 Braudel, Fernand: *A Földközi-tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában*. II. köt. Bp., 1987.

Ciapparra

2001 Ciapparra, Frans: *Society and the Inquisition in Early Modern Malta*. San Gwann, 2001.

Clissold

1977 Clissold, Stephen: *The Barbary Slaves*. London, 1977.

Davis

2001 Davis, Robert C.: Counting European Slaves on the Barbary Coast. In: *Past and Present*, 172. (2001) 87–124.

2003 Davis, Robert C.: *Christian Slaves, Muslim Masters. White Slavery in the Mediterranean, The Barbary Coast, and Italy, 1500–1800*. Basingstoke, 2003.

De Groot

1985 De Groot, Alexander H.: Ottoman North Africa and the Dutch Republic in the Seventeenth and Eighteenth Centuries. In: *Revue de l'Occident Musulman et de la Méditerranée*, 39. (1985) 131–147.

Earle

1970 Earle, Peter: *Corsairs of Malta and Barbary*. London, 1970.

Eickhoff

2010 Eickhoff, Ekkehard: *Velence, Bécs és a törökök. A nagy átalakulás Délkelet-Európában (1645–1700)*. Bp., 2010.

Fisher

1957 Fisher, Godfrey: *Barbary Legend; War Trade, and Piracy in North Africa, 1415–1830*. Oxford, 1957.

Fodor

1999 Fodor Pál: Máltai kalózok, török rabok és francia kereskedők a Földközi-tengeren a 17. század elején. In: *Történelmi Szemle*, 41. (1999) 3–4. sz. 369–389.

Heeringa

1910 Heeringa, K: *Bronnen tot de geschiedenis van den Levantschen handel*. I. köt. Hague, 1910.

Hoppen

1873 Hoppen, Alison: The Finances of the Order of St John of Jerusalem in the Sixteenth and Seventeenth Centuries. In: *Europe Studies Review*, 3. (1973) 2. sz. 103–119.

J. Nagy

1998 J. Nagy László: Magyar származású kormányzó Algírban, 1580–1582. In: *Világtörténet*, 20. (1998) 1–2. sz. 45–49.

2006 J. Nagy László: *Magyarország és az arab térség*. Szeged, 2006.

Julien

1870 Julien, Charles-Andre: *History of North Africa: Tunisia, Algeria, Morocco: From the Arab Conquest to 1830*. London, 1970.

Krieken, van

1976 Krieken, Gérard, van: Trois représentants hollandais à Tunis (1616–1628). In: *Revue de l'Institut Des Belles Lettres Arabes*, 137. (1976) 41–71.

1993 Krieken, Gérard, van: Renégats néerlandais en Afrique du Nord aux XVIIe et XVIIIe siècles. In: *Les Cahiers de Tunisie*, 46. (1993) 49–63.

Lane-Poole

1890 Lane-Poole, Stanley: *The Story of the Nations. The Story of the Barbary Corsairs*. New York, 1890.

Lewis

1973 Lewis, Bernard: Corsairs in Iceland. In: *Revue de l'Occident Musulman et de la Méditerranée*, 15–16. (1973) 139–144.

Lloyd

1981 Lloyd, Christopher: *English Corsairs on the Barbary Coast*. London, 1981.

Maameri

2008 Maameri, Fatima: *Ottoman Algeria in Western Diplomatic History with Particular Emphasis on the Relation with the United States of America, 1776–1816*. PhD-disszertáció. 2008. <http://bu.umc.edu.dz/theses/anglais/MAA1018%20.pdf> A hozzáférés ideje: 2012 decembere.

Mehdi

2011 *Cahiers des archives. Traités et accords conclus entre la Tunisie et les puissances occidentales (1626–1955)*. Ed.: Mehdi, Jerad. Tunis, 2011.

Mercier

1871 Mercier, Ernest: *Ethnographie de l'Afrique septentrionale: notes sur l'origine du peuple berbère*. In: *Revue Africaine*, 15. (1871) 420–433.

Muscat

1997 Muscat, Joseph: *The Maltese Corso*. In: *Méditerranée, mer ouverte*. Eds.: Villain-Gandossi, Christiane–Durteste, Louis–Busuttil, Salvino. I. köt. Aix-en-Provence, 1997. 191–208.

Naylor

2009 Naylor, Philip Chiviges: *North Africa: a History from Antiquity to the Present*. Austin, 2009.

Panzac

2005 Panzac, Daniel: *Barbary Corsairs: The End of a Legend 1800–1820*. Leiden–Boston, 2005.

Pennell

1998 Pennell, C. R.: *Who Needs Pirate Heroes?* In: *The Northern Mariner/Le Marin du Nord*, 8. (1998) 2. sz. 61–79.

Pignon

Pignon, Jean: *La Milice des Janissaires de Tunis au Temps des Deys 1590–1660*. In: *Les Cahiers de Tunisie*, 15. (1956) 301–326.

Playfair

1884 Playfair, Robert Lambert: *Scourge of Christendom: Annals of British Relations with Algiers...* London, 1884.

Sebag

1989 Sebag, Paul: *Tunis au XVIIe siècle – Un cité barbaresque au temp de la course*. Paris, 1989.

Watts

1891 Watts, Henry Edward: *Life of Miguel de Cervantes*. London, 1891.

Weiss

2011 Weiss, Gillian: *Captives and Corsairs. France and Slavery in the Early Modern Mediterranean*. Stanford, 2011.

Wettinger

2001 Wettinger, Godfrey: *Slavery in the Islands of Malta and Gozo ca. 1000–1812*. San Gwann, 2002.

Wilson

Wilson, David: *List of British Consular Officials in the Ottoman Empire and its former territories, from the sixteenth century to about 1860*. http://www.levantineheritage.com/pdf/List_of_British_Consular_Officials_Turkey%281581-1860%29-D_Wilson.pdf. A hozzáférés ideje: 2012 decembere

Wolf

1979 Wolf, John B: *The Barbary Coast - Algiers Under the Turks 1500 to 1830*. New York, 1979.

ZSOLT PALOTÁS

CHRISTIAN SLAVES IN BARBARICUM. SOURCES ON THE HISTORY OF THE MUSLIM PIRACY IN THE 16TH–18TH CENTURIES

During the 16–18th century a significant number of Christians lived in North Africa, either voluntarily or forcibly. The study examines one aspect of the history of the Early Modern Mediterranean, mainly through Christian primary sources and secondary literature. The 17th century was the golden age of piracy, not only in the New World, but also in Europe. The Christian world was well linked to the Islamic one thanks to the corsairs of the Regency of Algiers, Tunis, Tripoli and the Kingdom of Morocco. Some Christian sources, such as the accounts of the former slaves (Diego de Haëdo, Cervantes), or the writings of the Trinitarians (Pierre Dan) – showed a negative picture of these territories and villages. This was due to the fact that Christians had been held as slaves there. The official government reports written by consuls (Thomas Baker) and ambassadors (Laurent D'Arvieux) were characterized by a certain level of impartiality because they tried to protect the interest of their kingdom.

Helyreigazítás

A *Világtörténet* 2012/3–4. számában, Csaplár-Degovics Krisztián–Demeter Gábor: „Társadalmi konfliktusok a Skopjei szandzsák területén” című tanulmányában pontatlanul jelent meg az első lábjegyzet. A jelen tanulmány ötletadója, egyben módszertani forrása Eva Anne Frantz: *Gewalt als Faktor der Desintegration im Osmanischen Reich – Formen von Alltagsgewalt im südwestlichen Kosovo in den Jahren 1870–1880 im Spiegel österreichisch-ungarischer Konsulatsberichte. Südost-Forschungen*, 68. (2009) 184–204. című tanulmánya. Frantz jelenleg készülő disszertációjában az együttélés és az erőszak különböző formáit vizsgálja a Koszovói vilajetben (Muslime und Christen im spätosmanischen Kosovo. Lebenswelten und soziale Kommunikation in den Anfängen eines ethno-politischen Konflikts, 1870–1913). A témával kapcsolatban lásd még Eva Anne Frantz: *Violence and its Impact on Loyalty and Identity Formation in Late Ottoman Kosovo: Muslims and Christians in a Period of Reform and Transformation. Journal of Muslim Minority Affairs*, 29. (2009) 4. sz. 455–468.

Jelen tanulmányhoz a bécsi levéltári források feltárása az Osztrák Tudományos Akadémia FWF Projekt Nr. P 21477-G18 (Politics and Society in Late Ottoman Kosovo 1870–1913) projektjének keretein belül történt meg (projektvezető: Oliver Jens Schmitt professzor; főmunkatárs, a kutatás vezetője: Eva Anne Frantz). Csaplár-Degovics Krisztián a projektben 2010-ben és 2011-ben 1-1 hónapot dolgozott szerződéses, részmunkaidős kutatóként. A szófiái levéltári kutatást az akadémiai csereprogram keretein belül a Bolgár–Magyar Történész Vegyes Bizottság, míg a könyvtári kutatást és az írást a Magyar Tudományos Akadémia Bolyai János Kutatói Ösztöndíja támogatta. A pontatlanságért Csaplár-Degovics Krisztián ezúton is elnézést kér a Tisztelt Olvasótól.

ZSOLT PALOTÁS

CHRISTIAN SLAVES IN BARBARICUM. SOURCES ON THE HISTORY OF THE MUSLIM PIRACY IN THE 16TH–18TH CENTURIES

During the 16–18th century a significant number of Christians lived in North Africa, either voluntarily or forcibly. The study examines one aspect of the history of the Early Modern Mediterranean, mainly through Christian primary sources and secondary literature. The 17th century was the golden age of piracy, not only in the New World, but also in Europe. The Christian world was well linked to the Islamic one thanks to the corsairs of the Regency of Algiers, Tunis, Tripoli and the Kingdom of Morocco. Some Christian sources, such as the accounts of the former slaves (Diego de Haëdo, Cervantes), or the writings of the Trinitarians (Pierre Dan) – showed a negative picture of these territories and villages. This was due to the fact that Christians had been held as slaves there. The official government reports written by consuls (Thomas Baker) and ambassadors (Laurent D'Arvieux) were characterized by a certain level of impartiality because they tried to protect the interest of their kingdom.

Helyreigazítás

A *Világtörténet* 2012/3–4. számában, Csaplár-Degovics Krisztián–Demeter Gábor: „Társadalmi konfliktusok a Skopjei szandzsák területén” című tanulmányában pontatlanul jelent meg az első lábjegyzet. A jelen tanulmány ötletadója, egyben módszertani forrása Eva Anne Frantz: *Gewalt als Faktor der Desintegration im Osmanischen Reich – Formen von Alltagsgewalt im südwestlichen Kosovo in den Jahren 1870–1880 im Spiegel österreichisch-ungarischer Konsulatsberichte. Südost-Forschungen*, 68. (2009) 184–204. című tanulmánya. Frantz jelenleg készülő disszertációjában az együttélés és az erőszak különböző formáit vizsgálja a Koszovói vilajetben (Muslime und Christen im spätosmanischen Kosovo. Lebenswelten und soziale Kommunikation in den Anfängen eines ethnopolitischen Konflikts, 1870–1913). A témával kapcsolatban lásd még Eva Anne Frantz: *Violence and its Impact on Loyalty and Identity Formation in Late Ottoman Kosovo: Muslims and Christians in a Period of Reform and Transformation*. In: *Journal of Muslim Minority Affairs*, 29. (2009) 4 sz. 455–468.

Jelen tanulmányhoz a bécsi levéltári források feltárása az Osztrák Tudományos Akadémia FWF Projekt Nr. P 21477-G18 (Politics and Society in Late Ottoman Kosovo 1870–1913) projektjének keretein belül történt meg (projektvezető: Oliver Jens Schmitt professzor; főmunkatárs, a kutatás vezetője: Eva Anne Frantz). Csaplár-Degovics Krisztián a projektben 2010-ben és 2011-ben 1-1 hónapot dolgozott szerződéses, részmunkaidős kutatóként. A szófiai levéltári kutatást az akadémiai csereprogram keretein belül a Bolgár–Magyar Történész Vegyes Bizottság, míg a könyvtári kutatást és az írást a Magyar Tudományos Akadémia Bolyai János Kutatói Ösztöndíja támogatta. A pontatlanságért Csaplár-Degovics Krisztián ezúton is elnézést kér a Tisztelt Olvasótól.

Tunézia az 1920-as években

A nemzeti mozgalom születése

Az arab térségben a gyarmati korszakban sajátos fejlődésükből eredően Egyiptomban és Tunéziában alakultak ki a legkorábban a nemzeti ellenállás politikai formái. A Nílus-parti ország esete viszonylag jól ismert a széles, nem szakmai közvélemény előtt is: Mohamed Ali reformkísérletei a 19. század első felében, Arabi pasa felkelése 1881–1882-ben, illetve az 1919-es felkelés. Tunézia esete viszont alig ismert, pedig tartalmát, de akár eredményeit tekintve is, jelentősége semmivel sem marad el az egyiptomitól. Kétségtelen, hogy a maghrebi ország súlya nem vetekedhetett Egyiptoméval, már csak földrajzi elhelyezkedéséből adódóan sem, a nemzetközi kapcsolatokban betöltött szerepét illetően pedig még kevésbé. Ha a jelen eseményeit hosszú folyamatba ágyazva szemléljük – márpedig a történések megértése szempontjából ezt nem mellőzhetjük –, egyáltalán nem érdektelen a tunéziai nemzeti ébredés mozgalommá alakulási folyamatának a bemutatása.¹

Modernizációs törekvés és nemzeti ébredés

A 16. században oszmán fennhatóság alá került Tunéziában az önálló államiság kialakulásának a jelei száz év múlva már megmutatkoztak. Az Isztambul által ki-nevezett helytartók (pasák) egyre gyakrabban kerültek összeütközésbe a janicsár helyőrséggel (odzsak), amely önállósította magát. A pasa nevezte ki a katonaság civil feladatokat is ellátó parancsnokát (bej), aki viszont mindinkább a helyiekre támaszkodott, bevonta őket az állam irányításába. Közülük kerültek ki a helyi rendfenntartó erők és az adóhivatalnokok is. Ennek egyik következménye az lett, hogy a hivatali nyelv a törökkel szemben az őslakosok nyelve, az arab lett.²

1705-ben, Huszein ben Ali bej megválasztásával stabilizálódott az autochton erők hatalma, az ország de facto *önálló állammá* vált. A szimbólumok szintjén fenntartotta az Oszmán Birodalomhoz tartozását: az új uralkodót mindig szultáni firman erősítette meg, trónra lépésekor az imát a szultán nevében mondták stb. Olykor konkrét formában is megnyilvánult a birodalomhoz tartozás: a krími háborúban

1 Ld.: pl. Amin, 2011.

2 Chérif, 1981. 181–183.

tunéziai egységek is harcoltak Isztambul oldalán. A Huszaneita-dinasztia egészen a köztársaság kikiáltásáig, 1957. július 25-ig uralkodott az észak-afrikai országban.

Franciaország 1830-ban kezdte erősíteni pozícióit Tunéziában. Ebben az évben, miután elfoglalta a földközi-tengeri „kalózkodás” központjának számító Algírt, egyenlőtlen szerződés aláírására, a protekcionista gazdaságpolitika feladására kényszerítette az ország uralkodóját, Huszein bejt (1824–1835), aki érzékelve az erőviszonyokban bekövetkezett változást, nyomban reformok bevezetését kezdeményezte, amit utódai folytattak. A reformok, amelyek először a hadsereget és a hozzá kapcsolódó ipari tevékenységet érintették, egybeestek az Isztambulból induló reformokkal, de attól függetlenül bontakoztak ki. Tunézia számára Mohamed Ali Egyiptomja szolgált mintául. Amikor a szultán kihirdette az első Tanzimat-reformokat, Ahmed bej (1837–1855) is helyeselte őket, de Isztambulba azt írta, hogy megvalósításuk a helyi adottságoktól függ, és hosszú időt igényel.³

A Tanzimat-reformok második sorozatát elindító szultáni leirat, a Hatti hümajun kihirdetését – s egy európai típusú alkotmány bevezetését – már London és Párizs kényszerítette Tunéziára, fegyveres fenyegetést is felhasználva. Az 1861-ben kihirdetett alkotmány (Desztur) első volt a maga nemében az arab világban, megelőzte Egyiptomét (1875) és Isztambulét (1876) is. Az ország alkotmányos monarchia lett, az uralkodó gyakorlatilag az európai polgári jogrendszert vette át. Életbe léptetésével elhárultak a tőkebeáramlás jogi és politikai akadályai.⁴ Az elkövetkezendő években jelentős, főleg infrastrukturális beruházás történt az országban: vasutat, vízvezeték, távírvonalakat építettek, nyomdákat alapítottak, megkezdődött a gyapot és az olívaolaj feldolgozásának gépesítése. A modernizációs tervek megvalósítására felvett hitelek visszafizetésére azonban a felkeléseket is kiváltó, megszorító intézkedések (főleg adóemelés) ellenére sem volt képes az ország, ezért – Egyiptomhoz hasonlóan – nemzetközi (angol, francia, olasz) pénzügyi ellenőrzés alá került.

Khairaddin pasa, miniszterelnök (1873–1876) megpróbálta stabilizálni, önálló fejlődési pályára állítani az országot. A politikus az iszlám reformizmus nagyjait (Al Afgani, Abdou stb.) megelőzve rendszerezte gondolatait a reformok szükségességéről és céljáról. Elképzeléseit előbb arab nyelven, majd egy évvel később, 1868-ban franciául tette közzé *A muzulmán államokban végrehajtandó szükséges reformok* címmel.⁵ Khairaddin, ellentétben az iszlám reformmozgalommal (Nahda), nem a vallás megreformálásában, az alapokhoz való visszatérésben látta a megújulást, hanem a muszlim létet megőrizve az új, elsősorban a természettudományos ismeretek átvételében és a helyi viszonyokhoz való adaptálásában. A felemelkedéshez fontosnak tartotta a mezőgazdaság, az ipar, a kereskedelem fejlesztését, de

3 André, 1964. 138.

4 Az alkotmányt 1864-ben, a nagy parasztfelkelés évében – francia nyomásra – egy időre felfüggesztették, a bevezetett reformokat azonban nem.

5 ed-Din, 1987. A művet törökre is lefordították, és 1876-ban Isztambulban publikálták. Szerzőjét a tunéziai miniszterelnöksége után a reformer Abdülhamid szultán a birodalom fővárosába hívta, és nagyvezírré nevezte ki.

főként egy jól működő közigazgatási rendszer létrehozását és egy demokratikusan ellenőrzött kormány felállítását. Ennek megteremtését azonban a kapitulációk fenntartásával az európai hatalmak akadályozták. Világosan látta a hatalmak cselekedetének motívumait is. A külföldi államok aszerint követelik egyik vagy másik muzulmán országban a reformok bevezetését, hogy „mi felel meg politikai érdekeiknek”. Khairaddin egyszerűsítette az ügyintézkést, csökkentette az adókat. Modernizálta az oktatást a neves iszlám egyetemen, a Zitunán. 1875-ben pedig megalapította a Szadiki Kollégiumot, amely a jövő Tunéziája számára képezett a legkorszerűbb ismeretekben jártas értelmiségieket és politikai elitet. Az ország gazdasági-pénzügyi helyzete javult, az eredményesnek ígérkező korszerűsítési kísérletnek azonban véget vetett a nemzetközi viszonyok változása.

Angliát, miután 1875-ben megszerezte a Szezei-csatorna Társaság részvényeinek többségét, majd három évvel később Isztambultól megkapta Ciprust, nem érdekelte már Tunézia. A brit külügyminiszter 1878. július elején közölte francia kollégájával, Richard Waddingtonnal: *„Tegyenek Tuniszban, amit jónak látnak, Angliának nem lesz ellenvetése.”*⁶ Franciaország ekkor úgy döntött, hogy a konkurens Olaszországgal szemben kizárólagos befolyást szerez Tunéziában. 1881-ben egy algériai-tunéziai törzsi határincidens ürügyül használva egy szerződés aláírására kényszerítette az uralkodót, Szadok bejt. A *bardói szerződés* megfosztotta külső szuverenitásától az országot: a 6. cikkely rögzítette, hogy a bej a francia kormány beleegyezése nélkül nemzetközi jellegű szerződést nem köthet. Ellenállás nem volt, a szüntelen adóztatástól elszegényedett ország lakossága közömbösen fogadta a francia protektorátust szentesítő szerződést. Két évvel később, 1883-ban, a belső szuverenitást megszüntető *La Marsa-i konvenció* aláírásával pedig arra kötelezték a bejt, hogy olyan adminisztratív, igazság- és pénzügyi reformokat vezessen be, amilyeneket a francia kormány hasznosnak ítél.⁷ Formálisan továbbra is létezett a tunéziai állam, élén a bejjel és kormányával, ám a Francia Köztársaság képviselőjének, a főrezidensnek döntő szava volt minden lényeges kérdésben, jóváhagyása nélkül egyetlen rendelet sem léphetett életbe.

A protektorátus jogi-politikai rendszere az elkezdett modernizációs folyamat csonka, ki nem teljesedett eredményeire épült. Ezek az eredmények – azontúl, hogy az ország gyarmati voltán alapvetően nem változtattak – a nemzeti mozgalom születésére, formálódására kedvező hatással voltak, hiszen a protektorátust megelőző autochton modernizációs folyamatban gyökereztek. A tunéziai államot szuverenitásának teljes gyakorlásától megfosztották, ám az államiság nem tűnt el. Az emberek számára az uralkodó személyében testesült meg. A nemzeti mozgalom erre a megcsonkított államra hivatkozva fogalmazta meg követeléseit.

6 *Affaires de Tunisie*, 1881. 67.

7 A protektorátusi rendszer kiépülésére ld.: Ganiaget, 1994. 295–306.

Kulturális ismeretterjesztéstől a politikai tettekig

A reformerek első csoportja az 1888-ban alapított *al-Hadira* (A Főváros) című lap körül tömörült. Az alapítók a Szadiki Kollégiumban végeztek, majd Franciaországban folytattak tanulmányokat. Visszatérve hazájukba, a tunéziai kormány alkalmazottai lettek. A lap munkatársai között voltak olyanok, akik korábban Khaireddin közvetlen környezetéhez tartoztak. A lap a kormány félhivatalos orgánuma volt, s élvezte a protektori hatalom támogatását is. Párizs azt remélte, hogy a művelt tunéziaiak segítségével könnyebb lesz elfogadtatnia az általa diktált reformokat. A cikkek nagyobb része az európai országok kormányzati rendszerével, történelmével, természettudományos eredményeivel foglalkozott. A csoport óvatossan megfogalmazott követeléseai elsősorban az oktatási rendszer modernizálására, idegen nyelvek oktatására és az Európában meghonosodott új diszciplínák bevezetésére vonatkoztak, illetve arra, hogy a tunéziaiakat nagyobb mértékben vonják be a közügyekbe.⁸

1896-ban, hogy gondolataikat szélesebb rétegekhez is el tudják juttatni, létrehozták az *al-Haldunia* nevű kulturális-tudományos ismeretterjesztő társaságot. Az egyesületet a tunéziai születésű, maghrebi történész-filozófusnak, Ibn Haldunak (1332–1406) emléket állítva nevezték el. A társaság tagjai bírálták a tradíciókat őrző tuniszi Zituna muszlim egyetem modern tudományokat mellőző oktatási programját. Célját az egyik alapító így fogalmazta meg: *„Terjessze a muzulmánok között a természettudományos érdeklődést, rombolja le végre az előítéleteket, és számukra szakmai és kereskedelmi területen eddig ismeretlen horizontokat nyisson.”*⁹ Népszerűsítő tudományos előadásokat tartottak a történelem, politikai gazdaságtan, fizika, kémia tárgyköréből, közkönyvtárak létesítésére ösztönöztek. Mindezekkel az volt a céljuk, hogy bizonyítsák: az iszlám nem gátja a fejlődésnek.

A társaság tevékenységét erősítette az 1905-ben alakult *Szadiki Kollégium Öregdiákjainak Társasága*, amely elutasította a pániszlamizmusban gyökerező eszméket éppúgy, mint a vallásos és világi oktatás együttélését. Elsődlegesnek a természettudományok oktatását tartotta, ismeretterjesztő előadásait is szinte teljes egészében a tudománynak szentelték. Új elem volt tevékenységében a kevésbé művelt – ahogyan ők nevezték –, „a népi tömegek” felvilágosítása. Az 1906. április és 1907. április között megtartott 84 előadásból 54-re Tunisz külső kerületeiben került sor.¹⁰

Az *al-Hadira* című lap és a két társaság tevékenysége erősítette a formálódó nemzeti tudatot, s jelentősen hozzájárult a modern politikai kultúra kialakulásához. Erősítette a tunéziaiak önbizalmát, azt a tudatot, hogy képesek országuk irányítására. Ha ebben a modernizációs törekvésben a megkötött szerződések szellemének megfelelően a protektori hatalom is segíti őket, akkor teljesíti „civilizációs küldetését”. Ebben ekkor még bíztak. A francia politikai osztály sem látta ekkor még túl

8 Madjoubi, 1982. 113.

9 Idézi: Sammut, 1978. 86.

10 A társaság tevékenységére: Sraieb, 1994. 267–275.

veszélyesnek őket. Amikor azonban már politikai jellegű követeléseket is megfogalmaztak – ami elkerülhetetlen volt –, s ezek tömegmozgalmakkal is párosultak, már keményen léptek fel velük szemben.

A kulturális megújulás képviselői céljaik még nagyobb körben történő terjesztésének érdekében 1907-ben megalapították a *Le Tunisien* (A Tunéziai) című francia nyelvű lapot. A köréje tömörült, többnyire 30 év körüli reformereket *ifjú tunéziaiaknak* nevezték. (Hasonló jellegű csoportosulás ugyanebben az időben Algériában is megjelent.) A lap első számában fogalmazták meg céljukat, követeléseiket: „Az a haladást szolgáló munka, amelyet Franciaország vállalt magára Tunéziában, kezdi meghozni az eredményeit. Egy új, francia nyelven nevelkedett, nemes eszméktől áthatott és azokat képviselő generáció ma már olyan helyzetben van, hogy elfoglalhatja a helyét az itt folyó megújítási folyamatban. E célból megalapította A Tunéziai című lapot. Politikai és alkotmányos szervezet hiánya ez ideig megfosztotta a bennszülötteket mindenféle képviselőtől a hatóságoknál. Nincs semmilyen testület, amely előtt ismertethetnék a kívánságaikat, elképzeléseiket. Amíg a francia kormány liberalizmusa nem ad jogot arra, hogy hangjukat választott testületben hallassák, addig A Tunéziai című újság lesz a szószólójuk.”¹¹ Ez gyakorlatilag a tunéziaiak politikai képviseletének a vállalását jelentette, a kulturális megújulás immár politikai kérdéssé vált. A kulturális reformerek az ország megújítását, a reformok megvalósítását már nem akarták kizárólag a protektori hatalomra bízni, hanem vele együtt, egyenlő félként akarták elvégezni.

Az ifjú tunéziaiak mozgalmának politikai jelentőségét nemzetközi és hazai események is növelték az I. világháború kirobbanását megelőző években. Az 1908-as, úgynevezett ifjútörök forradalom bizonyította, hogy a „dekadensnek és fanatikusnak” minősített muszlim népek is képesek a megújulásra. Az olasz–török háború (1911–1912) Líbiáért szintén a formálódó nemzeti mozgalmat erősítette, a tunéziaiak különböző formában fejezték ki szolidaritásukat a líbiaiakkal (sajtópropaganda, gyűjtés a sebesült líbiai és török katonák számára stb.). A meghatározóak azonban az otthon történtek voltak.

1911 novemberében a tuniszi városi tanács építkezés céljára kisajátította a szent helynek számító muzulmán temetőt, Dzsellaszt. A felháborodás olyan nagy volt, hogy a döntést visszavonták. A temető körül összegyűlt tömeg azonban már nem adott hitelt a hírnek. A tüntetés a rendfenntartó erőkkel történő összecsapásba torkollott. A véres konfliktusban három francia és tizennégy tunéziai vesztette életét. A gyarmati hatalom ostromállapotot hirdetett ki, amely 1912-ig érvényben is maradt. „Ez a lázadás az első népi felkelés Franciaország és a bej hatalmával szemben. Példát kell statuálni, s ezért kivégzések is szükségesek” – írta a francia főrezidens Raymond Poincaré külügyminiszternek.¹² A bíróság súlyos ítéletet hozott: hét tunéziait halálra ítélték, kettőre le is sújtott a guillotine. A francia sajtó egyértelműen az ifjú tunéziaiakat tette felelőssé az eseményekért, amelyekkel azok szimpatizáltak

11 *LeTu*, 1907. február 7.

12 Idézi: Sammut, 1978. 39.

ugyan, de semmilyen közvetlen szerepet nem játszottak bennük. Az újabb tömegmozgalomban azonban már érintettek voltak.

1912. február 6-án egy hétköznapi tragédia (egy villamos elütött egy muzulmán gyereket) a háború előtti legszervezettebb és legtömegesebb megmozdulást váltotta ki. Az ifjú tunéziaiak élükön vezetőjükkel, Bas Hambával – kihasználva a népi elégedetlenséget – bojkottot szerveztek az olasz áruk ellen (a villamosvezetők 80%-a olasz volt, köztük a gázoló is),¹³ valamint követelték, hogy a közlekedési vállalat tunéziaiakat is alkalmazzon, s azok bére legyen egyenlő az európai dolgozókéval. A mozgalmat csak egy hónap múltán és csak rendőri erővel tudták letörni. Az ifjú tunéziaiak vezetőit száműzték, lapjukat és mindenféle szervezetüket betiltották. Az országban ez volt az első tömeges megmozdulás a gyarmati rendszer ellen. A mozgalom szervezettsége, a résztvevők nagy száma szinte sokkolta az európai lakosságot: „*Számukra – kommentálta az eseményeket a tekintélyes párizsi lap, a Le Temps – eddig a burnuszos bennszülöttek csupán a tunéziai folklor egy részét jelentették. Nem tudták felfogni, hogy ez a nép önálló szerep kivívására törekszik.*”¹⁴

A protektori hatalom a legnagyobb veszélyt abban látta, hogy egy többé-kevésbé szervezett politikai csoport, az Ifjú Tunéziaiak Pártja találkozott a lakosság széles rétegeivel, s ezáltal valóságos politikai erőként tűnt fel a francia uralommal szemben. A bojkott letörése és az Ifjú Tunéziaiak Pártjának felszámolása azonban a gyarmatosítók szándékai ellenére éppen a nemzeti öntudat terjedését és további erősödését segítette elő. Számos ifjú tunéziaiban ekkor rendült meg a bizalom a protektori hatalommal szemben, egyre kevésbé hitték, vagy már nem is hitték, hogy felügyelete, irányítása nélkülözhetetlen a tunéziai nép haladását szolgáló reformok megvalósításához.

A világháború éveiben történt események, a forradalmak (az oroszországi és az egyiptomi), a 65 ezer tunéziai részvétele az európai harcokban újabb ösztönzést adtak a nemzeti mozgalomnak Tunéziában éppúgy, mint valamennyi gyarmaton a világban. A nemzeti mozgalom képviselői már nemcsak kritizáltak, hanem a politikai cselekvés útjára léptek. Függetlenségi követelésük jogosságát Wilson amerikai elnök 14 pontjára hivatkozva indokolták. A svájci emigrációba kényszerült Bas Hamba köré csoportosult tunéziai és algériai nacionalisták memorandumot fogalmaztak meg a békekonferenciához, amelyben követelték az önrendelkezési jogot az észak-afrikai népek számára is, hasonlóan a közép-európaiakéhoz. 1919 januárjában a memorandumot eljuttatták a Rómában tartózkodó amerikai elnöknek is.¹⁵ A nemzeti mozgalom a háború után már vezető szerepet követelt magának a tunéziai társadalomban, s ehhez támogatókat, szimpatizánsokat keresett a nemzetközi szinten, de elsősorban a franciaországi politikai erők körében.

13 Az európai származású lakosságnak a többsége egészen az 1930-as évek végéig olasz volt.

14 *Le Te*, 1912. március 12.

15 Dabbab, 1980. 35–44.

A Desztur Párt megalakulása

Az I. világháború befejezését követő években Tunéziában is szokatlanul megélénkült a politikai élet. A társadalom is igen feszültté vált a korábbi „békés” időszakhoz képest. A háború alatt a legfontosabb közszükségleti cikkek ára átlagosan 120–150%-kal emelkedett, elszaporodtak a sztrájkok. A hivatalos statisztika szerint 1918-ban egyetlen sztrájk sem volt, 1919-ben viszont már tizennégyet jegyeztek négyezer résztvevővel, 1920-ban pedig hetet, ötezer résztvevővel. A sztrájkok száma jelentősebben csak 1925 után csökkent.¹⁶

Az ifjú tunéziaiak közvetlenül a háború befejezését követően úgy döntöttek, hogy követeléseiket megismertetik a franciaországi közvéleménnyel is. 1919 nyarán a párt delegációja, élén egyik alapítójával és tekintélyes vezetőjével, Abdelaziz Talbival Párizsba utazott.¹⁷ A francia fővárosban Talbi elsősorban olyan pártok vezetőivel, politikusokkal vette fel a kapcsolatot, akiktől támogatást remélhetett. Találkozott a Szocialista Párt vezetőjével, a L'Humanité főszerkesztőjével, Marcel Cachinnel, aki vállalta, hogy a parlament elé viszi a tunéziai nép problémáit. A francia politikusok kérték, hogy írásban foglalja össze a problémákat és a követeléseket. Talbi Ahmed Szakkával, a Párizsban jogi doktorátust szerző és ott letelepedett tunéziai jogásszal együtt megszerkesztette, és 1919 végén, a szerző nevének feltüntetése nélkül kétezer példányban publikálta is a *Mártír Tunézia és követelései* című könyvet. A művet Talbi eljuttatta a befolyásos lapok szerkesztőségéhez, a politikai pártokhoz és külföldre is, Egyiptomba, Szíriába, Törökországba és az Egyesült Államokba. Négyszáz példány a szigorú ellenőrzést kijátszva eljutott Tunéziába és Algériába is.

A *Mártír Tunézia* a tunéziai nemzeti mozgalom első átfogó programja. Teljes képet ad a tunéziai társadalomról: sorra veszi a gazdaságot, a kultúrát, az oktatást, a jogrendszert stb. Belőle kap először reális képet a francia közvélemény az észak-afrikai országról. Kíméletlenül leleplezi a protektorátusi rendszert, amely egyáltalán nem a haladást, a civilizációt hozta az őslakosok számára, hanem az elszegényedést, a nyomort. „Ezt a rendszert az erők találták fel, hogy uralkodjanak a gyengéken” – olvashatjuk a kötetben.¹⁸ A könyv egyáltalán nem szólt a protektori hatalom jótéteményeiről, hanem megállapítja, hogy minden, amit Franciaország Tunéziában alkotott, kizárólag a francia telepes földbirtokosok érdekeit szolgálja. Ennek az lett a következménye, hogy „a tunéziai nép a saját hazájában nem kívánt idegenként élni”.¹⁹ A tunéziaiak többé már nem hisznek a franciák jóságában, „ha továbbra is együttműködnek velük, az a haza legszentebb érdekeinek az elárulását jelentené”.²⁰

¹⁶ *Statistique générale*, 1928. 492–493.

¹⁷ Abdelaziz Talbi (1876–1944) a Zituna egyetemen folytatott tanulmányokat, majd beutazta az egész arab világot. Hazatérve csatlakozott az ifjú tunéziaiakhoz. 1923-ben elhagyta az országot, s csak 1937-ben tért vissza. Ekkor azonban politikai befolyása már alig volt.

¹⁸ Thaálbi, 1985. 192.

¹⁹ Uo. 191.

²⁰ Uo. 180.

A *Mártír Tunézia* követeli a francia kormánytól „az önkényre és a despotizmusra alapozott rendszer” azonnali radikális átalakítását. A konkrét követelések között szerepel az alapvető szabadságjogok garantálása (gyülekezési jog, sajtószabadság, sztrájkjog stb.). A felvázolt program értelmében a politikai rendszert alkotmányos monarchiává alakítanák át, amelyben a hatalom a tunéziaiak kezében lenne. A végrehajtó hatalom birtokosa az uralkodó lenne, ő viszont felelős lenne a parlament funkcióját ellátó 60 tagú, csak tunéziaiakból álló Legfelső Tanácsnak.²¹ A könyvnek rendkívüli hatása volt. Radikális nézetei megdöbbenést váltottak ki a francia politikai osztályban annál is inkább, mert nem egyéni akcióról volt szó, hanem már szerveződött a könyvben megfogalmazott elveket programként elfogadó párt.

1919 márciusában a könyvvel azonos vagy hasonló nézeteket valló, jómódú tuniszi polgárok összejevetelt tartottak azzal a céllal, hogy az Ifjú Tunéziai Párt továbbfejlesztett programjának szervezeti keretét adjanak. Az összejevetelen már kitapintható volt a később markánsná váló két tendencia. A radikálisabb irányzat hívei, élükön Talbival, alkotmányt követeltek Tunézia számára és a protektorátusi berendezkedés lényeges átalakítását, aminek később majd politikai függetlenséghez kell vezetnie. A mérsékeltek csak reformokat követeltek, s megvalósításukat lassú ütemben képzelték el. A *Mártír Tunézia* megjelenése a radikális platformot erősítette, és siettetett a pártalapítást is. Számos gyűlés után 1920. március 14-én elfogadták a programot, és ekkor született meg a párt elnevezése is: Alkotmányos Liberális Párt, közismerten Desztur Párt. A program lényegében a *Mártír Tunéziában* kifejtetteket tartalmazta.²²

Júniusban a párt küldöttsége Párizsba utazott, hogy ismertesse követeléseit a politikai közvéleménnyel. A küldöttség tagjai találkoztak a pártok képviselőivel, a parlament több tagjával, és fogadta őket a külügyminisztérium²³ afrikai osztályának igazgatóhelyettese is, aki elsősorban a háborús veteránok szociális helyzetének javítását ígérte. Tunéziában pedig a párt aktív toborzó kampányt folytatott, szinte naponként tartott gyűléseket, ahol a programját ismertette. „A Zitunán, a szukban, a kávéházakban, a boltokban, az utcán másról sem beszéltek az emberek, mint a párt párizsi útjáról és a Wilson elnöknek küldött, önrendelkezést követelő petícióról” – emlékezik az események egyik szereplője.²⁴

A Desztur elsősorban városi párt volt. Legszerkezettebb, legkiterjedtebb bázisa Tunisz és a közeli Bizerta volt, de néhány vidéki városban (Sfax, Sousse, Kérouan) is rendelkezett jól kiépített aktivistahálózattal. Szociális összetételét tekintve a tagság kétharmada kisiparos, kézműves, kereskedő és földbirtokos volt. A politikai rendőrség egyik 1922-es jelentésében azt olvashatjuk: „A párt jól szervezett, s huszonnégy óra alatt képes mozgósítani a lakosságot az ország belsejében is.”²⁵ A francia kormány azzal a nyilvánvaló szándékkal, hogy megtörje a párt tevékeny-

21 A követelések uo. 144–148.

22 Dabbab, 1980. 63–65.

23 Tunéziának mint protektorátusnak az ügyei a külügyminisztériumhoz tartoztak.

24 el Madani, 2009. 173.

25 Idézi: Kraiem, 1976. 158.

ségének dinamizmusát, azzal a váddal, hogy veszélyezteti „az állam biztonságát”, letartóztatta a Párizsban tartózkodó Talbit.²⁶ Ezt követően újabb Desztur-delegáció utazott a francia fővárosba. A küldöttséget fogadta a miniszterelnök is, ám mindössze a helyzet tanulmányozását ígérte.

1921 januárjában a Desztur Párt vezetői a frissen kinevezett főrezidenssel találkoztak Tuniszbán. A protektorátus első számú politikai személyisége reformokat ígért, eltörölte a szükségállapotot és létrehozta az igazságügy-minisztériumot, amelynek élére tunéziai került. Viszont határozottan leszögezte, hogy alkotmány bevezetéséről szó sem lehet. Összességében azt mondhatjuk, hogy a párt tevékenysége sikeresnek tűnt: a lakosság körében egyre növekedett a befolyása, és a hatalom képviselői is tárgyalóképes partnernek tekintették (az uralkodó is fogadta delegációját), Franciaországban pedig mind több politikus támogatta. Azonban a protektori hatalom semmiképpen sem szeretett volna osztozni az ország irányításában. Ezért erőszak alkalmazását is kilátásba helyezve lépéseket tett, hogy a párt befolyása növekedését megtörje.

1922. március 22-én a *Petit journal* című újságban megjelent egy, az uralkodóval készített interjú, amelyben a bej forradalminak nevezte a Desztur Párt programját, és elhatárolta magát tőle. Ám nyomban a megjelenés napján kiderült, hogy az interjú hamis, majdhogynem hamisítvány. A bej valóban fogadott egy újságíró, de ő a szavait teljesen kiforgatva közölte. Az uralkodó tiltakozott és lemondással fenyegetőzött. Április 3-án ultimátumot intézett a protektori hatalomhoz: ha huszonnégy órán belül a Desztur Párt követeléseinek egy részét is tartalmazó reformprogramjának megvalósításához nem kap határozott ígéretet, lemond. Két nappal később a főrezidens erős katonai kísérettel megjelent az uralkodónál, és „meggyőzte” lemondási szándékának visszavonásáról. A kiélezett helyzet megrémítette a Desztur Párt franciaországi támogatóit, akik nyomban a tunéziai status quo fenntartása mellett foglaltak állás. Ezzel fordulat állt be a Desztur Párt tevékenységében, a fellendülést apály követte, amit az is jelzett, hogy a szüntelen zaklatásoknak kitett Talbi 1923 nyarán elhagyta Tunéziát.

A pártot belső viták is gyengítették, amelyek szakadáshoz vezettek. Haszsan Guellaty ügyvéd, a desztur mozgalom befolyásos személyisége egyre kritikusabban szemlélte a párt radikalizálódását. Főként Talbi nézeteit tartotta túlzóaknak. Eltérő véleményét a szocialisták lapjában, a *Tunis socialiste*-ben publikálta 1921 nyarán.²⁷ A *Mártír Tunéziát* „igazságtalan és ügyetlen” pamfletnek nevezte, a benne kifejtett nézeteket pedig többségében „elragadó és gyerekes álmoknak”, amelyben kevés „a tudományos szellem és az objektivitás”. A vita eredményeként Guellaty és néhány híve kivált a pártból, és megalakította a Tunéziai Reformista Pártot. Az új párt rövid életűnek bizonyult, tömegbázist nem tudott teremteni, ezért 1922-ben integrálódott a Francia Szocialista Pártba, amelynek bennszülött szekcióját alkotta.²⁸ A desztur mozgalom visszaszorulása azonban nem jelentette az egész nemzeti

26 Egy évvel később felmentik.

27 1s, 1921. augusztus 28.

28 Kraiem, 1975. 160–162.

mozgalom hanyatlását, munkásmozgalmi szárnya – annak kommunista irányzata –, amely számos területen a kezdetektől együtt haladt vele, meglepő dinamizmust és eredményeket mutatott.

A kommunisták és a nemzeti mozgalom

A Francia Szocialista Pártnak volt tunéziai szekciója, ám az – igen szerény – befolyással csak az európaiak körében rendelkezett. Programja a „civilizációs küldetés” mítoszán alapult. A tunéziai őslakosokat elmaradott, feudális és vallási kötöttségbe béklyózott, politikai szerepre éretlen tömegnek állította be. Különösen hevesen támadta az ifjú tunéziaiakat, akiket „Mohamed szektáriánus híveinek” nevezett. Valamennyi probléma megoldására a francia viszonyok megteremtését, a teljes asszimilációt javasolta: *„Laikus és republikánus Tunéziát akarunk, egyszóval francia Tunéziát.”*²⁹ A háború után a szocialista mozgalomban zajló viták hatására nagyobb megértést tanúsítottak a tunéziaiak nemzeti követeléseiről, befolyásra azonban nem tudtak szert tenni. A politizáló tunéziaiak a desztur mozgalom, illetve a kommunisták felé fordultak.

1920 decemberében a Francia Szocialista Párt 18., tours-i kongresszusán szakadás következett be. A többség – köztük a kilenctagú tunéziai delegáció – a Kommunista Internacionáléhoz való csatlakozás mellett döntött.³⁰ Amikor azonban alaposan megismerték a csatlakozás feltételeit, különösen a nyolcadikat, az európaiak többsége elhagyta a kommunista szervezetet. Az említett feltétel megkövetelte minden gyarmatosításellenes mozgalom feltétel nélküli támogatását és a „saját” imperializmus kíméletlen bírálatát. A tunéziaiak pedig éppen e miatt a feltétel miatt fordultak a kommunisták felé.

Az első kommunista csoportokat nem a tours-i kongresszus küldöttei, hanem a háborút megjárt antimilitarista szocialisták alapították előbb Tuniszban, majd néhány más városban (Bizerta, Sousse). E csoportok küldöttei 1921. december 18-án a tuniszi kikötővárosban, La Goulette-ben gyűltek össze. Az alapító kongresszusnak minősíthető értekezleten huszonkilenc európai (köztük két nő) és huszonkét tunéziai vett részt. A lefolytatott vita és az elfogadott program tulajdonképpen mérsékeltnek tekinthető. Nem volt szó osztályharcról, a nemzeti burzsoázia elleni támadásról, sem az iszlám bírálatáról vagy elutasításáról. A követelések között viszont első helyen szerepelt a szavazati jog megadása valamennyi tunéziai számára és a meg nem művelt földek átadása munkás és fellah szövetkezeteknek.³¹

A kommunisták célja az volt, hogy minél közelebb kerüljenek a tunéziaiakhoz, s ezért semmilyen, a protektori hatalmat megkérdőjelező, támadó ellenzéki mozgalmat nem támogattak. Egyrészt azért, hogy politikai cselekvésre ösztönözzék a társadalom mind szélesebb rétegeit. A Desztur Párt *„nemcsak azért szövetség-*

29 LeS, 1911. április 6.

30 Congrès de Tours, 1980. 313.

31 ANT Surv. des comm. Carton 6. Dossier 1. Notes 1130. 1921. december 20., 21.

ges – olvashatjuk a lapjukban –, mert ugyanazon ellenség ellen harcol, hanem mert politikai tevékenysége nyugtalanságot, intellektuális aktivitást teremt a társadalomban, és ezáltal kimozdítja a bennszülött tömegeket tompultságukból, és megkönnyíti egy specifikusan proletár vagy kommunista mozgalom születését”.³² Másrészt azért is támogatták a nemzeti mozgalom minden akcióját, hogy elmélyítsék annak szociális tartalmát. Nagyon ügyeltek ugyanakkor arra, hogy a politikai harc nemzeti és szociális komponense ne kerüljön konfliktusba egymással. „El kell érni, hogy ennek az országnak a proletárjai azt mondják rólunk: íme, ez az a párt, amely véd bennünket mint arabokat és mint bémunkásokat. Jelszavunk kettős: Tunézia a tunéziaiaké, Tunézia a dolgozóké.”³³ Ritka, ismereteink szerint egyedi álláspont a korabeli nemzetközi kommunista mozgalomban a tunéziai kommunistáké annyiban, hogy ilyen szerencsésen tudta összekapcsolni a nemzeti és a szociális szempontot.

A francia kommunisták ekkor ezzel ellentétes, lényegében a korábbi szocialista álláspontra helyezkedtek: azt vallották, hogy a gyarmattartó ország proletariátusának a feladata a győztes szocialista forradalom után a gyarmatok felszabadítása. Később, amikor beavatkoztak a tunéziai kommunista mozgalom belügyeibe, sokat ártottak neki, és nem kis szerepük volt befolyása hanyatlásában. Rendőrségi jelentések szerint gyűléseiken nagy számban vettek részt tunéziaiak, akik közül sokan be is léptek a pártba.³⁴ A tunéziai párttagok jelentős száma megkönnyítette, hogy hazai dialektusban szerkesztett, arab nyelvű újságot adjanak ki. Ám egy-két szám megjelenése után a gyarmati hatóságok valamennyit betiltották. Emellett a kommunisták a kávéházakban és a piacon sikeresen éltek a verbális propagandával. Befolyásuk növekedése egyre jobban aggasztotta a főrezidentet, ezért 1922. május 18-án feloszlatta a kommunista csoportokat. A kommunisták tevékenysége azonban ezután sem szünetelt: rölapokat terjesztettek, broszúrákat adtak ki, aktívan részt vettek a sztrájkokban, s a legalitás legkisebb lehetőségét is kihasználva minden politikai kérdésben hallatták a hangjukat.³⁵ Ott voltak az önálló tunéziai szakszervezet megalakulásánál is.

A Munka Tunéziai Általános Szövetsége

Az 1920-as évek elején az iparban, a kereskedelemben és a szolgáltatásban dolgozó, 60 ezer főt meghaladó bémunkásoknak mintegy 60%-a tunéziai volt. A dokkmunkások kizárólag tunéziaiak voltak, néhány százalékot leszámítva a bányászok is. A vasútnál, a postánál és a hivatalokban viszont fordított volt az arány, ott 90%-ban európaiak, elsősorban franciák dolgoztak.³⁶ 1932-ig a tunéziaiak nem alakíthattak szakszervezetet, ezért a franciaországi Munka Általános Szövetsége (CGT) helyi szervezetéhez, a Szakszervezeti Unióhoz csatlakoztak. Onnan azonban rövid idő

32 As, 1921. szeptember 18.

33 As, 1924. december 28.

34 ANT. Surv. des. comm. Carton 6. Dossier 2. Notes du janvier et du février de 1922.

35 Kraiem, 1997. 106–108.

36 Kraiem, 1976. 397.

után – különösen a sztrájkokat követően – kiábrándultan távoztak. Érdekeik védelmét az európai származásúak elhanyagolták, másodlagosnak tartották. Ez volt az oka annak, hogy a tunéziai dolgozók egyre gyakrabban önállóan léptek sztrájkba, s ez idő alatt érlelődött meg bennük a Szakszervezeti Uniótól független nemzeti szakszervezet megalapításának a gondolata.

1924 különösen feszültségekkel teli év volt. Nagyon rossz volt a termés, a szárazság miatt a nomádok tömegei vándoroltak a városokba, drasztikus áremelések történtek. Egymást követték a munkabeszüntetések, júliusban a tuniszi dokkmunkások, augusztusban pedig a bizertaiak léptek sztrájkba. A munkaadók nem voltak hajlandók teljesíteni a követeléseket, és a protektori hatóságokhoz fordultak a konfliktus rendezése érdekében. Augusztus elején Bizertában a feszültség véres incidenshez vezetett, a rendfenntartók a sztrájkolók közé, illetve az őket támogató tömegbe lőttek. A két halott és a sztrájkolók vezetőinek letartóztatása olyan felháborodást váltott ki, hogy a munkaadók és a hatóságok engedni kényszerültek, elfogadták a béremelést (igaz, az eredeti követelésnél kisebb mértékű növelést), garantálták a nyolcórás munkanapot, és szabadon engedték a letartóztatottakat. Ezeknek a sztrájkoknak a jelentőségét nem a részleges sikerük adta, hanem szervezettségük és a résztvevők öntudatossága. A munkáskérdés ekkor vált először országos nemzeti üggyé. Joggal állapította meg a sztrájkmozgalom egyik szervezője: *„Ez a sztrájk minden korábbtól különbözött, egy új korszak kezdete volt... a munkások letargiáját energiává, gyengeségüket elszántsággá, reményvesztettségüket reménnyé változtatta.”*³⁷

A sztrájkok sikeréhez nagymértékben hozzájárult az országosan kibontakozó szolidaritás, valamint hogy számos desztur párti és kommunista értelmiségi kiállt a munkások mellett, segített nekik a sztrájk példás megszervezésében. A sztrájkolók néhány nappal a konfliktus kirobbanása után a körükben már korábbról ismert, Európából nagy tapasztalatokkal nemrég visszatért Mohamed Alihoz fordultak, hogy adott esetben képviselje ügyüket, és tanácsaival segítse elő a sztrájk győzelmes befejezését.

Mohamed Ali (1894–1928) a tunéziai és egyben az egész arab munkásmozgalom kezdeti szakaszának kiemelkedő alakja. Alapfokú vallási iskolát végzett, rövid élete folyamán autodidakta módon mindvégig képezte magát. Tuniszban az Osztrák–Magyar Monarchia konzuljának sofőrje volt, s így a német nyelvet viszonylag jól elsajátította. A törököt pedig Isztambulban, ahol az I. világháború éveit töltötte. 1921-ben Németországba utazott. A berlini egyetemen társadalomelméleti előadásokat hallgatott, többek között Heinrich Cunow szociáldemokrata történésztől, a *Neue Zeit* szerkesztőjétől, de kapcsolatba került a szélsőbaloldali Spartacus-mozgalommal is. Elméleti ismeretek birtokában és a németországi szociális konfliktusok élményének a hatására Tuniszba történt visszatértekor, 1924-ben, nyomban hozzálátott a dolgozók érdekeit szolgáló kereskedőszövetkezetek megalakításához. Terve megvalósítása közben fordultak hozzá a tuniszi dokkmunkások,

37 Haddad, 1985. 66.

s a javaslatára alakított sztrájkbizottság vezetőjévé választották. A bizottság szeptember 3-án felkereste a bejt, akitől rövid megbeszélés után csalódottan távozott. Az uralkodó, jeleként annak, hogy nem tanúsít különösebb figyelmet a sztrájkolók ügye iránt, nem is fogadta a küldöttséget, amelynek a beszámolóját a miniszterelnök hallgatta meg. A sztrájkbizottság az uralkodótól történt távozás után Mohamed Ali javaslatára döntött az önálló nemzeti szakszervezet megalakításáról. Több városban (Sfax, Gafsa, Sousse) gyűléseket tartottak, és szakszervezet alakítására szólították fel a dolgozókat. Néhány hét alatt több mint húsz helyi szervezet alakult. A kommunisták a kezdetektől támogatták Mohamed Ali törekvéseit, részt vettek a szervezési kampányban, s az alakuló szakszervezet rendelkezésére bocsátották lapjukat.

A Desztur Párt hivatalosan nem állt ki a munkások mellett, sőt egyre nagyobb fenntartással figyelte, szemlélte mozgalmukat. A párt vezetőségének néhány tagja viszont határozottan támogatta őket. Köztük volt a Zitunán végzett *Tahár Haddad* (1899–1935), akinek 1927-ben megjelent könyve nemcsak komoly történeti forrás, hanem a tunéziai nemzeti szakszervezeti mozgalom ideológiájának összefoglalója is.³⁸ A munka elméleti szempontból is figyelemre méltó. Arra keresi a választ, hogy mi a feladata a munkásoknak Tunéziában, s miként viszonyul egymáshoz a szociális és a nemzeti érdekek védelme. A kérdésfeltevés s a válasz nem csupán Tunéziára érvényes, hanem általában a gyarmati országokra is, ahol a kapitalizmus idegen hatás eredménye, és ebből eredően gyenge, „kis kapitalizmus”, ahogyan a szerző nevezi. Ezért a legfontosabb feladat a munkások – és minden tunéziai – kulturális színvonalának emelése, hogy minden ember képes legyen megismerni valóságos helyzetét és felismerni érdekeit. A munkásság „*harcoljon, követelje jogait, védje becsületét, takarítson el útjából mindent, ami ebben akadályozza*”.³⁹ Mindezt békés eszközökkel kell elérni.

Tahár Haddad elismerte az osztályharc létét, de úgy vélte, hogy annak Tunéziában nincs létjogosultsága. Valamennyi tunéziai összefogására, együttműködésére kell helyezni a hangsúlyt, mert a fő cél az önálló tunéziai állam megteremtése. A tunéziaiaknak ebben a harcban önmagukra kell támaszkodniuk, saját, független szakszervezetet kell alakítaniuk. A szerző, aki alapfokú vallási iskolát végzett, majd tanulmányait a Zitunán folytatta, az öntudatra ébredés folyamatában a vallásnak nem szánt különleges szerepet. A vallás, vélte, játszhat pozitív szerepet, de csak a világra nyitott, megreformált formában. Ezt azonban a legfelső tekintélynek számítót, a Zitunát uraló, a megkövült tradíciókat mereven, kritikátlanul védelmező muszlim vallási vezetők nemhogy nem támogatták, hanem a modernebb felfogás híveit elítélték, megbélyegezték, sőt kiátkozták. Erre a sorsra jutott Tahár Haddad is 1930-ban, amikor publikálta *A nő vallási és társadalmi státusza* című, különleges és egyedülálló munkáját. Ebben a nők társadalmi egyenlősége mellett állt ki. Ennek megvalósítását a nőket elnyomó férfiak feladatának tartotta: „*Feladatunk ma sokkal inkább, mint valaha, az, hogy a nőt kivezzük évszázados műveletlenségéből,*

38 Életére: Sraieb, 1967.

39 Haddad, 1985. 40.

s velünk, férfiakkal egyenlő, élő tagjává tegyük az életnek.”⁴⁰ Az írás végtelenül felháborította a minden újtól rettegő, a protektori hatalom támogatását élvező konzervatív Zitunát, amely retorzióként megfosztotta a szerzőt még 1920-ban szerzett első diplomájától, illetve a másodikhoz szükséges vizsgák letételének jogától is. Az arab-izlám világ eredeti, korát jóval megelőző gondolkodója a hivatalos iszlámból kitaszítva, elhagyatottan hunyt el Tuniszban. Elvei azonban megmaradtak, s integráns részét képezik a tunéziai nemzeti mozgalomnak.

A tunéziai szakszervezet megalakításának szándékát 1924. október 31-én egy Tuniszban tartott munkágyűlésen jelentették be, ahol a francia CGT elnöke, Léon Jouhaux is részt vett. Jouhaux azért jött Tunéziába és jelent meg ezen a gyűlésen, hogy lebeszélje a tunéziaiakat önálló szakszervezet megalakításáról. Ehelyett azt javasolta nekik, hogy a szocialista vezetésű CGT-be lépjenek be. Nyugtalan volt amiatt, hogy melyik nemzetközi szakszervezeti központot fogják választani a tunéziaiak: az amszterdami vagy a Vörös Szakszervezeti Internacionálét. Mohamed Ali kijelentette, hogy ha rajta múlna, az utóbbit választaná, de erről majd a tagság dönt.⁴¹ A gyűlés végén Mohamed Ali bejelentette a Munka Tunéziai Általános Szövetsége (Confédération Générale Tunisienne du Travail – CGTT) megalakulását.

A tagszervezetek száma 22 volt. Közülük 18 az északi rész két legnagyobb városában, Tuniszban és Bizertában alakult, s többségében a személy- és teherszállításban, a malomiparban dolgozókat, valamint a kézműveseket tömörítette. Vidéken a mezőgazdaságban és a bányákban ekkor még nem sikerült szakszervezetet alapítani. A tagság összlétszáma 5-6 ezerre volt tehető, ami igen jelentősnek mondható, különösen ha a több évtizedes múlttal rendelkező, 9-10 ezer tagot számláló franciaországi szakszervezeti konföderáció helyi szervezetének tekinthető Szakszervezeti Unióhoz hasonlítjuk.⁴²

Gondos előkészítő és szervezőmunka után 1925. január 18-án nyílt meg Tuniszban az alakuló kongresszus a selyemárukkal kereskedők raktárának és karavánszerájának egyaránt szolgáló hatalmas épületében, amely előtt több száz fős, a helyiségből kiszorult tömeg követte a benti eseményeket. A rendfenntartó erők is nagy számban voltak jelen, de dolguk nem akadt, mert a várakozó tömeg fegyelmezetten viselkedett. A küldöttek megvitatták, és másnap elfogadták a szervezeti szabályzatot. E szerint bármilyen nemzetiségű és vallású dolgozó tagja lehet az új szakszervezetnek, amelynek célja a dolgozók anyagi és szellemi érdekeinek a védelme. A tagok politikai szerepet nem vállalhatnak. A kongresszus megerősítette a már korábban, a propagandakörút során jóváhagyott ideiglenes vezetését, élén Mohamed Alival. Döntöttek a szervezet jelvényéről is, amely egy láncait széttépő burnuszos őslakost ábrázolt. A lábai elé helyezett sarló, eke, kalapács és egy kéve kender a mezőgazdasági és az ipari tevékenységet szimbolizálta. A jelvény a tunéziai dolgozók mentalitásában végbement változást jelképezte, s „azt a határozott

40 Uo. 1985. 38.

41 Bessis, 1974. 91.

42 Ben Hamida, 2003. 73–76.

vágyat, hogy ne kizsákmányoltként és megalázottként, hanem önérzetes emberként éljenek”.⁴³

A kommunistákon kívül egyetlen párt, politikai csoportosulás sem támogatta a fiatal nemzeti szakszervezetet. Megalakulását a szocialisták „xenofób nacionalisták és a kommunisták manőverének” tulajdonították.⁴⁴ Vagy, amint az egyik szocialista képviselő állította, „a némi tehetséggel megáldott kalandor Mohamed Ali tevékenységének”.⁴⁵ A Desztur Párt kezdetben, az alakulás, szervezés fázisában támogatta a nemzeti szakszervezetet. Azt remélte tőle, hogy közelebb kerül a társadalom alsóbb rétegeihez. A CGTT megalakulását követően azonban, látva annak radikalizmusát, a kommunisták aktív szerepét, illetve tartva a rendőrségi repressziótól, teljes mértékben elfordult tőle.⁴⁶ A párt vezetőségének egyes tagjai, mint Tahár Haddad és Taufik al Madani (1898–1983)⁴⁷ mindvégig kitartottak a CGTT mellett.

A gyarmati hatóságok először sorozatos rendőrségi zaklatással akadályozták a CGTT működését. Amikor azonban a Tunisztól délre fekvő Hammam-Lifben a mészakbánya munkásai 1925. január 19-én, három nap múlva pedig a pointville-i mezőgazdasági munkások sztrájkba léptek és az éppen megalakult nemzeti szakszervezethez fordultak, hogy az képviselje az érdekeiket, a protektori hatalom azonnal cselekedett. A főrezidens a külügyminisztérium illetékeséhez címzett levelében január 30-án meg is indokolta a gyors intézkedést: „A pointville-i mezőgazdasági munkások magatartása nem azért nyugtalanít, mert a közrendet zavarja, hiszen nyugalom van, hanem azért, mert új mentalitás kialakulását segíti a vidéken. (...) [A sztrájkolók – J. N. L.] kijelentették, hogy a föld tunéziai, s ezért az övék.”⁴⁸ Február 5-én az állam biztonságát veszélyeztető cselekedetek ürügyén letartóztatták Mohamed Alit és a betiltott CGTT vezetőségének még öt tagját. A novemberben kihirdetett ítélet 5–10 év száműzetéssel sújtotta őket.⁴⁹

A CGTT széttűzésével a gyarmati hatalom megtörte a fiatal, dinamikusan fejlődő nemzeti mozgalom lendületét. Lényegében ugyanez történt Algériában és Marokkóban. Párizsnak ezeken a gyarmatain is sikerült megszilárdítania a világháború utáni forradalmi fellendülésben megrendült pozícióit: Algériából száműzték a születő nemzeti mozgalom kimagasló alakját, Haled emírt, Marokkóban pedig Pétain hadserege 1926-ban, egyesülve a spanyol erőkkel megadásra kényszerítette az ország északi részét birtokló, a spanyolok ellen már évek óta sikeresen harcoló Abd el Krimet. A folyamat betetőzéseként a párizsi képviselőház 1926-ban elfogadta az

43 Haddad, 1985. 136.

44 A szocialista sajtót idézi: Tilil, 1977. 188.

45 Cohe-Hadria, 1974. 65.

46 Kraiem, 1976. 605–607.

47 1925-ben őt is kiutasították az országból. Algériában telepedett le, és ott az iszlám reformmozgalomban játszott fontos szerepet. A nemzeti felszabadító háború idején (1954–1962) csatlakozott a felkelőkhöz, s az általuk alakított ideiglenes kormányban miniszteri tisztséget vállalt.

48 Idézi: Kraiem, 1976. 591.

49 Mohamed Ali több arab országban is megfordult, majd Szaúd-Arábiában telepedett le, és sofőrként kereste a kenyerét. 1928. május 10-én vesztette életét egy autóbalesetben a Dzsedda és Mekka közötti úton.

úgynevezett gonosz törvényt, amely minden, a közrendet megzavaró (vagy annak ítélt) eseményt keményen szankcionált.

Az elszenvedett csapás ellenére a tunéziai nemzeti mozgalom az 1920-as években olyan politikai-ideológiai értékeket és módszereket teremtett és gyökereztetett meg, amelyek szüntelenül megújulva a függetlenségért, majd később a demokráciáért és a szociális reformokért folytatott harcnak az alapjait képezték, illetve képezik mind a mai napig az észak-afrikai ország történelmében.

Szembeszökő a vallási türelmetlenség, egyáltalán az iszlámra történő hivatkozás hiánya a politikai harcban. Ha egyáltalán felmerült, az csak a nemzeti mozgalom egészével vagy egyes személyiségeivel – s végső soron a nemzeti megújulással – szemben álló, elsősorban a Zitunához köthető, konzervatív erők részéről. A nemzeti mozgalom számára természetes közeg a muszlim vallás és civilizáció, nem annak megreformálásával akart szembeszállni az elnyomó protektori hatalommal, hanem annak fenntartóan hirdetett eszméivel akarta modernizálni, a korszakhoz igazítani a tunéziai társadalmat. Kiindulási pontja nem a Korán volt, hanem a francia forradalom eszméi, az egyéni szabadságjogok. Ez a sajátos laicitás nem jelentette azt, hogy a mozgalom képviselői közömbösek lettek volna az iszlám iránt, nem tartották volna a nemzeti tudat fontos elemének, s nem léptek volna fel a protektori hatalommal szemben, amikor az megsérti azt.

Amikor a CGTT-t betiltották és vezetőit letartóztatták, a biztonsági hivatal vezetője „vallási jellegűnek” minősítette a mozgalmukat. Többek között azért, mert egyik vidéki körútja során tartott beszédében Mohanemd Ali a Koránból idézett. A szakszervezeti vezető nem tagadta, hogy a muszlimok szent könyvére hivatkozott, hiszen *„ezeknek a nyomorúságos helyzetben lévőeknek csak egyetlen értékes tulajdonságuk van, az, hogy muzulmánok. Sokan közülük kívülről tudják a Koránt. Tehát csak azon keresztül értethettem meg velük a jelenlegi helyzetüket és jövőbeni feladataikat. Mindig arra törekszem, amennyire módomban áll, hogy propagandámat a munkások színvonalához igazítsam, nem azért, hogy a másik ellen uszítsam őket, hanem éppen hogy saját maguk ellen lázítsam.”*⁵⁰

A nemzeti mozgalom képviselői nyilvánosan fejezték ki felháborodásukat, amiért az eucharisztikus világkongresszust muszlim földön, Tunéziában rendezték meg 1930-ban. Valamennyi tunéziai „valóságos katasztrófaként”, „kilencedik keresztes hadjáratként” élte meg ezt az eseményt.⁵¹ A felháborodásban azonban nyoma sem volt a vallási gyűlöletnek.

A Desztur Párt fiatal, a politikai életbe az 1920-as évek második felében bekapcsolódó tagjai, akik szinte kivétel nélkül Franciaországban is folytattak tanulmányokat, Tahár Haddad nyomán a női egyenjogúság hívei voltak, de *ideiglenesen*, átmenetileg elfogadták a fátyol viselését, mert azt „a tunéziai személyiség”, a nemzeti identitás egyik megjelenési formájaként fogták fel. A muszlim hagyományokhoz óvatosan viszonyultak. Az volt az álláspontjuk, hogy nem szabad konfrontálódni azokkal, ösztönözni, segíteni kell fejlődésüket, alkalmazkodásukat a változó

50 Kraiem, 1976. 152.

51 Bourguiba, 1982. 38.

világhoz, de a modernizációt nem radikális és hirtelen történő szakítások sorozatán keresztül kell megvalósítani, *„hanem oly módon, hogy megőrizzük személyiségünk egységét, és összhangban legyünk a lelkiismeretünkkel”*.⁵²

A tunéziai nemzeti mozgalom programjának állandó eleme a nők egyenjogúságának a megteremtése. A független Tunézia egyik első törvénye 1956-ban éppen ezt garantálta: a nők törvény előtti egyenlőségét, szavazati jogát, valamint eltörölte a poligámiát.

A mozgalomban a dialógus mindig prioritást élvezett, a problémákat sohasem akarták erőszakos módon megoldani. A Desztur Párt azonban a megoldást hozó politikai párbeszédet az elit feladatává tette. Ebben történt változás az 1930-as években, amikor az imént említett fiatalok, élükön Habib Burgibával (1903–2000), a független Tunézia első köztársasági elnökével, vívtak ki maguknak vezető szerepet. 1934-ben megalakították az Új Desztur Pártot, amelynek programjában kiteljesedtek a „francia eszmék”. Elvetették az alkotmányos monarchiát, s a republikanizmus elkötelezett hívévé váltak. Az új párt továbbra is elutasította az erőszakos módszereket, s a politikai párbeszédet részesítette előnyben. Ám a radikális fiatalok kiszélesítették a társadalmi bázisát, az utcát is bevonták a politikai életbe, tömegdemonstrációkat szerveztek, s ebben tudatosan elmentek az *erőszak határáig* is.

A kommunista párt az évtized végére szektává zsugorodott, köszönhetően a Kommunista Internacionálé kirekesztő, csak a munkások érdekeinek védelmét hangsúlyozó, minden probléma megoldását a szocialista forradalomtól váró politikájának. Ennek ellenére nem tűnt el, sőt meglepően nagy vitalitást tanúsított.

Végezetül hangsúlyoznunk kell a tunéziai nemzeti mozgalomnak azt az egész arab világban egyedülálló jellegzetességét, amit az erős nemzeti szakszervezet által váltakozó intenzitással, de mindig képviselt mély szociális program jelent. Az 1925-ben betiltott szakszervezet 1937-ben újjáalakult. Hiába tiltották be két évvel később, a II. világháború után, 1946-ban újra létrejött, s hatalmas, a modern politikai eszméket tudatosan is vállaló szervezetté vált. Programjában és tevékenységében összefonódott a nemzeti és társadalmi felszabadulás eszméje: *„A nemzeti felszabadulásért folytatott harc nem más, mint a társadalmi felszabadulás akarataként a megnyilvánulása. Meggyőződésünk, hogy a politikai függetlenség társadalmi haladás nélkül, a rendszer társadalmi-gazdasági alapjának átalakítása nélkül csak szemfényvesztés”* – jelentette ki Ferhat Hased, a szakszervezet elnöke 1951-ben.⁵³

A nemzeti szakszervezetet mind Burgiba köztársasági elnök (1957–1987), mind az őt követő Ben Ali (1987–2011) megpróbálta megtörni, de egyiküknek sem sikerült szervilissé tennie, legfeljebb csak ideig-óráig. Vajon sikerül-e ez az iszlamista Ennahdának?

52 Bourguiba, 1929.

53 Idézi: Kraiem, 1980. 41.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadatlan források

ANT Archives Nationales de Tunisie (Tunisz)
Surv. des comm Surveillance des communistes

2. Kiadott források

Affaires de Tunisie

1881 Documents diplomatiques. *Affaires de Tunisie, 1870–1881*. Paris, 1881.

As

Avenir social

Congrès de Tours

1980 Congrès de Tours. *Edition critique. 18e Congrès national du Parti socialiste. Texte intégral*. Paris, 1980.

LeS

Le Socialiste

LeTē

Le Temps

LeTū

Le Tunisien

Statistique général

1928 *Statistique général de la Tunisie, 1927*. Tunis, 1928.

Ts

Tunis socialiste

3. Szakirodalom

Amin

2011 Amin, Samir: *Le monde arabe dans la longue durée. Un printemps des peuples?* Alger, 2011.

Ben Hamida

2003 Ben Hamida, Abdesslem: *Capitalisme et syndicalisme en Tunisie de 1924 à 1956*. Tunis, 2003.

Bessis

1974 Bessis, Juliette: Le mouvement ouvrier tunisien: de ses origines à l'indépendance. In: *Le Mouvement social*, 89. (1974). 85–108.

Bourguiba

1929 Bourguiba, Habib: Le voile. In: *L'étendard tunisien*, 1929. január 11.

1982 Bourguiba, Habib: Parachèvement des préparatifs et le début de l'action, 1925–1933. In: Bourguiba, Habib: *Articles de presse, 1929–1933*. Tunis, 1982.

Chérif

1981 Chérif, Mohamed Hédi: La „déturquisation” du pouvoir en Tunisie, classes dirigeantes et société tunisienne de la fin du XVIIième siècle à 1881. In: *Cahiers de Tunisie*, 29. (1981) 177–197.

Cohe-Hadria

1974 Cohe-Hadria, Elie: *Du protectorat français à l'indépendance tunisienne*. Nice, 1974.

Dabbab

1980 Dabbab, Mohammed: *Les délégations destouriennes 1919-1921 ou la naissance du Destour*. Tunis, 1980.

ed-Din

1987 ed-Din, Khayr: *Essai sur les réformes nécessaires aux Etats musulmans*. Paris, 1987.

el Madani

2009 el Madani, Tewfik: *Mémoires de combat*. Alger, 2009.

Ganiaget

1994 Ganiaget, Jean: *Histoire contemporaine du Maghreb*. Paris, 1994.

Haddad

1984 Haddad, Tahar: *Les pensées et autres écrits. Introduction et traduction de Nouredine Sraieb*. Oran, 1984. (Cahiers du CRIDSSH, 14.)

1985 Haddad, Tahar: *Les travailleurs tunisiens et l'émergence du mouvement syndical*. Tunis, 1985.

Kraiem

1975 Kraiem, Mustapha: Le Parti Réformiste Tunisien. In: *Revue d'histoire maghrébine*, 4. (1975) 150-162.

1976 Kraiem, Mustapha: *Nationalisme et syndicalisme en Tunisie, 1918-1929*. Tunis, 1976.

1980 Kraiem, Mustapha: L'UGTT et le mouvement syndical maghrébin avant l'assassinat de Ferhat Hached. In: *Revue d'histoire maghrébine*, 17-18. (1980) 33-42.

1997 Kraiem, Mustapha: *Le Parti Communiste Tunisien pendant la période coloniale*. Tunis, 1997.

Madjoubi

1982 Madjoubi, Ali: *Les origines du mouvement national en Tunisie 1804-1934*. Tunis, 1982.

Raymond

1964 Raymond, André: La France, la Grande-Bretagne et le problème de réforme en Tunisie 1855-1857. In: *Etudes Maghrébines: Mélanges Charles Andre Julien*. Eds.: Marthelot, Pierre-Marthelot, Andre. Paris, 1964. 137-164.

Sammut

1978 Sammut, Carmel: Action des Jeunes-Tunisiens: réformisme d'assimilation ou nationalisme d'émancipation? In: *Revue d'histoire maghrébine*, 10-11. (1978) 67-153.

Sraieb

1967 Sraieb, Nouredine: Contribution à la connaissance de Tahar El-Haddad (1899-1935). In: *Revue de l'Occident musulman et de la Méditerranée*, 4. (1967) 99-132.

1994 Sraieb, Nouredine: *Le Collège Sadiki de Tunis, 1875-1956*. Paris, 1994.

Thaâlbi

1985 Thaâlbi, Abdelaziz: *La Tunisie martyre*. Beyrouth, 1985.

Tlili

1977 Tlili, Béchir: La Fédération socialiste et la „Tunisie Martyre”. In: *Les Cahiers de Tunisie*, 25. (1977) 139-209.

LÁSZLÓ J. NAGY

TUNISIA IN THE 1920S. THE BIRTH OF THE NATIONAL MOVEMENT

The organizations of the Tunisian national movement were created during the 1920s. The Destour Party, the national labour union and the left-wing, communist groups gained growing importance in the political life of the country in the colonial era, and remained dominant even after it conquered its independence, in 1956. A specific feature of the Tunisian national movement compared to other political experiences in Northern Africa was the strength of the left-wing secularised trade unions, while reference to political Islam did not appear in the country's life until recent times. The starting point of the Tunisian nationalist movement was not the Koran, but the emancipatoric ideology of the French revolution. At the same time, they defended the Islamic religion and civilization against the colonial power as part of their national consciousness. Dialogue was the basic element of the political culture of a national movement which never agreed to solve problems by using force. The strong national trade union remains the most intriguing feature of the Tunisian nationalist movement. Beyond bringing forward a radical social program, trade union leaders actively participated in the political struggle as well.

Jacques Chevallier és az algériai muszlimok

Vita a kapcsolatok jellegéről 1951-ben

E tanulmány keretei között arra teszek kísérletet, hogy bemutassak egy rövid, ám annál hevesebb vitát az algériai francia gyarmatosítók között, amelyet a muszlimokkal kiépítendő kapcsolatok jellegéről folytattak. A vita résztvevői a francia telepesek II. világháború utáni politikai elitjének képviselői voltak: egyrészt Jacques Chevallier, a „liberálisok” szószólója, másrészt a radikális ultrakolonialisták. Kutatásaim során arra a megállapításra jutottam, hogy az európai lakosság („feketelábúak”) 1945 utáni politikai preferenciái és magatartása figyelmet érdemlő téma. Mivel közvetlenül ez a korszak előzte meg az 1954–1962 közötti függetlenségi háborút, az 1940-es, 1950-es évekbeli francia telepes társadalom korántsem egységes politikai irányvonalának árnyaltabb elemzése – és megismerése – hozzájárulhat a konfliktus kirobbanásának jobb megértéséhez. Az ismertetésre kerülő vita jól jellemzi a korszakot: rávilágít az európaiak politikai gondolkodására az algériai gyarmaton.

A cikk megírásához kétféle forrást használtam föl. Az elsőt olyan jelentések és tájékoztatók alkotják, amelyeket az algériai főkormányzóság különleges részlege készített a különböző politikai erők tevékenységéről a főkormányzó, megyei szinten pedig a prefektusok számára.¹ Ezek a dokumentumok gyakorlatilag elengedhetetlenek a téma feldolgozásához; sajnos a dossziék jelentős része még mindig nem kutatható az aix-en-provence-i Tengerentúli Levéltárban (Archives Nationales d’Outre-Mer, AOM). Szerencsére az elkövetkező években újabb dossziék válnak kutathatóvá, amelyek minden bizonnyal árnyalni fogják az eddig kialakított képünket. A másik forráscsoportot a politikai pártok algériai sajtója jelenti, mely bőséges információkkal szolgál a pártok belső életéről, programjaikról, választási kampányaikról. E pártszekciók sajtója teljes mértékben elérhető és kutatható az említett levéltárban.

A korszakra vonatkozó történetírásban szinte egyeduralkodó az a nézet, hogy az európai pártok – kivéve az Algériai Kommunista Pártot (AKP) – lényegében egységes, homogén politikai táborat alkottak, amelyben alig fordultak elő komolyabb nézeteltérések. Még a mérvadó francia történészek is úgyszólván monolitikus egységként ábrázolják az Algériában élő európai társadalmat, pártjaik céljait pedig azonosnak tekintik. Hipotézisem szerint a valóság ennél bonyolultabb volt:

1 Jauffret, 1995.

időnként a politikai erők között elkeseredett harcok dúltak a vizsgált korszakban. Rendszeresen rendkívül heves viszályok robbantak ki a „feketelábúak” között.

Kiindulópontunk nem lehet más, mint az 1945. májusi kelet-algériai felkelés (melyet Rasíd Busareb marokkói rendező *Hors-la-loi* című, 2010-es filmjében oly érzékletesen mutatott be), merthogy ez a véres esemény bebizonyította, a francia kormánykörök és pártok ragaszkodnak a gyarmati rendszerhez, nem hajlandók eltűnni a legfontosabb gyarmat felszabadulását, és minden eszközzel fellépnek az egyébként sokszínű algériai nemzeti mozgalommal szemben.²

Ami az európai pártok tanulmányozását illeti, a felkelést követő korszakunkat három szakaszra lehet osztani. Az első szakaszban a helyhatósági és parlamenti választások, az 1945–1946-os alkotmányviták, népszavazások és az 1947-es algériai szerves alaptörvényről folytatott politikai csatározások határozták meg a közéletet.³ 1948 áprilisában az új algériai gyűlés megválasztása zárta le a szerves alaptörvény által meghatározott intézményrendszer formálódását.⁴ Ez nagyon intenzív, kampányokkal, választásokkal, referendumokkal teli időszakknak számított.

A második szakasz 1948-tól 1951-ig tartott. Ez a korábbi, szélsőségesen feszült éveknél nyugalmasabb periódus. A pártok a gyarmati legalitás keretei között keresték saját helyüket, és a szerves alaptörvény végrehajtásának módozatain vitatkoztak. A reformok kérdése folyamatosan jelen volt, a pártpolitikai küzdelmek ezek körül kulminálódtak. A jobboldalon éles konfliktusok robbantak ki a muszlimokkal kapcsolatos politikáról, és minden pártban komoly feszültségek jelentkeztek az anyaországi vezetőség és az algériai szekciók között. Ezt a szakaszt az 1951-es parlamenti választások zárták le.

Az utolsó periódusban a dekolonizációs folyamat felgyorsulása és a gyarmati válságok eszkalációja (Indokína, Tunézia, Marokkó) következtében az európai jobboldalon belüli nézetkülönbségek fokozatosan háttérbe szorultak, majd megszűntek, a pártok pedig egyre inkább a status quo fenntartására koncentráltak. Abban az illúzióban ringatták magukat, hogy a reformok nem időszerűek a nyugodt Algériában. Az 1954 végén kirobbant felszabadító háborút úgy is lehet értelmezni, mint az erre a konzervatív politikára és a telepések kompromisszummentes megtartására adott választ az őslakosok részéről.

Chevallier az algériai politikai küzdelmekben

Témánk a második szakaszra vonatkozik. 1948 és 1951 között a korábbi évek zaklatott politikai küzdelmei valamelyest lecsillapodtak. A pártok ugyanakkor folytatták küzdelmüket programjuk végrehajtásáért, tömegbázisuk kiszélesítéséért. A jobboldal egyáltalán nem volt annyira egységes, mint azt a történészek többsége gondolja, jóllehet a jobboldali erők belső problémái sokban hasonlítottak egymásra.

² Radouane, 1985.

³ Ferwagner, 2004.

⁴ Ferwagner, 1999.

A katolikus Népi Köztársasági Mozgalomban (MRP) és a gaulle-ista Francia Népi Tömörülésben (RPF) belső válságok keletkeztek, amikor az anyaországi pártvezetés megpróbált közeledni az őslakos muszlimok politikai képviselőihez. Még a legóvatosabb kapcsolatfelvétel esetében is az algériai szekciók panaszt tettek, s több alkalommal a tiltakozás jeleként kollektív lemondással és a mozgalomból való kilépéssel fenyegetőztek. Így például 1949 nyarán a fennálló választási rendszer párizsi vezetőség által támogatott átalakításával kapcsolatban Guillemin, az MRP bône-i (ma: Annába) aktivistája pártja anyaországi vezetőinek azt vetette a szemére, hogy óvatlan magatartást tanúsítanak, ami nyilvánvalóan az algériai valóság téves megítéléséből fakad.⁵ A következő évben pedig, amikor a párt Irányító Választmánya felvette a kapcsolatot a mérsékelt nacionalistával, Ferhát Abbással, s arra kérte Algéria Interföderális Bizottságát, hogy vegye számításba a közeledés lehetőségét Abbász pártjához, az Algériai Manifesztum Demokratikus Uniójához (UDMA), a bizottság ezt visszautasította, mondván, *„nem lehetséges a közeledés egy olyan párthoz, amelynek a politikája fenyegetést jelent a francia szuverenitásra nézve”*.⁶

1950-ben az RPF soraiban nézeteltérés támadt annak köszönhetően, hogy muszlimok tömegesen léptek be a mozgalomba. Az európai tagok teljes újjászervezésről beszéltek. Az egyet nem értők csoportja a Nemzeti Központ küldöttje, Murat távozását követelte, akinek szemére vetette, hogy óvatlanul fokozta a toborzást a muszlimok körében. Mikor kilátásba helyezték, hogy Murat helyett az őslakosok által gyűlölt André Achiaryt⁷ nevezik ki, Dzsadun, a muszlim ügyek felelőse és az Algír Megyei Nemzeti Tanács tagja kijelentette, hogy ha ezt a döntést meghozzák, hittársait kilépteti a szervezetből.⁸ Látható tehát, hogy az észak-afrikaiak és az anyaországiak nem mindenkor értettek egyet az algériai problémák megítélésében, de végül mindig a telepések álláspontja kerekedett felül: a feketelábúaknak sikerült az őket támogató párizsi patrónusaik segítségével érvényesíteni az akaratukat.

Más jellegű, de nem kevésbé fontos vita zajlott le a radikálisok (RGR és független radikálisok) táborában. 1951 elején az addig a telepés jogok leghatározottabb védelmezőjeként és a mélyreható reformok elutasítójaként ismert pártban egyesek új típusú kapcsolatok létrehozását javasolták a mérsékelt nacionalistákkal. Véleményük szerint ez azért lett volna szükséges, mert a két közösség, az európaiak és a muszlimok – akik között a viszony meglehetősen hűvös volt – ennek nyomán közeledhetnek egymáshoz, ezáltal pedig a franciák algériai jelenléte hosszú távra biztosítva lesz. Jacques Chevallier, 1946 óta Algír független radikális képviselője lemondott a párizsi nemzetgyűlésben viselt mandátumáról, hogy elindulhasson az algériai gyűlés esedékes megválasztásán. *„A francia gyarmatbirodalom e gyermeke”*⁹ a *Faisons le point* [Mérlegeljük a helyzetet!] című, 1951. január 19–26. között,

5 AOM GGA 11H56. BPQ, Période du 15 au 30 juin 1949.

6 Uo. Période du 1er au 15 janvier 1950.

7 Az említett kelet-algériai felkelés megtorlásaként Achiary (1909–1983) irányította alprefektusként 1945. május–június folyamán a Guelma város környéki mészárlásokat. A felszabadító háború alatt Francia-Algéria híveként tüntetéseket és muszlimok elleni merényleteket szervezett. Végül kiutasították az országból.

8 AOM GGA BPQ, Période du 1er au 15 août 1950.

9 Planche, 1999. 160–165.

a *L'Écho d'Alger*-ban, a radikálszocialisták napilapjában¹⁰ megjelentetett cikksorozatában kinyilvánította a „nem konformista” muszlimokkal kialakítandó kapcsolatok szükségességét.

Chevallier 1922 végén, 11 évesen került Algériába. Sorsának, politikai nézeteinek formálódásában meghatározó szerepet játszott az a tény, hogy anyja amerikai volt. Fiatalkorában kapcsolatba került a Tűzkeresztesek nevű szélső-jobboldali szervezettel, a II. világháború alatt pedig De Gaulle informátoraként tevékenykedett Washingtonban, ahol kapcsolatba került a CIA elődszervezetével. Meggyőződéses antikommunista vált belőle. 1946-ban nagy többséggel választották képviselővé Algírban.

Az 1951 elején publikált cikksorozata valóságos bombaként robbant, és megosztotta az egész jobboldalt. Nem is csoda. A szerző egy korábban szentségtörésnek számító következtetésre jutott: kifejezte annak szükségességét, hogy felvegyék a kapcsolatokat a mérsékelt muszlimok képviselőivel, és tárgyalásokat kezdjenek velük. A cikkekben mindezt a következőkkel indokolta: *„A szűk szövetségeket fel kell váltanunk egy valódi, nagylelkű és jóval konstruktívabb francia–muszlim egységgel, amely egyedül képes arra, hogy megteremtse a bizalom légkörét. (...) Túl-ságosan régóta ismerjük félre algériai problémáink morális jellegét. Emiatt már nem értjük meg a muszlimok gondolatmenetét. Nem jöttünk rá arra, hogy a muszlimok morális fejlődése tőlünk is hasonló fejlődést, párhuzamos alkalmazkodást kíván. Az algériai politikai élet két irányzatát képtelen terminológiai korlátok közé szorítjuk: az egyiket »kolonialistának«, a másikat »szeparatistának« nevezük. (...) Gyanússá lesz az, aki a franciák művét ebben az országban még tovább tökéletesíthetőnek állítja be, emlékeztet az óvatlanul elvállalt kötelezettségekre, vagy a derék konformizmustól eltérő indítványokat tesz. Őrizkedjünk a sommás ítéletektől! Bizonyos, hogy vannak kolonialisták és vannak szeparatisták is, akik a féltékeny és kirekesztő nacionalizmus apostolai. Ha jóhiszeműek lennének, tudatában volnának tanaik utópikus jellegének. Miközben ezeknek a csoportoknak a tagjai összeesküvéseket szőnek, és a börtönt kockáztatják, a párizsi vezetők a szent célra költendő pénzt másra fecsérlik el. (...) E két szektaszellem azonban nem uralja egész Algériát. Az őket elválasztó senki földjét megéri felfedezni. Nekünk itt kell keresgélnünk. Egészen biztosan más embereket fogunk ott találni, mint amilyenekhez hozzászoktunk. Az első kollégiumban csak a bárgyú konformizmust ismerjük, a másodikban pedig a vak »béní-oui-ouizmust«.¹¹ Azt kívánom, hogy a második kollégiumban¹² a nehéz idők szövetségei felülemel-*

10 A telepések egyik legkedveltebb lapja 1945 után. Főszerkesztője az az Alain de Sérigny volt, aki maga is ultrakolonialista nézeteket vallott.

11 A nacionalisták ezzel a megvető elnevezéssel illették azokat a franciákkal együttműködő és a francia jelenlét feltétel nélkül támogató muszlim politikusokat, akik minden francia javaslatot elfogadtak, mindenre rábólintottak és minden indítványra „áldásukat adták”.

12 Algériában a választók két választói kollégiumban szavazhattak. Az elsőben a francia állampolgársággal rendelkezők, valamint a muszlimok bizonyos kategóriái (diplomások, érettségizettek, világháborús veteránok stb.), a másodikban a „francia muszlimok”, vagyis az őslakosok túlnyomó többsége. Mindkét kollégium egyenlő számú képviselőt küldhetett a párizsi nemzetgyűlésbe és az algériai gyűlésbe. A rendszer torz, az európaiaknak kedvező képviseletet biztosított.

jék Franciaországot ezeken a kicsinyességeken. Elismeréssel tartozunk nekik. Csak-hogy mellettük vannak olyanok is, akiket csak saját érdekeik irányítanak, és akiknek a mohósága eltorzítja Franciaország valódi arcát. Jól jegyezzük meg, hogy a politikusok döntéseikor biztonságosabb, ha félig lázadók, mint ha háziállatok vannak mellettük.”¹³

Chevallier azt is bejelentette, hogy tárgyalásokat folytat Ahmed Bumen-dzsellel, az UDMA egyik vezetőjével, a mérsékelt nacionalisták képviselőjével. Fontos hangsúlyozni, hogy ez a magát „liberálisnak” nevező irányzat nem akart kiterjedtebb jogokat adni az őslakosoknak és komoly reformokat bevezetni, csupán más eszközökkel szeretne volna biztosítani a francia jelenlét „örökkévalóságát”, mint a keményvonalasok, akik semmilyen tárgyalásra sem voltak hajlandók a nacionalistákkal, s akik válasz gyanánt a liberálisokat azonnal „szeparatistának” bélyegezték. Ez akkoriban nagyon elterjedt, szitokszónak számító fogalom volt, a nacionalistákat illették vele az európaiak. A főkormányzónak készült jelentés szerzője megjegyzi: „Ilyen körülmények között Jacques Chevallier jelöltsége (a 7. választókerületben indul Fourment professzor, kormánytanácsos, az algíri Radikálszocialista Föderáció elnöke ellen), úgy tűnik, felkeltheti a muszlimok figyelmét.”¹⁴

Jean-Louis Planche francia történész felsorolja azokat az okokat, amelyek fontos szerepet játszhattak „a gyarmati status quo és a béke e rettenthetetlen hívének” politikai pálfordulásában: a világméretű konfliktustól való félelem (koreai háború), az attól való félelem, hogy Algériában Indokína mintájára a kommunisták és a nacionalisták összefognak, 1950 tavaszán a radikális nacionalista Algériai Néppárt (PPA-MTLD) különleges fegyveres csoportjának, a Titkos Szervezetnek (OS) a felfedése.¹⁵ Az OS Chevallier szemében a közelgő felkelés jele lehetett.¹⁶ Ezen túlmenően nagyon valószínű, hogy a washingtoni kormánykörökkel kapcsolatban álló Chevallier-re erősen hatott a roosevelti dekolonizációs politika. Antikommunizmus és amerikai barátai arról győzhették meg, hogy a független Algéria a hidegháborús logikának megfelelően szükségképpen a kommunista tábor részévé válna, ami ellen mindenáron küzdeni kell. De nem retrográd, ókonzervatív kolonialista álláspontba beleragadva, hanem új elképzeléseket felvázolva.¹⁷ Ennek lényege pedig a muszlimokkal folytatott párbeszéd.

Chevallier cikkei megdöbbenették a jobboldali politikusok egy részét, az első kollégium európai képviselőinél rendkívül élénk reakciókat váltottak ki. Az Alain de Sérignynek szóló nyílt levelükben Adolphe Aumeran, Fernand Chevalier, Auguste Rencurel, Paul-Émile Viard és két szenátor, Henri Borgeaud, valamint Marcel Rogier kijelentették, „ellenzik az algériai gyűlés parlamentté való átalakítását, az Algériai Köztársaság őrült ötletét és bármilyen föderalizmust, továbbá elkötelezettek a két kollégium fenntartása iránt, elvetik az együttműködést azokkal, akik sértegetik

13 AOM GGA BPQ, Période du 15 au 31 janvier 1951.

14 Uo.

15 A PPA-MTLD-ről és az OS-ről bővebben ld.: J. Nagy, 1995. 134–136., 146–153.

16 Planche, 1999.

17 Fralon, 2012. 98.

Franciaországot és kérkednek a szeparatizmusukkal, ahogy azt a kommunisták, az MTLD és az UDMA teszik”.¹⁸

Jacques Chevallier, akit szeparatizmussal vádoltak meg, a választási kampány során igyekezett megvédeni magát és kijelentette: „Sokan úgy képzelik el Algériát, mint egy hatalmas szántóföldet vagy egy óriási szőlőültetvényt. Való igaz, hogy a szőlőtermesztés és a tizenötezer földtulajdonos meghatározó helyet foglal el az országban. De nem szabad elfelejteni azt sem, hogy él itt egy tízmilliós népesség is, amelynek szintén joga van a méltó és boldog élethez. Két közösség él Algériában, ugyanakkor viszont mindenki francia. A szeparatisták azok, akik ezt a két közösséget el akarják választani egymástól.”¹⁹ A két csoport között nagyon durva vita bontakozott ki, az algériai gyűlés felének február 4-i és 11-i újraválasztásán külön listákon is indultak (Chevallier-lista, Rencurel-lista). A mandátumokat a páratlan választókerületekben újították meg.

Chevallier azzal fokozta a kolonialista telepések ellenérzéseit, hogy bejelentette, Algír Belcourt nevű negyedében jelölteti magát, amely hagyományosan a radikális Fourment választókerülete volt. Fourment-t támadni pedig egyet jelentett a rendkívül befolyásos Borgeaud támadásával.²⁰ Az Algéria gazdasági életét uraló szenátor erős nyomást fejtett ki Alain de Sérigny-re, hogy zárja el Chevallier elől a *L'Écho d'Alger* hasábjait. Mikor ez nem történt meg, saját lapját, a *Dépêche quotidienne*-t állította a Chevallier-ellenes hadjárat szolgálatába.²¹

Az első kollégiumban a muszlim választók 63 762-en voltak az összesen 533 205 választóból, ami csupán 12%-ot jelentett (1948-ban még csak 11%-ot). De nagyon egyenlőtlenül oszlottak meg, a részarányuk bizonyos kerületekben a 40%-ot is elérte (Tebessza, Bordzs, Bougie/Bezsaja). A résztvevők aránya valamivel magasabb volt az ő esetükben, mint az európaiaknál. Ezúttal az első kollégiumban egyetlen muszlim jelölt sem indult (1948-ban 6), valamint egyetlen olyan európai jelölt sem, aki muszlim párthoz tartozott volna (1948-ban 1). A muszlim szavazók inkább azokra a jelöltekre voksoltak, akiket ismertek, nem pedig a pártokra, részvételük lényegesen nem befolyásolta az eredményeket. Mostaganemben az UDMA arra buzdította a szavazóit, hogy a szocialista jelöltre, Fournier-ra (SFIO) adják a voksukat, ennek ellenére az RPF jobboldali szövetségének jelöltje, Lemoine győzött. Nem egyértelmű, hogy Algírban az UDMA támogatta-e Jacques Chevallier-t, mindenesetre megválasztották Fourment és a kommunista Rochisani előtt. Autonómista programot hirdetett, mely a jövőre nézve francia–algériai föderációt vázolt föl. A telepés közvélemény megoszlott a két koncepció között, s mivel mindkét irányzatnak voltak befolyásos vezetői, a választási küzdelem döntetlenre végződött. Összességében azonban a Francia-Algériához ragaszkodó kolonialista jobboldal győzelme nem forgott veszélyben (1. táblázat).

18 *Le Jd'A*, 1951. január 24.

19 AOM GGA BPQ, Période du 1er au 15 février 1951.

20 Borgeaud életéről ld.: Barbier, 1995.

21 Fralon, 2012. 99.

1. táblázat

Az első kollégium eredményei fordulónként (1951. február 4–11.).²²

Pártok/irányzatok	1. forduló	2. forduló	Összesen
UDMA	1	1	2
SFIO (szocialisták)	1	–	1
MRP	1	1	2
Algériai Unió/RPF	4	1	5
Haladó függetlenek	8	1	9
Függetlenek	8	3	11
Összesen	23	7	30

Május elején Ferhát Abbász javaslatára az algíri gyűlésben az UDMA képviselőivel együtt létrehozták a „liberálisok” frakcióközi csoportját (elnöke Raymond Laquière, a telepések képviselője, alelnöke az európai Flinois és az őslakos Abder-Rahmán Fáresz volt). A két kollégiumból összesen 34 képviselő csatlakozott, közöttük 17-en voltak muszlimok. A csoport alapító nyilatkozatában kimondatott, hogy *„közösen leltárt készítünk mindarról, ami összeköt, és ami elválaszt, véleményünket minden kérdésben ütköztetjük, közös megegyezéssel kijelöljük a különböző algériai közösségek legitim törekvéseinek megvalósítására elindított harmonikus fejlődés szakaszait”*.²³

A frakcióközi csoport megalakítása után a *L'Écho d'Alger* nyomban visszavonta Chevallier-től a támogatását. Ellenben az algériai üzleti élet képviselői, a nagyburzsoázia tagjai csatlakoztak: a dúsgazdag Georges Blachette, az „alfafűkirály”²⁴ teret nyitott számára lapjában, a *Le Journal d'Alger*-ban, Léon Muscatelli szenátor pedig biztosította számára a gaulle-isták (RPF) támogatását.²⁵ Az RPF nagyon népszerű volt akkoriban a gyarmat európai lakossága körében, sikerült magához vonzania a Francia-Algéria fenntartásában érdekelt erők jelentős részét. Az RPF algíri vezetői már korábban is követték Chevallier tevékenységét, aki a mozgalom 1947-es megalakulása után belépett annak nemzetgyűlési frakcióközi csoportjába. Segítette a közeledést, hogy az RPF meghatározó figurája volt az a Jacques Soustelle, aki korábban már szoros kapcsolatot épített ki Chevallier-val.

A „liberálisok” úgy vélték, „más idők járnak”, „Algéria többé nem sziget”,²⁶ ezért fel akarták számolni „mindazt, amit a faji előítéletekből, a gyűlöletet, a féltelmet okozó kisebbségi komplexusból még megmaradt”, de szigorúan a francia szuverenitás keretei között.²⁷ A csoport politikai irányvonala lényegében

22 AOM GGA BPQ, Période du 1er au 15 février 1951.

23 Fralon, 2012. 102.

24 Az alfafű igénytelen, könnyen termesztethető és jól jövedelmező ipari növény, a papírgyártás egyik alapanyaga, amelyet a kedvező talaj- és időjárási viszonyok miatt Algériában óriási területeken vetettek. Blachette-nek 700 ezer hektárra volt kizárólagos kereskedési joga, emellett – ahogy Borgeaud is – számos más üzleti vállalkozás (bányák, dohány- és textilgyárak stb.) tulajdonosa is volt. Alleg, 1981. 106–107.

25 Planche, 1999.

26 Algéria arab neve (*al-Dzsazair*) jelentése „sziget”.

27 AOM GGA BPQ, Période du 1er au 15 mai 1951.

megegyezett azzal, amit Jacques Chevallier január óta képviselt. Chevallier nagy reményeket táplált a gyűlés „liberális” csoportja iránt, de hamar csalódnia kellett. Meg kellett ugyanis választani a gyűlés elnökét. A szabály azt mondta ki, hogy évente kell új elnököt választani, váltakozva hol európai, hol muszlimot. 1948–1951 között a már említett Raymond Laquièrre és egy, a franciákkal mindenben együttműködő muszlim politikus, Szajah Abdel-Káder váltogatta egymást. Most a muszlim elnökön volt a sor, de a „liberálisok” Abdel-Káder helyett Abder-Rahmán Fáreszt javasolták. Borgeaud és a keményvonalas radikálisok azonban elérték a „fejbólintó János” Abdel-Káder újraválasztását, s ezzel gyakorlatilag füstbe ment az a remény, hogy az algériai gyűlés komoly politikai szerepet játszhat a jövőben.²⁸

Az 1951. évi nemzetgyűlési választások

Az 1951. nyári nemzetgyűlési választások kampányában a vita – ha lehet – még inkább elmérgesedett. Orán és Constantine megyékben az első kollégium két listája közötti választási harc nem mutatott semmi újat a korábbiakhoz képest, elsősorban a muszlim választók figyelmének felkeltésére koncentráltak a jelöltek. Más volt a helyzet Algír megyében, ahol rendkívül durva vita bontakozott ki a három, a választásokon induló távozó parlamenti képviselő, a szélsőjobboldali Aumeran (Köztársasági Szabadságpárt, PRL), a radikális Rencurel és a paraszti érdekeket védő Fernand Chevalier által vezetett, illetve a Borgeaud és Gabriel Abbo, az Algériai Szőlőtermesztők Szövetségének elnöke által támogatott „Algériai Unió listája”, valamint a Blachette és Laquièrre nevével fémjelzett „függetlenek és az RPF Uniója”, vagyis a „liberálisok” listája között.

Chevallier, noha személyesen nem volt érintett, központi szerepet játszott a választásra való felkészülésben és a kampányban. A „függetlenek–Francia Népi Tömörülés” lista összeállítása során az De Gaulle-lal is vitája támadt. Ő azt szeretne volna, ha Blachette kerül a lista élére, a tábornok viszont Laquièrre-t favorizálta. Május 27-én az Algírba érkező RPF-elnök fogadta Chevallier-t, akivel heves vitába bonyolódtak a személyi kérdésekről, de a tábornok végül engedett.²⁹

Az algériai gyűlésben többségben lévő radikális telepések és a kisebbségben lévő „liberálisok” közötti ellentét leginkább a muszlimokkal szemben követendő politika kapcsán kristályosodott ki. Az Aumeran-féle lista tagjai – emlékeztetve a Chevallier és Ferhát Abbász közötti kapcsolatokra – ellenfeleiket „szeparatistaként” kezelték és azzal vádolták őket, hogy „Chataigneau elhagyási politikáját” akarják folytatni.³⁰ A „liberálisok” ugyanakkor „elutasítva mindenféle nacionaliz-

28 Fralon, 2012. 102–104.

29 Uo. 106.

30 Yves Chataigneau (1891–1969) Algéria főkormányzója volt 1944. szeptember 8-tól 1948. február 11-ig. Reformokat szorgalmazott a muszlimok érdekében, ezért az iránta elkötelezett algériai őslakosok Mohamednek becézték. A telepések ellenben gyűlölték. Éppen Jacques Chevallier volt az, aki 1947 folyamán kemény és sikeres kampányt folytatott leváltásáért.

must, mely megtagadja az algériaiak jogait, mindenféle kolonializmust, mely az algériai muszlimok lenézésére irányul”, emlékeztettek arra, hogy nem ők, hanem a másik lista egyik „támogatója”, Louis Boyer-Banse volt az, aki 1947-ben a francia telepesek nevében Franciaország ellenében panaszt nyújtott be az ENSZ-hez, mert ellenezte az akkor kidolgozás alatt álló algériai szerves alaptörvényt.³¹

A parlamenti választásokon a részvételi arány valamivel magasabb volt (66%) a muszlimoknál, mint az európaiaknál (a muszlim választók száma és aránya: 2. táblázat). Algír megyében az első kollégium muszlim választói nagy általánossággal a Blachette-féle listára szavaztak részben a muszlimkérdésben elfoglalt „liberális” álláspontja miatt, részben azért, mert befolyásos európai és muszlim személyiségek (köztük Jacques Chevallier) ennek a listának a támogatása érdekében folytattak aktív propagandát. Constantine megyében a muszlimok legnagyobb részét a René Mayer vezette listára voksoltak.³² A nagyvárosokban sok muszlim szavazott ugyanúgy, mint az európaiak, vagyis a társadalmi hovatartozásuk és ideológiai elkötelezettségük szerint: a munkások a kommunistákra, a tisztviselők, alkalmazottak a szocialistákra, a katonák, volt frontharcosok a Pétain marsall ügyvédje, Jacques Isorni által megalapított Független Republikánusok Nemzeti Szövetségére (UNIR).³³ Algír megyében a lehetséges hat helyből a „liberálisok” négy, az Algériai Unió és a kommunisták egy-egy mandátumot nyertek (3. táblázat).

2. táblázat

A muszlim választók száma és aránya az első kollégiumban (1951)³⁴

Megyék	A választásra jogosultak összesen	Muszlim választók	Százalék
Algír	226 391	25 430	11,2
Orán	195 968	16 810	8,5
Constantine	114 935	23 863	20
Összesen	537 294	66 103	13,2

3. táblázat

Az első kollégium képviselői a nemzetgyűlésben (1951)³⁵

Pártok	Algír	Orán	Constantine
AKP	Pierre Fayet	Alice Sportisse	–
SFIO	–	Maurice Rabier	–

31 AOM GGA BPQ, Période du 1er au 15 juin 1951. Boyer-Banse lépéséről ld.: Ageron, 1979. 300–303.

32 A technokrata közigazdász, René Mayer (1895–1972) Constantine radikális képviselője volt 1946–1955 között, többször miniszteri tárcát vállalt a párizsi kormányban. 1953. január 8-tól június 28-ig miniszterelnökként tevékenykedett.

33 A pétainista szélsőjobboldaliakat tömörítette, akik számára – nem sokban különbözve a politikai jobb oldal többi részétől – mindenekelőtt Algériában a francia szuverenitás fenntartása állt, amit egyszerűen nem voltak hajlandók megkérdőjelezni.

34 AOM GGA BPQ, Période du 15 au 30 juin 1951.

35 *Le J'd'A*, 1951. június 19.

RGR	–	–	René Mayer Paul Pantaloni Jules Valle
MRP	–	–	–
Algériai Unió	Adolphe Aumeran	François Quilici	–
RPF és függetlenek („liberálisok”)	Georges Blachette Colonna d'Istria Marcel Ribère Marcel Paternot	Fouques Duparc	Haumesser
UNIR	–	Roger de Saivre	–

A választás másnapján a *Le Monde* azt írta, hogy „Jacques Chevallier szerepe a »liberális« politikai gondolat kidolgozásában hatalmas jelentőségű volt, ahogy a tevékenysége is ebben az új csapatban a választási kampány során”.³⁶ A „liberálisok” sikerét nem fogadta kitörő öröm a radikális nacionalisták és a kommunisták körében. A radikális nacionalista PPA-MTLD vezetőjének, az „algériai nacionalizmus atyjának” tekintett Messzali Haddzsnak az volt a véleménye, hogy „az a neokolonializmus, amit Jacques Chevallier képvisel, intelligensebb, mint a klasszikus kolonializmus, de ugyanolyan veszélyes”.³⁷ Az AKP Központi Bizottságának július 7–8-i ülésén Lárbi Buhali pártfőtitkár figyelemre méltó kijelentéseket tett: „Az első kollégiumban markáns a magát liberálisnak nevező kolonialista frakció sikere, (...) mely valós veszély a népünkre nézve. Megállapodásra törekszenek a »félíg lázadókkal«, hogy Jacques Chevallier szavaival éljek, és azt hiszik, a nacionalista vezetők velük szembeni hallgatása kedvező viszonyulást jelent. Ez az irányzat azt reméli, megtévesztheti népünket.”³⁸ Buhali szavai azt bizonyítják, hogy az algériai függetlenség hívei nem tették magukévá a „liberális” telepések elképzeléseit. Ez a bizalmatlanság egyébiránt kölcsönös volt: a „liberálisok” is bizalmatlanok maradtak a nacionalisták és a kommunisták iránt. Az AKP kezdeményezésére életre hívott Algériai Demokratikus Front megalakulásakor tett nyilatkozatok elég világosak.³⁹ Laquière és Chevallier, az algériai gyűlés „liberális” csoportjának mozgatórugói a *L'Écho d'Alger* augusztus 4-i számában megjelent interjújukban aggodalmuknak adtak hangot a front miatt.⁴⁰

Az 1950-es évek elején egyre jobban elharapózó gyarmati válságok (a „szennyos” háború Indokínában, a súlyos politikai problémák Tunéziában és Marokkóban) védekező reakciókat váltottak ki az algériai telepés társadalomból, a korábbi belső viszályok gyakorlatilag megszűntek. Ennek nyomán a „liberálisok” frakcióközi csoportja 1951 végén megszűnt. Elnöke, az addig autonómiapárti Raymond Laquière engedett a status quo fenntartásában érdekelt intranzigens telepések rendkívül erős nyomásának. Ferhát Abbász is eltávolodott. A szocialista fő-

36 Idézi: Fralon, 2012. 106–107.

37 *Figure d'Alger*.

38 AOM GGA BPQ, Période du 1er au 15 juillet 1951.

39 A frontról bővebben ld.: J. Nagy, 1995. 153–157.

40 *L'ÉdA*, 1951. augusztus 4.

kormányzó, Marcel-Edmond Naegelen (1948–1951) nem tartotta be az ígéreteit. Az algériai gyűlés bizottságainak megválasztásakor a frakcióközi csoport minden tagját szisztematikusan mellőzték. Így zárták ki az esetleges vitákat.⁴¹

A telepese politikai eliten belüli ellentétek elhalványulása először akkor mutatkozott meg, amikor Bensenuf, az egyik muszlim parlamenti képviselő törvényjavaslatot terjesztett a nemzetgyűlés elé, mely a választói kollégiumok paritását vezette volna be a megyei és a települési önkormányzatokban (addig a helyhatóságokban az európaiak többen voltak). A javaslatot a Blachette- és az Aumeran-lista képviselői egyaránt elutasították. Később a két irányzat közötti közeledés kőszándéka határozott akarattá változott, miután megalakult az előbb említett Algériai Demokratikus Front, a nacionalisták és a kommunisták egysége. 1951 októberében az Algír megyei kantonális választásokon már együtt indultak. A „kibékülés” az Algír megyei önkormányzati hatóság, a főtanács megválasztásakor öltött testet, ennek során Borgeaud lett az elnök, Abder-Rahmán Fáresz pedig az alelnök. Az összefogásra a champlaini új városháza október 20-i felavatásakor és a Borgeaud által az Algír megyei önkormányzati képviselőknek adott október 26-i vacsorán ütötték rá a pecsétet.⁴²

Levonva a kudarc tanulságát, Jacques Chevallier 1952 januárjában ismét Algír parlamenti képviselőjévé választatta magát (Colonna d'Istria ezredes helyén, aki az indokínai háborúban elesett fia halála miatt érzett fájdalomban távozott a nemzetgyűlésből). Pedig nem volt könnyű dolga, mert olyan ellenfelei voltak, mint Jacques Weygand, a híres tábornok fia, vagy Jean Monnet, az európai integráció apostola. A 106 ezer voksból 72 ezer jutott neki.⁴³ Borgeaud újra támogatni kezdte, közben pedig változatlanul mögötte álltak a gaulle-isták és Blachette. Ennek a háttértámogatásnak köszönhetette, hogy 1953 májusában megválasztották Algír polgármesterének.⁴⁴

A gyarmati válságok hatásai

A gyarmati válságok különféle reakciókat váltottak ki a jobboldali pártokból. Az MRP-ben a katolikus értelmiségiek (François Mauriac, André Mandouze) egyre határozottabban támadták a kormány marokkói, tunéziai és indokínai erőpolitikáját, a keresztény értékekre és elvekre utalva liberálisabb politikát követeltek. Ennek nyomán viszont az észak-afrikai telepesek kíméletlen támadásokat indítottak ezen értelmiségiek ellen. François Mauriac az emlékirataiban (*Bloc-Notes*) közölt egy levelet, amelyet egy casablancai francia telepestől kapott: *„Tudnod kell, hogy ha folytatod a hülyeségeid írogatását, egy nap baleset fog érni, ami után már nem fogsz tudni írogatni. Mocskos alak vagy, aki elárulta [a telepesek körében még mindig népszerű – F. P. Á]. Pétain marsallt. Nagyon vigyázz, mert megjáród! Remek állapotban*

41 Planche, 1999.

42 AOM GGA BPQ, Période du 15 au 31 octobre 1951.

43 Fralon, 2012. 108–109.

44 Planche, 1999.

*lévő ökleim vannak, egy földműves öklei, amelyekkel a pofádba zúdítom minden megvetésemet, te, szemét, gyáva gazember, csak szitkokat tudsz mondani, és még te nevezed magad katolikusként, kereszténynek, te, ganéj!*⁴⁵

A krízisekkel párhuzamosan a hagyományos jobboldal és a világháború után szinte teljesen megsemmisített szélsőjobboldal visszanyerte az erejét. A gykori franciaországi kormányválságok nyomán bekövetkező jobbratulódásnak köszönhetően ezek az erők kormányzati tényezőkké váltak. Velük a telepeseérdek mindenáron történő megvédelmezésének intranszigns, kompromisszumképtelen irányzata került előtérbe,⁴⁶ jóllehet világos volt, hogy Franciaország nem tudja a gyarmatain visszaszorítani a mind erősebbé váló nemzeti mozgalmakat. Arról sem szabad elfeledkezni, hogy a jobboldal antikommunizmusa az egész korszakban végig hallatlanul erős volt, de a „kokók” elleni harc (a telepese sajtó így aposztrofálta a kommunistákat) mást jelentett az anyaországban és mást Algériában. Franciaországban szerves részét képezte a hidegháborúnak és az ideológiai vitának, miközben Algériában az antikommunizmus egyet jelentett a „szeparatizmussal”, a „Francia-Algéria elhagyásával” szembeni fellépéssel, hiszen az AKP, melyet „Franciaország-ellenességgel” vádoltak, függetlenségi politikát követett.

Miután 1954 tavaszán a francia hadsereg súlyos vereséget szenvedett Indokínában, ez a fajta intranszigns, minden reformot elutasító politika tarthatatlanná vált és megbukott. A baloldali radikálisok képviselője, Pierre Mendès-France alakíthatott kormányt (a kommunisták támogatásával), aki Genfben fegyverszünetet kötött a vietnamiakkal, majd továbbhaladva a reformok útján, belső autonómiát adott Tunéziának. Algéria francia lakossága vegyes érzelmekkel fogadta ezeket a szükséges politikai lépéseket. Habár elismerte, hogy megoldást kell találni a „szennyese” háború jelentette problémára, nem tudta elfogadni, hogy a kormány Észak-Afrikában ilyen nagy jelentőségű reformokat vezet be.

Amint a főkormányzóság egyik jelentéstevője megállapította: *„Az európaiak többsége érdeklődéssel figyeli a Mendès-France-kormány erőfeszítéseit az indokínai vérfürdő befejezésére; ennek a rémálomnak a lezárását meglegedettséggel fogadják, egyesek ugyanakkor bizonyos nyugtalansággal gondolnak azokra a reakciókra, amelyeket mindez az észak-afrikai nacionalista körökben kiválthat. A miniszterelnöknek a tunéziai tályog felnyitása érdekében tett látványos beavatkozását általánosságban már kevésbé fogadták jól. Nem is magának a belső autonómia megadásának a tényét kritizálták, hanem azt az együttműködési politikát, amelyet a kormányfő Burgibával és az Új Desztúr Párttal folytatott,⁴⁷ valamint azt a módot, ahogyan az autonómiát – a telepeseek szerint hirtelen, biztosítékok és a következmények ismerete nélkül – bevezették.”⁴⁸ Ez a lakosság attól tartott, hogy ez az „elhagyásnak” is nevezett politika a nacionalisták részéről még határozottabb fellépést fog kiváltani.*

45 Idézi: Chebel d'Appollonia, 1991. 240.

46 Rioux, 1993. 215–222.

47 Habib Burgiba (1903–2000) volt a tunéziai nemzeti mozgalom és az Új Desztúr Párt vezetője. A függetlenné válás (1956) után több évtizeden át vezette országát köztársasági elnökként.

48 AOM, GGA 11H65. Rapport, Période de juin-juillet 1954.

Mindazonáltal Algériában a kormánypolitika szilárdsága nem változott: októberben a belügyminiszter, François Mitterrand kijelentette, hogy az észak-afrikai országban a francia jelenlét „fenn lesz tartva”.⁴⁹

A következtetésem az, hogy ebben a korszakban az európai pártok és mozgalmak nem homogén „masszaként” jelentek meg a politikai arénában, hanem bizonyos kérdésekben (alkotmány, szerves alaptörvény, a reformokhoz való viszonyulás, a muszlim nacionalistákkal fenntartott kapcsolatok) különböző álláspontokat foglaltak el, és olykor heves vitákat, sőt csatározásokat folytattak egymással. Az alapkérdésben, a francia uralom fenntartásában azonban egységes volt az álláspontjuk. S ezért minden reformelképzelésük illuzórikusnak bizonyult, a nemzeti mozgalom már többet akart: függetlenséget.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadatlan források

AOM Archives Nationales d’Outre-Mer (Aix-en-Provence)
 GGA 11H56 Le Gouvernement Général de l’Algérie
 BPQ Bulletins Politiques de Quinzaine
 Rapport Rapport mensuel d’information sur l’activité musulmane dans le département de Constantine

2. Kiadott források

Figure d’Alger

Figure d’Alger: Jacques Chevallier pensait que l’Algérie pouvait devenir une nouvelle Californie. Interview avec José-Alain Fralon par Walid Mebarek d’El Watan. http://www.elwatan.com/dossiers/50eme-anniversaire-independance-algerie/figure-d-alger-jacques-chevallier-pensait-que-l-algerie-pouvait-devenir-une-nouvelle-californie-05-07-2012-177336_260.php. A hozzáférés ideje: 2012. decembere.

L’Éd’A

L’Écho d’Alger

Le Jd’A

Le Journal d’Alger

3. Szakirodalom

Ageron

1979 Ageron, Charles-Robert: *Histoire de l’Algérie contemporaine*. Tome II. (1871–1954). Paris, 1979.

Alleg

1981 *La Guerre d’Algérie*. Tome I. *De l’Algérie des origines à l’insurrection*. Ed.: Alleg, Henri. Paris, 1981.

49 Taleb Bendiab, 1990. 5.

Barbier

1995 Barbier, Michèle: *Le mythe Borgeaud. Henri Borgeaud (1895–1964): Trente ans d'histoire de l'Algérie française à travers un symbole*. Châteauneuf-les-Martigues, 1995.

Chebel d'Appollonia

1991 Chebel d'Appollonia, Ariane: *Histoire politique des intellectuels en France 1944–1954*. Tome II. *Le temps de l'engagement*. Paris, 1991.

Ferwagner

1999 Ferwagner Péter Ákos: Gyarmatosítók és nacionalisták. Az 1948-as parlamenti választások Algériában. In: *Mediterrán Tanulmányok*, IX. Szeged, 1999. 27–53.

2004 Ferwagner Péter Ákos: Politikai csatározások az új francia alkotmányról és az algériai alap törvény kidolgozásáról (1945–1947). In: *Múltunk*, 49. (2004) 1. sz. 129–179.

Fralon

2012 Fralon, José-Alain: *Jacques Chevallier, l'homme qui voulait empêcher la guerre d'Algérie*. Paris, 2012. 98.

J. Nagy

1995 J. Nagy László: *A Maghreb országok felszabadulása, 1919–1956*. Szeged, 1995.

Jauffret

1995 Jauffret, Jean-Charles: Algérie 1945–1954: les exemples de décolonisation vus par les services de renseignement français. In: *Décolonisations européennes. Actes du colloque international „Décolonisation comparées”*. Aix-en-Provence, 30 septembre–3 octobre 1993. Aix-en-Provence, 1995.

Planche

1999 Planche, Jean-Louis: Jacques Chevallier, député-maire d'Alger. In: *Alger, 1940–1962. Une ville en guerres*. Eds.: Jordi, Jean-Jacques–Pervillé, Guy. Paris, 1999. 160–165.

Radouane

1985 Ainad Tabet, Radouane: *Le mouvement du 8 mai 1945 en Algérie*. Alger, 1985.

Rioux

1993 Rioux, Jean-Pierre: Des clandestins aux activistes (1945–1965). In: *Histoire de l'extrême-droite en France*. Ed. Winock, Michel. Paris, 1993. 215–222.

Taleb-Bendiab

1990 Taleb-Bendiab, Abderrahim: Le 1er novembre 1954 en Algérie. In: *Mediterrán Tanulmányok*, IV. Szeged, 1990. 5–16.

PÉTER ÁKOS FERWAGNER

JACQUES CHEVALLIER AND THE ALGERIANS MUSLIMS

In the aftermath of World War II, colonial Algeria enjoyed a pluralist political system. Both the Muslim and the European-born population could choose among a large variety of parties. The European parties followed the French political system's organizational and ideological pattern, even though they generally took a more radical stance in colonial issues. In early 1951 Jacques Chevallier, one of the Pied-Noirs politicians, sparked angry debate and criticism on his proposal to legitimate the French presence in Algeria through a constant dialogue with the Muslim community, as well as political and social reforms. Supporters and opponents of his proposal carried on fierce struggle during the electoral campaigns. Due to the escalation of the crisis of the old colonial system in Indochina and other protectorates, ideological differences within the European-born population of Algeria tended to disappear, leaving room for the creation of a homogeneous political community.

Nasszer külpolitikai útkeresése és a szuezi válság

A II. világháború a stratégiaiailag fontos közel-keleti régió hatalmi viszonyaiban jelentős változásokat eredményezett. Az európai kolonialista hatalmak közül Olaszország elvesztette Líbiát, libanoni és szíriai mandátumterületeinek függetlenné válásával pedig Franciaország befolyása is jelentősen csökkent. Pénzügyi-politikai megfontolások alapján Nagy-Britannia szintén kénytelen volt közel-keleti szerepvállalását átértékelni. A munkáspárti kormány 1946-ban lemondott a mandátumjogáról Transzjordániában, s két év múlva a brit lobogót Palesztinában is levonták. Ugyanakkor a térség legnagyobb katonai támaszpontjának, a szuezi bázisnak a fenntartásához London továbbra is ragaszkodott. Az 1945 márciusában létrejött Arab Liga szintén egy új korszak beköszöntét szimbolizálta: a kairói székhelyű tömörüléshez 1956-ig tíz állam csatlakozott.

A háború után a korábbi izolacionista külpolitikai filozófiával szakító Egyesült Államok lett a világ legerősebb hatalma. Washington stratégiai törekvései sok vonatkozásban Nicolas J. Spykman geopolitikai elgondolásait tükrözték. A Yale Egyetem tanára a világpolitikai dominancia biztosítása szempontjából nagy jelentőséget tulajdonított az „eurázsiai szárazföldi masszívum” peremterületei, köztük a hatalmas olajtartalékokkal rendelkező közel-keleti térség ellenőrzésének. Az eurázsiai „központi magterületet” domináló Szovjetunió expanzív törekvéseit Amerika a George F. Kennan által megalapozott feltartóztatási stratégiára építve próbálta ellensúlyozni.

A hidegháborús korszak kezdetén a peremvidékhez tartozó területek közül a Közel-Kelet is hamar ütközőterepé vált. Az Egyesült Államok nyugati szövetségeseitől eltérően nem rendelkezett gyarmatosító múlttal a térségben, így törekvéseit a helyi politika is nagyobb bizalommal fogadta. Bár Amerika nem volt új szereplő ebben a régióban, a politikai színtérre a belépőjegyet igazából az 1947. márciusi Truman-doktrínával váltotta meg.¹ A Kongresszus két háza előtt elhangzó elnöki üzenettel kezdődött el a feltartóztatás elvének átültetése a gyakorlati politikába.

1 Az amerikai tényerés gazdasági megalapozása az 1928-as „vörös vonal” egyezményrel kezdődött. A nyitott kapuk elvét hangoztató washingtoni diplomáciának ekkor sikerült elérnie, hogy az egykori Török Birodalom területén az amerikai olajipari cégek az európai riválisokhoz hasonló mértékű kutatási és kitermelési jogokat kapjanak. A kapcsolatépítés korai időszakában főképp az államiság kezdeti fázisában lévő szaúdi monarchia és Irán állt Amerika érdeklődésének homlokterében. Ez utóbbinak egy Roosevelt elnök által támogatott titkos terv perspektivikusan jelentős szerepet szánt a térségbeli amerikai politikai tényerés megalapozásában. A külügyminisztérium ellenállása miatt azonban a terv süllyesztőbe került. Spannaus, 1995.

A Görögország, Törökország, s közvetve a Közel-Kelet veszélyeztetettségével foglalkozó, a folyamatokat két szemben álló értékrend alapján vizsgáló beszéd a helyi sajátosságokat kevésbé vette számításba.

Az amerikai döntéshozók eleinte úgy vélték, hogy megfelelő emberek kiválasztásával, washingtoni segédlettel a régió több államában liberális demokráciákat lehet meggyökereztetni. E politika zsákutcájára először az 1940-es évek végén lezajló szíriai puccsok hívták fel a figyelmet. A hidegháború kiszélesedésével a washingtoni hatalmi érdekek mindenáron való biztosítása került előtérbe. Ez Irán esetében az Angol–Iráni Olajtársaságot államosító Moszadek-kormány 1953 nyarán amerikai segédlettel történő megbuktatását, a Washington irányába elkötelezett sah megerősítését, a Moszkva által támogatott Tudeh Párt föld alá szorítását eredményezte. A térség másik kulcsfontosságú államában, Egyiptomban a Gamal Abdel Nasszer vezette 1952. júliusi katonai hatalomátvétel előkészítésében is aktív szerepet vállaltak.² A Szabad Tisztek Mozgalmának (SZTM) győzelmét sikerként könyvelhették el, mivel ez a regionális biztonságpolitikai elképzeléseik szempontjából igencsak ígéretesnek látszott.³ A térség egyik fő feszültségforrását jelentő palesztin mandátumterület esetében az Egyesült Államok 1947. november 29-én megszavazta az ENSZ Közgyűlés 181. számú határozatát, mely egy zsidó és egy arab államra, valamint nemzetközi zónára osztotta fel a területet. A következő év májusában az adminisztrációban zajló éles viták ellenére Washington elsőként ismerte el az újonnan létrejött Izrael Államot.

A hidegháborús korszak másik vezető hatalma, a Szovjetunió vetélytársához képest jóval behatároltabb lehetőségekkel rendelkezett a régióban. Főképp a baloldali csoportokhoz köthető befolyását fokozott diplomáciai, politikai aktivitással próbálta növelni. Ennek során Törökországtól megkísérelt határkiigazítást, támaszpont-létesítési lehetőséget szerezni, valamint a líbiai területek egy része felett gyámsági jogokra szert tenni, ezek a törekvések azonban nem vezettek eredményre. Az arab országok közül az 1940-es évek második felében Szíriával, Libanonnal, majd Egyiptommal akart sokrétűbb kapcsolatrendszert kialakítani. Moszkva a brit–amerikai, illetve a brit–egyiptomi ellentéteket megpróbálta a maga javára kamatoztatni.

2 Nasszer egy postamester fiaként 1918 januárjában született Alexandriában. Politikai nézeteit tekintve eleinte a vezető nacionalista csoportosulással, a Vafd Párttal szimpatizált, később egy radikális nacionalista szerveződéshez, a Fíatal Egyiptom Mozgalomhoz csatlakozott. Ennek köszönhető, hogy 1937-ben felvették a Katonai Akadémiára, amelynek később oktatója lett. Nasszer 1947 tavaszán a Vezérkari Akadémia hallgatója lett, ennek elvégzése után őrnaggyá léptették elő. Önként jelentkezett a palesztinai hadszíntérre, s különösen a Falludza körüli ütközetekben szerzett érdemeket. A hadsereg állapotáról, az ellátás körüli korrupcióról szerzett élmények a harcokban megsebesült katonatisztre kiábrándítóan hatottak, s nagy szerepet játszottak a társadalmi változások iránti tenni akarása megerősítésében. A forradalom előtt alezredesként a Vezérkari Akadémia tanáraként dolgozott.

3 A Szabad Tisztek Mozgalmának megalakítását Nasszer és társai a II. világháború idején határozták el, a komolyabb szervezkedés azonban az 1948-as palesztin háború után indul meg. A következő év őszén létrejött az operatív irányító központ. A csatlakozó tiszteket ötfős sejtekbe osztották, az így kialakított hálózat a hadsereg nagy részére, sőt a katonai elhárításra is kiterjedt. A pontos szervezeti felépítést csak Nasszer és helyettese ismerte. Az SZTM presztízsét nagyban növelte, hogy ügyüknek az idősebb katonatisztek közül sikerült megnyerni a palesztinai háború hőseinek, Mohamed Nagíb (1901–1970) tábornoknak a támogatását.

Természetesen az ideológiai válaszfalak, a helyi kommunista csoportokkal szembeni ellenséges magatartás a kapcsolatok gyors fejlesztését nagyban befolyásolták. A palesztinai konfliktus kapcsán Moszkva szintén támogatta az ENSZ Közgyűlés felosztási határozatát, majd nem sokkal az Egyesült Államok után elismerte Izrael Államot. Az első arab–izraeli háború időszakában Csehszlovákia révén fegyverszállításra is kiterjedő tevékeny támogatást nyújtott a zsidó állam számára.⁴

A közel-keleti konfliktus ellenőrzés alatt tartása céljából az USA, Nagy-Britannia és Franciaország 1950 májusában bejelentették, hogy az érintett térségbeli államoktól biztosítékokat kérnek arra, hogy a tőlük vásárolt fegyvereket nem fogják egy másik ország elleni agresszióra felhasználni. Az általuk kiadott kommuniké azt is aláhúzta: amennyiben a szóban forgó államok valamelyike a meglévő határok, fegyverszüneti vonalak megsértésére készülne, akkor a három hatalom az ENSZ keretei között, vagy azon kívül ezt megakadályozná.⁵ A rendelkezések betartásának ellenőrzésében a londoni kormány által dominált Szezei-csatorna Társaság is részt vett. Arab stratégiai értékelés szerint a három hatalom a paritást tekintve Izraelnek kedvezőbb helyzetet akart állandósítani. A zsidó állam katonailag valóban erősebb pozícióban volt a szomszédos országokhoz képest, de az izraeli kormány szintén a fenntartásait hangoztatta, mivel a három hatalom deklarációjában megfelelő biztonsági garanciát nem láttak.

Az egyiptomi fordulat, a külpolitikai kontinuitás főbb területei

A közel-keleti régió politikai folyamatait befolyásoló regionális változások sorában az egyik legjelentősebb fejlemény az 1952-es egyiptomi forradalom volt. A Szabad Tisztek Mozgalma által végrehajtott kairói hatalomváltás után a térség és a nagyhatalmak fővárosaiban élénk érdeklődéssel kísérték, hogy a monarchikus államformát köztársasággal felváltó, a többpártrendszert betiltó, a korrupciónak hadat üzenő, földreformot és más modernizációs lépéseket végrehajtó új hatalom a külkapcsolatok terén milyen politikát követ. A témával foglalkozó publikációkban gyakorta találkoztunk olyan leegyszerűsítésekkel, hogy a katonai rezsim külpolitikai törekvései is merőben újak voltak a korábbi korszakhoz képest. Az igazság ezzel szemben az, hogy a legfőbb döntéshozó szervvé vált Forradalmi Parancsnoki Tanács (FPT) és az új kormány külpolitikai prioritásainál többnyire a kontinuitás érvényesült.

A forradalom céljairól a hatalomátvétel után nyilvánosságra hozott hat alapelv első helyen említette az 1882 óta tartó brit katonai jelenlét felszámolását.⁶

4 Az Izrael számára a szovjet jóváhagyással történő csehszlovák fegyverszállítás létfontosságú volt, mivel a beszerzési források korlátozottak voltak. Az Egyesült Államok például már 1947 decemberében embargó alá vette a Közel-Keletre irányuló katonai célú szállításokat. A Kelet-Európából Izraelbe irányuló fegyverszállítás még egy ideig a háború után is tovább folytatódott. Zimmerman, 1979. 103.

5 <http://www.jewishvirtuallibrary.org/jsource/History/tridec.html>. A hozzáférés ideje: 2008 márciusa.

6 A többi célkitűzés magában foglalta a feudális maradványokkal átszőtt földbirtokrendszer és a monopóliumok eltörlését, a korrupció felszámolását, a társadalmi igazságosság megteremtését, erős nemzeti hadsereg és demokratikus rendszer kiépítését. Gazdik, 1984. 163.

Egyiptom formálisan az 1936-os angol-egyiptomi egyezményben nyerte vissza a teljes függetlenségét, de ezt a brit nagykövet előjogai, a csatornaövezetben állomásozó brit erők beárnyékolták. A háborút követő években az egyiptomi kormányok véget akartak vetni az idegen katonai jelenlétnek, de az erről szóló tárgyalások zátonyra futottak. Kairó 1947 augusztusában a vitát az ENSZ BT elé vitte, de a testület végül nem foglalt állást a kérdésben. Az egyre élesedő konfliktus hatására az akkor hivatalban lévő Vafð-kormány 1951 októberében egyoldalúan felmondta az 1936-os egyezményt. Noha a hatalomra jutó Szabad Tisztek sem zárták ki a fegyveres harc lehetőségét, de ők inkább nemzetközi támogatással akarták megállapodásra kényszeríteni a brit kormányzatot.

A másik fontos prioritás, ahol jól látható volt a kontinuitás, a szudáni kérdés volt. Afrika legnagyobb állama 1899 óta angol-egyiptomi kondomínium volt, de a terület felett a londoni kormány rendelkezett irányadó befolyással. A kialakult gyakorlat ütközött az egyiptomi nacionalizmus érdekeivel, mely a Nílus-völgy egységének megteremtésére törekedett. Az 1936-os egyezmény a szudáni hatalmi viszonyokon alapvetően nem változtatott. Kairó 1951-es egyoldalú lépése azt is jelentette, hogy Egyiptom nem ismeri el a fennálló status quót a szomszédos országban. Miután bejelentette az egyezmény eltörlését, az akkor hivatalban lévő miniszterelnök, Musztafa en-Nahhász Egyiptom uralkodóját a két ország királyának nyilvánította. A katonai hatalomátvétel után a Forradalmi Parancsnoki Tanács a szudáni kérdésnek úgyszintén nagy jelentőséget tulajdonított. Erre utalt, hogy Nasszer a *„Forradalom filozófiája”* című, először 1953-ban kiadott munkájában az „afrikai kört” – ami ekkor burkoltan egyet jelentett Szudánnal – az arab után a második helyen említette az egyiptomi külpolitikai prioritások sorában.⁷ A Szabad Tisztek által is dédelgetett egyesítési tervek azonban végül is lekerültek a napirendről: az 1955-ös szudáni népszavazás ezt a lehetőséget elutasította, s 1956 januárjában Afrika legnagyobb állama elnyerte a függetlenségét.

A kontinuitás harmadik eleme a semleges külpolitikai irányvonal volt. Ennek formálódása az 1940-es évek második felében kezdődött, amikor Egyiptom az addigi kapcsolatait megpróbálta kiszélesíteni. A figyelemre méltó lépések között lehet említeni, hogy a királyi kormány a Szovjetunióval 1950 elején nagykövetségi szintre emelte a diplomáciai kapcsolatokat. A koreai háború kirobbanása után az ENSZ Biztonsági Tanácsában az egyiptomi képviselő tartózkodott a szavazástól, amikor az Észak-Korea elleni kollektív fellépést indítványozó amerikai javaslatról döntöttek. Ebben az időben szovjet fegyverek vásárlása is komoly mérlegelés tárgyát képezte, mivel a nyugati hatalmak elutasították, hogy fegyvereket adjanak el az országnak. A Nahhász-kabinet 1951-ben nem támogatta a londoni ihletésű, az Egyesült Államok által is felkarolt regionális védelmi tömörülés, a Közel-keleti Parancsnokság (Middle East Command, MEC) tervének megvalósítását. A szovjet befolyás feltartóztatását szolgáló terv – melynek a régióból „társult tagként” a későbbiekben több arab or-

7 Nasser, 1955. 88.

szág és Izrael is tagja lett volna – realitása kezdettől kétséges volt.⁸ Az elképzelésre Moszkva is élesen reagált, mivel veszélyt látott benne birodalma biztonságára nézve. A számításba vett helyi hatalmi tényezők közül stratégiai megfontolásból Izrael sem akart a MEC tagja lenni. A katonai hatalomátvétel után a Szabad Tisztek sem kívántak olyan szerveződésekhez csatlakozni, melyek nyugati vagy szovjet befolyás alatt álltak.

A negyedik prioritás, ahol a kontinuitás elemei érvényesültek, az arab–izraeli konfliktus volt. A királyi kormány élesen támadta a Palesztinába irányuló zsidó bevándorlást, s az ENSZ Közgyűlés 181. számú határozatát. Több más arab országhoz hasonlóan Egyiptom is részt vett az Izrael elleni 1948-as háborúban. A katonai fiaskónak súlyos hatása volt az ország belpolitikai életére. Az 1949-es fegyverszüneti megállapodás értelmében a korábbi mandátumterületből a Gázai övezet egyiptomi fennhatóság alá került. Az Arab Liga 1950 áprilisában megtiltotta a tagállamainak, hogy békeszerződést kössenek a zsidó állammal, s kötelezte őket, hogy gazdaságilag bojkottálják Izraelt. Egyiptom a hajóforgalmat az Akabai-öböl bejáratánál a háború után gyakorta akadályozta, s a Szezei-csatornán át Izraelbe történő hajószállítást az 1950 februárjában kiadott rendelettel gyakorlatilag megtiltotta.⁹ Az ennek az állapotnak a megváltozására számító izraeli kormányzat először üdvözölte az egyiptomi katonai hatalomátvételt, de rövidesen felismerte: noha a Szabad Tisztek óvatosabbak, az előző kormányok ellenséges magatartásán nem változtatnak.

Az egyiptomi külpolitika új elemei

A külpolitikai prioritásokban bekövetkező változások elsősorban a nagyhatalmakhoz fűződő viszonyt érintették. Az új kairói vezetés igyekezett kiaknázni az Egyesült Államokkal a hatalomátvétel előkészítése során kialakult kooperációban rejlő lehetőségeket. A gazdaság és a hadsereg modernizálásához nyújtandó támogatás mellett, Washingtontól jelentős segítséget reméltek grandiózus tervük, az asszuáni vízi erőmű felépítéséhez. Az USA-val való szorosabb együttműködés, a kommunisták,

8 A MEC ellenőrzése alá került volna a térség legfontosabb katonai objektuma, a szezei brit bázis. A tömörülés szorosabb kapcsolatot alakított volna ki a NATO-val. Egyiptom 1951 őszén hivatalosan is felkérést kapott az amerikai, a brit, a francia, valamint a török kormánytól, hogy alapítóként vegyen részt a MEC létrehozásában. A kairói kormánynak megígérték, hogy csatlakozás esetén a brit kormány átértékeli az 1936-os egyezményt, formálisan átengedi Egyiptomnak a szezei bázist, de ezzel ténylegesen az új szervezet rendelkezne. Kilátásba helyezték a brit erők kivonását a csatornaövezetből, kivéve azokat, melyek a katonai szervezet kötelékében maradtak volna. A MEC főhadiszállását is egyiptomi területen akarták felállítani. Khalil, 1962. 314–317.

9 A Szezei-csatornán az izraeli ellenőrzés alatt álló területre történő hajószállítást Egyiptom már az 1948-as konfliktus kezdetétől magakadályozta. A szállítási tilalomról a háborút követően az egyiptomi uralkodó 1950. február 6-án adott ki hivatalos rendelkezést. Ez formálisan a harci cselekményekhez felhasználható szállítmányokra vonatkozott, de gyakorlatilag az egész szállítást el akarták lehetetleníteni. <http://www.mfa.gov.il/MFA/Foreign+Relations/Israels+Foreign+Relations+since+1947/1947-1974/1+Egyptian+De+cree+Regarding+Navigation+in+the+Suez.htm>. A hozzáférés ideje: 2012 novembere.

illetve baloldali szakszervezeti vezetők üldözése a Szovjetunióval való kapcsolatok átmeneti visszaeséséhez vezetett. Moszkva és az egyiptomi kommunisták élesen támadták a katonai rezsim vezetőit, még az ország modern kori történetében nagy jelentőséggel bíró 1952. őszi földreformról is eléggé elmarasztalóan vélekedtek.¹⁰

A szovjet vezetés eleinte nem nagyon vette észre, hogy Kairó igazából nem törekszik az Egyesült Államokkal való stratégiai partnerségre. Pedig egyfajta jelzés is lehetett, hogy az egyiptomi vezetők, igaz, ekkor még a színpalak mögött, egyre gyakrabban bírálták Washington regionális törekvéseit. Sőt a fordulat után néhány hónappal közvetítőkön, így a magyar diplomácián keresztül informális kapcsolatot létesítettek a Kínai Népköztársaság megbízottaival.¹¹ Ez eléggé kockázatos lépés volt, mivel a „kommunista Kínával” való bárminemű együttműködés vörös posztó volt az Egyesült Államok szemében. Kairó alternatívakeresését nagyban stimulálta, hogy Washington egyáltalán nem sietett az Egyiptom által kért támogatásokról szóló tárgyalások elkezdésével. Előbb egyértelmű bizonytságot szerettek volna kapni arról, hogy regionális stratégiai terveikben a legnépesebb arab államra hosszabb távon is építhetnek-e.

A Közel-keleti Parancsnokság tervének kútba esése és az egyiptomi hatalmi váltás után London a korábbi koncepció átalakításával egy új tömörülés, a Közel-keleti Védelmi Szervezet (Middle East Defence Organization, MEDO) tervével állt elő. A Truman-adminisztráció támogatta a szerveződés létrehozását, amely a térségbeli stratégiai érdekek védelme mellett összekötőkapocs is lett volna a NATO és egy létrehozandó délkelet-ázsiai paktum között. Mindez szervesen illeszkedett abba a koncepcióba, amely a Szovjetuniót katonai szerveződések, támaszpontok láncolatával akarta körbevenni. A MEDO létrehozásánál Egyiptomnak kulcsszerepet szántak, de erről Kairó csak akkor kezdett volna tárgyalni, ha a szuezi bázist Nagy-Britannia átadja. Az erről szóló kétoldalú megbeszélések azonban megrekedtek.

Az Egyesült Államokban az 1952. őszi elnökválasztásokat republikánus jelöltként megnyerő Dwight D. Eisenhower környezetének nem volt a közel-keleti politika módosítására irányuló, átfogó koncepciója. A külügyminiszteri tisztség várományosának, John F. Dullesnek az első utazási terveiben a térség felkeresése nem is szerepelt. Csak befolyásos tanácsadók, diplomaták nyomatékos sürgetésére került be programjába a Közel-Kelet és Dél-Ázsia. Az 1953. május 11–28. közötti utazás során Dulles a két régió 11 államában folytatott tárgyalásokat. Személyében amerikai külügyminiszter első ízben látogatott a közel-keleti, dél-ázsiai térségbe. Látogatásának három célja volt: az itteni vezetők véleményének alaposabb megismerése, a szovjet térnyerés feltartóztatását célzó szövetség lehetőségeinek feltérképezése, s egy kiterjedtebb térségbeli szerepvállalás megalapozása. A külügyminiszter Egyiptomban és több más arab országban a londoni kormánnyal szembeni heves anti-

10 Az 1952 szeptemberében kibocsátott földtörvény 200 feddánban (84 hektár) szabta meg az egy birtokos tulajdonában tartható birtok felső határát, de az első két gyerek után még további száz feddánt (42 hektár) engedélyezett. Az agrárstruktúra módosítása mellett sor került a bérleti viszonyok és a mezőgazdasági munkások munkabérének rendezésére.

11 MNL OL XIX-J-1-j. Egyiptom. 17. doboz. 002012/52. Egyiptomi–kínai kereskedelmi kapcsolatok Magyarországon keresztül.

pátiával, az arab–izraeli konfliktus megoldatlanságából adódó ingerültséggel találkozott. Az izraeli vezetők pedig azt hangsúlyozták, hogy az érintett arab államokkal való megegyezést az 1949-es fegyverszüneti vonalnak kisebb módosításokkal államhatárként történő elfogadása alapján tudják elképzelni. Ugyancsak alapvető feltételnek tekintették, hogy az első arab–izraeli háború palesztin menekültjeinek sorsára az arab országokban kell megoldást találni.¹²

Dulles körútja befejeztével tárgyalásainak eredményeiről összefoglalót készített, ennek konklúziója többek között aláhúzta, hogy a gyarmatosító hatalmak, Franciaország és Nagy-Britannia szándékaival szemben a térségben nagy a gyanakvás. Mivel ezek az államok egyúttal Washington NATO-partnerei, a bizalmatlanság az Egyesült Államokra is kiterjed. Azt gondolják, hogy Amerika támogatja szövetségeseit a korábbi „kolonialista érdekeltségek” helyreállításában. Dulles szerint az Egyesült Államok politikája eléggé kétértelmű volt e tekintetben. Washingtonnak anélkül, hogy megbontaná a nyugati egységet, a „politikai szabadság” iránti tradicionális elkötelezettségét kell előtérbe állítania. A nyugati államoknak támogatniuk kell az önállóság útjára tért államok „rendezett fejlődését”, de nem a „radikális nacionalizmust”. Fontosnak tartotta, hogy Washington tompítsa azt a mély ellenszenvet, amely Izraellel szemben a térségben tapasztalható. Úgy vélte, hogy az arab világban a cionizmustól jobban félnek, mint a kommunizmustól. A másik oldalon az izraeliek tartanak attól, hogy az arabok a tengerbe szorítják őket. A konfliktus okozta feszültség csökkentését csak lépésről lépésre lehet elérni. Ez mindkét fél részéről engedményeket kíván. Izrael része kell, hogy legyen a Közel-Keletnek. Szakítani kell azzal, hogy úgy tekintsen magára, vagy mások úgy tekintsek, hogy idegen a térségben. Összefoglalójában Dulles a MEDO-ról úgy vélekedett, hogy az csak egy jövőbeni lehetőség. Sok arab állam figyelmét inkább az Izraellel, Nagy-Britanniával és Franciaországgal való ellentétek kötik le, s kevésbé izgatja őket a szovjet veszély. Ez jobban foglalkoztatja a Szovjetunióhoz közel fekvő „északi karéj” államait. Amíg egy biztonsági szervezet formális létrejöttének lehetősége megteremtődik, az Egyesült Államoknak erősítenie kell azon országok védelmét, melyek hajlandók ellenállni az „összes szabad népet” fenyegető közös veszéllyel szemben.¹³

A külügyminiszter fenti megállapításaiban alig leplezve benne szerepelt, hogy Washington nem pusztán Moszkva terjeszkedésének megakadályozására törekszik, hanem kolonialista szövetségesei rovására egy másik alternatívában is gondolkodik. Ennek egyik eleme, hogy „rendezett fejlődés” esetén az Egyesült Államoknak a „nem radikális nacionalistákkal” való együttműködés előtt szélesebbre kell tárnia az ajtót. Ennél is fontosabbak voltak azonban Washington stratégiai megfontolásai. Az Egyesült Államok korábban főképp az „északi karéj” államaira fókuszált, a közel-keleti „magállamok” biztonságának garantálásánál elsősorban Nagy-Britanniára hagyatkozott. A londoni kormány azonban egyre kevésbé volt képes ezzel a feladattal megbirkózni. Hivatalba lépése után az Eisenhower-adminisztr-

12 <http://images.library.wisc.edu/FRUS/EFacs2/1952-54v09p1/reference/frus.frus195254v09p1.i0007.pdf>. A hozzáférés ideje: 2012 októbert.

13 *Report*, 1953. 831–835.

ráció úgy vélte, hogy katonai vonatkozásban gyakorlatilag vákuum alakult ki, s ez a térségben súlyosbodó társadalmi problémák keltette elégedetlenséggel párosulva az olajban gazdag régióban a radikális erők, illetve a szovjet előretörés előtt nyithatja meg az utat. Ezért az Egyesült Államoknak az itteni „magállamok” biztonságával, politikai viszonyaival is fokozott mértékben kell foglalkoznia.

Az arab térségben kiemelt stratégiai jelentősége miatt a washingtoni külpolitika eleinte elsősorban Egyiptomra koncentrált. Az 1952-ben hatalomra került katonai rendszer erős emberével, Nasszerrel a CIA a fordulat után is huzamosabb időn át kapcsolatot tartott. Az 1954 ősztől formálisan is a Nílus-parti ország első emberévé vált Nasszer vezetői erényeit Amerikában nagyra értékelték, a forradalom után kialakult autoritárius struktúra sem váltott ki különösebb rosszallást.¹⁴ Dulles például úgy vélte, hogy az Egyiptomhoz hasonló országok két fázison mennek keresztül. Az első szakasz a korábbi anakronisztikus berendezkedés eltávolítása, egy autoritárius, a társadalom különböző csoportjainak összefogására kísérletet tevő politikai szerkezet kialakulása. A második pedig a fejlett világgal való kapcsolatok kiszélesedése révén e struktúrának egy demokratikus berendezkedéssé való átalakulása. Az amerikai külügyminiszter az említett tárgyalásain igyekezett hangsúlyozni, hogy az asszuáni vízi erőmű felépítésével kapcsolatos elképzeléseket a Világbank is hajlandó lenne felkarolni, ami közvetett módon Washington pozitív hozzáállását is jelentette.

Dulles 1953. májusi látogatását követően az Egyesült Államok a térségbeli feszültségforrások közül elsősorban a brit–egyiptomi, s az arab–izraeli ellentétek tompítására törekedett. A kettő közül Washingtonban az előzőt ítélték sürgetőbbnek, s az amerikai diplomáciának is szerepe volt abban, hogy hosszú iszapbirkózás után, 1954. október 19-én megszületett a szuezi bázisról szóló egyezmény. A megállapodás azt tükrözte, hogy kezdeti határozott követeléseire ellenére Kairó kénytelen volt engedni. A dokumentum előírta, hogy a brit csapatoknak 20 hónap alatt, rögzített ütemterv szerint ki kell vonulniuk a bázisról. Ugyanakkor Egyiptomnak kötelezettséget kellett vállalnia arra, hogy amennyiben az Arab Liga Közös Védelmi Szerződéséhez tartozó államok bármelyikét, illetve Törökországot egy külső hatalom részéről támadás érné, az Egyesült Királyság rendelkezésére fogja bocsátani azokat a létesítményeket, amelyek a bázis háborús körülményeknek megfelelő működéséhez szükségesek. A dokumentum leszögezte, hogy a Szezi-csatorna Egyiptom integráns része, ugyanakkor hangsúlyozta a vízi út nemzetközi fontosságát, s a szerződő felek eltökéltségét arra, hogy a csatornán való szabad hajózásról szóló 1888-as konstantinápolyi konvenciót tiszteletben tartják.¹⁵

A másik feszültségforrás esetében a lépésről lépésre stratégia jegyében az adminisztráció a vízmegosztás feszítő kérdésében próbált egy tárgyalási alapot képező tervezetet kidolgozni. Az amerikai elnök által felkért különmegbízott, Eric Johnston 1953-ban a Jordán folyót és vízgyűjtő területeit érintő regionális vízmeg-

14 Nasszer 1954-ben lett formálisan is az ország első számú vezetője: áprilisban ő lett a miniszterelnök, egyben az FPT elnöke, majd kormányfőként novembertől az időközben elmozdított korábbi államfő, Mohamed Nagib tábornok hivatali teendőit is ellátta.

15 Khalil, 1962. 731–735.

osztási tervet dolgozott ki. Hosszú időn át tárgyalt ennek részleteiről, 1955 nyarán úgy tűnt, hogy az Arab Liga illetékes bizottsága és Izrael is elfogadja. De ősszel arab részről, nem utolsósorban a politikai klíma romlása miatt mégsem ratifikálták.

Az Egyesült Államok a különböző lépések ellenére a legfontosabb arab országgal való érdekellentéteit egyre kevésbé tudta feloldani. A kapcsolatok dinamizálását hátráltató tényezők között szerepelt, hogy az Egyiptommal való szorosabb viszony növelte volna a feszültséget Washingtonnak a brit és az izraeli kormányzattal fenntartott kapcsolataiban. Ezért amerikai részről nyomást gyakoroltak Kairóra, hogy „merész politikai döntésekkel” – így például az Izraellel való viszony fokozatos normalizálásával – bizonyítsa, hogy megbízható partner az Egyesült Államok és szövetségesei számára. E követelés nyomatékossá tételét szolgálta, hogy többszöri sürgetés ellenére az Egyesült Államok nem adta meg Kairónak a hadsereg modernizálásához kért támogatást. Gazdasági téren pedig Washington 1954-ben meglehetősen sovány, mindössze tízmillió dollár értékű gazdasági támogatást nyújtott Egyiptomnak.

A szuezi bázisról szóló megállapodás ellenére egyre kevésbé lehetett arra számítani, hogy Kairó egy Washington által elgondolt tömörülés részesévé válik. Ráadásul az Egyesült Államok figyelme is az arab világon belül egyre inkább Kairó nagy ellenlábasára, Bagdadra irányult. A jelzett ellentétek mellett fontos tényező volt az is, hogy egy új védelmi tömörülés létrehozását célzó nyugati nyomás ellentétes volt az egyiptomi nacionalizmus érdekeivel, amely potenciálisan vezető szerepre törekedett az arab világban. A nyugati törekvéseket Egyiptom a szocialista és a semleges országokkal való együttműködés erősítésével próbálta ellensúlyozni. A kapcsolatok kiszélesítését nagyban elősegítette, hogy Sztálin halála után Moszkva változtatott a fejlődő, így az arab térség nemzeti mozgalmaihoz fűződő viszonyán, s egy széles körű, imperialista-ellenes nemzeti egységfront létrehozásának propagálása kerül előtérbe. A korábbi években éles kritikával illetett nacionalista vezetők, köztük Nasszer, a szovjet hatalmi érdek módosulásával más megítélés alá kerültek. Egyiptom és a Nyugat közti kapcsolatok romlása jó alkalom volt arra, hogy Moszkva kiterjessze befolyását ebben a stratégiailag fontos térségben, megvalósítván egy régi, már a cári időkben dédelgetett álmot, a Földközi-tenger keleti medencéjében való stabil jelenléte. A keleti tömb államaival nemcsak a gazdasági kapcsolatok javultak, hanem az esetleges fegyvervásárlásról még 1953 végén elkezdődött titkos tárgyalások 1954 folyamán mind sűrűbbé váltak.

A britekkel kötött megállapodás után Kairó jelezte Moszkvának, hogy Nasszer részt fog venni az indonéziai Bandungba tervezett afro-ázsiai konferencián. Egyiptom decemberben egyértelművé tette, hogy a NATO-tag Törökországgal nem kíván szerződést kötni, ezzel az USA által inspirált védelmi paktum terve előtt újra becsapta az ajtót. Amire Egyiptom nem volt hajlandó, azt arab riválisa, Irak vállalta: a Nyugat-barát ország miniszterelnöke, Nuri Szaid 1955 januárjában Kairóban közölte, hogy rövidesen aláírják Ankarával a biztonsági egyezményt. Nem sokkal később, február 24-én a két ország képviselői az iraki fővárosban kézjegyükkel látták el a megállapodást, mely bagdadi paktum néven vonult be a régió történetébe.

Az egyezményhez rövidesen Nagy-Britannia, Pakisztán és Irán is csatlakozott. A tömörülést az Egyesült Államok kívülről támogatta. Noha a dokumentum

kimondta, hogy a csatlakozás lehetősége nyitva áll az Arab Liga valamennyi tagállama előtt, Irakon kívül más arab ország nem lépett be a szerveződésbe. A szovjet külügyminisztérium elítélte az új katonai tömb létrehozását, egyúttal támogatásáról biztosította az érintett térségbeli államokat. Korábbi szándékának megfelelően – a nyugati hatalmak rosszallása ellenére – Nasszer 1955 áprilisában részt vett a bandungi konferencián. A békés egymás mellett élés tíz alapelvét elfogadó esemény Nasszer semleges orientációját nagyban megerősítette.¹⁶

Ebben a periódusban egyre inkább szélesedett a szakadék Kairó, a nyugati hatalmak és helyi szövetségeseik között. Az ekkor ismertté vált egyiptomi stratégiai elemzések hangsúlyozták, hogy a bagdadi paktum veszélyezteti az arab nacionalizmust és az arab egységet. A Nyugattal való szorosabb kapcsolatokat csak Egyiptom arab világban játszott vezető szerepének elismerése, s a régióbeli államok elmaradottságának csökkentéséhez nyújtott fokozott támogatás mellett tudták elképzelni. Az amerikai tervektől eltérően a közel-keleti térség biztonságát nem a Törökországot és más nem arab államot is magában foglaló védelmi szervezet, hanem egy „északi”, egy „balkáni”, valamint egy de facto kairói irányítás alatt álló arab védelmi tömörülés együttműködése révén kívánták megoldani.¹⁷

Washington riválisa, Moszkva befolyásának kiterjesztése érdekében hajlandó volt – legalábbis átmenetileg – elismerni Kairó vezető szerepét az arab világban, s Nasszer modernizációs igényeit sok vonatkozásban teljesíteni. Még a bagdadi paktum megkötésének időszakában Egyiptom kisebb volumenű fegyvervásárlásról állapodott meg Csehszlovákiával. Nem sokkal ezután, fedáján akciókra válaszként, Izrael komoly katonai csapást mért Gázában, mely jelentős egyiptomi veszteségekkel járt. Ezt követően Nasszer elhatározta, hogy egy nagyobb volumenű katonai egyezményt köt a keleti tömb államaival. Júliusban Egyiptom fegyverszállításáról állapodott meg a Szovjetunióval s más kelet-európai beszállítókkal. Az erről szóló egyezményt szeptember 20-án írták alá Varsóban, melyet Nasszer egy héttel később jelentett be.¹⁸ Ez nagy horderejű döntés volt, ezáltal Egyiptom átlépett a nyugati hatalmak által 1950-ben kialakított status quón, s a fegyverkezés új szakasza nyílt meg a térségben. Az egyiptomi döntés az amerikai–brit stratégiai érdekeket érzékenyen érintette. Ellenlépésként megkezdődtek a fegyverszállítások Irakba, s az Egyesült Államok nem emelt kifogást az ellen, hogy Franciaország fegyvereket adjon el Izraelnek.

16 Ezek között az elvek közt szerepelt többek között a kis és nagy nemzetek egyenjogúsága, valamennyi nemzet szuverenitásának és területi sérthetetlenségének a tiszteletben tartása, tartózkodás az agressziótól vagy az avval való fenyegetéstől, a viszályok békés rendezése, a kölcsönös érdekek és együttműködés előmozdítása. Tóthné Nagy, 1984. 17.

17 MNL OL XIX-J-1-j. Egyiptom. 9. doboz. 005897/55. A közép-keleti védelmi stratégia kérdése, s Egyiptom álláspontja ezzel kapcsolatban.

18 Az egyes források a vásárlás volumenéről nagyon eltérő adatokat közölnek. Rami Ginat, aki könyvében részletesen foglalkozik a fegyverüzlettel, az ügylet értékét 150 millió dollárra becsüli. Ginat, 1994. 212–215. Nyugati diplomata a szeptemberben bejelentett megállapodás értékét 450 millió dollárra becsülték. 1956 szeptemberéig szerintük 250 millió dollár értékű harci eszköz szállításra került sor. Zimmerman, 1979. 107.

A Churchill helyébe lépő új brit miniszterelnök, Anthony Eden az arab–izraeli konfliktussal foglalkozó, a londoni Guildhallban november 9-én elhangzó beszédében élesen támadta Moszkvát a térségbe irányuló fegyverszállítások miatt. Eden az arab–izraeli konfliktusról szólva a rendezés legfőbb előfeltételét a határokról szóló kompromisszumos megállapodásban látta, melyet az USA és más nagyhatalmak garantálnának. Ugyancsak hangsúlyozta a palesztin menekültek fokozott megsegítésének fontosságát.¹⁹ Miután hírek érkeztek arról, hogy a Szovjetunió – évekig tartó nyugati huzavona után – támogatást ajánlott az asszuáni projekt megvalósításához, az USA, Nagy-Britannia és a Világbank decemberben szintén támogatást ígértek a vízi erőmű felépítéséhez.²⁰ Washington 1956 januárjában különleges jogokkal felruházott elnöki megbízottat küldött a térségbe a közel-keleti béke ügyének előmozdítására. Robert Anderson két hónapos, Kairó és Tel-Aviv közötti ingadiplomáciaja azonban kudarcra végződött. A helyzetet még inkább elmérgesítette, hogy március 1-jén, Selwyn Lloyd angol külügyminiszter kairói látogatásával egy időben Huszein jordániai király váratlanul menesztette Glubb pasát (Sir John Bagot), aki negyedszázada állt az Arab Légión élén. A lépés mögött Eden Nasszer kezét látta.

Az Anderson-misszió zátonyra futása és a Glubb-ügy után London és Washington egyetértettek abban, hogy Kairóval szemben a kemény kéz politikáját kell követni, a megoldás módzatait illetően azonban eltérések voltak. Az eseményekből Eden azt a következtetést vonta le, hogy Nasszer a szovjet politika eszköze és célja a nyugati befolyás teljes aláásása, ezért a Nilus-parti ország éléről mielőbb el kell távolítani. Az amerikai elnök által március 28-án jóváhagyott Policy Paper, az Omega-terv ennél óvatosabb volt. Ez hangsúlyozta, hogy Nasszer számára világossá kell tenni: nem lehet egyszerre szorosan együttműködni a Szovjetunióval, s élvezni a legnagyobb kereskedelmi kedvezményből adódó előnyöket. Az Omega-terv előírta, hogy továbbra is tagadják meg a fegyvereladásokat, halogassák az olaj- és gabonaszállításokat, késleltessék az asszuáni projektről szóló tárgyalások befejezését, Szaúd-Arábiát próbálják meg Egyiptomtól eltávolítani, illetve segítsék elő, hogy a szaúdi uralkodó Nasszerrel szemben az arab világ egyik meghatározó vezetője legyen. Mindazonáltal amerikai részről nem akarták az egyiptomi vezető előtt végleg bezárni az ajtót, tartottak attól, hogy ezzel teljesen Moszkva karjaiba lökik.

Ezt követően a térségben rendkívül felgyorsultak az események. Egyiptom áprilisban formális katonai egyezményt írt alá Szaúd-Arábiával és Jemennel, majd pedig május 16-án bejelentették a diplomáciai kapcsolatok felvételét a Kínai Népköztársasággal. Noha Peking és Kairó együttműködése nyílt titok volt, a lépés részben válasz volt arra, hogy az asszuáni projekt finanszírozásáról szóló megállapodás megkötését nyugati részről továbbra is halogatták. Dulles külügyminiszter május

19 Hurewitz, 1956. 413–415.

20 Az asszuáni létesítményt 12 év alatt akarták felépíteni, a költségeket 1,3 milliárd dollárra becsülték. Ebből 900 millió dollárt – helyi fizetőeszközben – Egyiptomnak kellett biztosítania, a Világbank 200, az USA és Nagy-Britannia pedig az első stádiumban 56, illetve 14 millió dollárt, a később fázisokra további 130 millió dollárt ígértek. Goldschmidt–Johnston, 2004. 62.

közepén közölte az egyiptomi nagykövettel, hogy megfelelőképp előkészített megállapodás hiányában más célra csoportosították át a folyó pénzügyi évben a projekt kezdeti munkálatainak támogatására szánt összeget. De célzott rá, hogy a politikai kapcsolatok javulása esetén a következő pénzügyi év előirányzatainak tárgyalásánál a Kongresszus támogatását könnyebb lenne elnyerni.²¹ Május végén az amerikai illetékesek közölték a nagykövettel, hogy a kapcsolatok javulásának előfeltétele, hogy Egyiptom maradéktalanul teljesítse a pénzügyi kötelezettségeit, hivatalosan is jelentse ki, hogy nem lesz több fegyverüzlet a Szovjetunióval, s segítse elő az arab–izraeli kiegyezést.²²

Nasszernek alig maradt kétsége, hogy nyugati részről végül is elállnak a projekt támogatásától. Annak demonstrálására, hogy céljaitól semmilyen nyomás-gyakorlással nem lehet eltéríteni, a június közepén befejeződött brit evakuáció utáni rendezvények jó alkalmat kínáltak. A több napon át tartó ünnepségen számos külföldi vendég, köztük Dmitrij Sepilov szovjet külügyminiszter is részt vett. A vele való tárgyalásokról kiadott közlemény aláhúzza: a semleges külpolitikát követő egyiptomi kormány fontosnak tartja, hogy kapcsolatai bővüljenek a szocialista országokkal.²³ Nasszer karizmáját tovább erősítette, hogy az ünnepséget követő népszavazáson az ország elnökévé választották.

Nasszer sejtése már néhány héttel elnökké választása után beigazolódott. Július 19-én Dulles külügyminiszter magához kérte Ahmed Huszein egyiptomi nagykövetet, s hivatalosan közölte, hogy az Egyesült Államok visszavonja az asszuáni vízi erőmű felépítésének támogatására korábban tett ajánlatát. Az átadott jegyzék az indokok közt megemlítette, hogy Egyiptom a Nílus vízfelhasználási jogait a többi érintett állammal nem tisztázta, s kétségek merültek fel, vajon Kairó tudja-e biztosítani a munkálatokhoz szükséges összegeket.²⁴

A szuezi válság

Nasszer Tito elnökkel és Dzsaváharlál Nehru indiai miniszterelnökkel Jugoszláviában tárgyalt, amikor az amerikai ajánlat visszavonásáról értesült. Tisztában volt azzal, hogy ez a lépés Nagy-Britannia és a Világbank döntését is meghatározza. Visszatérve Kairóba, Nasszer július 21-én eldöntötte, hogy válaszlépésként államosítani fogja a Szuezi-csatorna Társaságot.²⁵ Elhatározását biztonsági okokból nem a forradalom negyedik évfordulóján, hanem három nappal később, július 26-án, Alexandriában elmondott beszédében jelentette be. Ebben közölte, hogy a hajóforgalom bevételeiből fogják fedezni a vízi erőmű felépítését. Az Izraelt, az imperiaлизmust, a Világbank vezetését elítélő, az arab nacionalizmust dicsőítő beszéd bom-

21 Bowie, 1989. 192.

22 Heikal, 1973. 62–63.

23 MNL OL XIX-J-1-j. Egyiptom. 5. doboz. 0049/5. 1956. június hónapról készített külpolitikai összefoglaló.

24 Lugosi, 2006. 324.

25 Heikal, 1973. 68.

baként hatott az egész világon. A lépésnek óriási stratégiai jelentősége volt, hiszen a Közel-Keleten kitermelt kőolaj közel felét a csatornán át szállították, az 1955-ben áthaladó 15 ezer hajó háromnegyede valamely NATO-tagállamhoz, egyharmada Nagy-Britanniához tartozott.²⁶

Az államosítás kihatásai hátrányosan érinthették a térségbeli nyugati, főképpen a brit tőkeérdekeltségeket. Az államosításról szóló döntés nem egy hirtelen elhatározás eredménye volt. A hatalom új birtokosai már a forradalom győzelme után nagy figyelmet fordítottak a Szezei-csatorna Társaság működésére. 1953-ban létrehozták a Szezei-csatorna Hivatalát, hogy készüljön fel 1968-ra, a 99 éves koncessziós időszak végére. Nasszer utasította a hadseregvezetést, hogy térképezze fel a társaság műszaki lehetőségeit, s 1955-ben a katonai felderítést megbízta azzal, hogy gyűjtsön információt a társaság profitjáról, külső kapcsolatairól. A különböző elemzések alapján Nasszer 1956 derekán úgy vélte, hogy elvileg lehetséges a társaság államosítása.²⁷

Az egyiptomi vezető lépése által leginkább érintett állam, Nagy-Britannia az ellenintézkedések megtervezésekor főképpen Franciaországra számíthatott. Párizs nemcsak a társaságban lévő érdekeltségeinek veszélyeztetettsége, hanem az algériai felkelők egyiptomi támogatása miatt került Londonnal egy táborba. Úgy vélte, hogy az alkalom kedvező a kairói rezsim megdöntésére, ami Franciaország tengerentúli megyéjében is stabilizálhatja a helyzetet.²⁸ Volt még egy tényező, amely a két ország együttműködését erősítette: a londoni és párizsi vezetők számára a meghatározó politikai élmény a II. világháború volt, s tanulságai alapján úgy vélték, hogy az engedmények müncheni politikáját nem lehet még egyszer megismételni.

London bosszúságára azonban az amerikai megközelítés különbözött a nyugat-európai szövetségeseiktől. Washington egyetértett a pénzügyi szankciós lépésekkel, de az Eden által kezdeti favorizált katonai megoldást nem támogatta. Az USA számára elsődleges szempont volt a csatornán való áthaladás biztonságának garantálása. Eisenhower attól tartott, hogy az erőszakos fellépés veszélybe sodorja a nyugati világ olajellátását. Nem is szólva arról, hogy a csatornaövezetben jelentős erőt kellene állomásoztatni, amely ki lenne téve a terrortámadások veszélyének. Az amerikai vezetők úgy vélték, hogy Nasszert békés úton kell rákényszeríteni arra, hogy egyezzen bele a csatorna nemzetközi igazgatás alá helyezésébe. Ha ezek az eszközök eredménytelenek lesznek, akkor kell az erő alkalmazását megfontolni.

Washingtonnak sikerült partnereivel elfogadtatnia, hogy hívják össze a csatornát használó országok képviselőinek tanácskozását. Az augusztus 16-án Londonban megnyílt fórum munkájában végül is 22 állam vett részt. Egyiptom nem ismerte el a nemzetközi értekezlet kompetenciáját, s ezért nem küldte el képviselőjét a tanácskozásra. A Szezei-csatorna nemzetközi ellenőrzés alá helyezéséről szóló javaslatot 18 ország támogatta. Robert Menzies ausztrál miniszterelnök vezetésé-

²⁶ Gazdik, 1997. 307.

²⁷ Alterman, 1998. 67–69.

²⁸ Az Algériai Nemzeti Felszabadítási Front 1954-ben kezdte el fegyveres harcát a francia erők ellen. Algéria végül is 1962 márciusában nyerte el a függetlenségét.

vel delegációt küldtek Kairóba, hogy Nasszerrel elfogadtassák a javaslatokat, de az egyiptomi vezető nem volt hajlandó érdemben tárgyalni a Londonban kimunkált elképzelésről.

Ebben az időben még egyértelműbbé vált, hogy Washington más irányban keresi a megoldást. Ezt nemcsak az amerikai választási kampány, hanem átgondolt politikai számítás is motiválta. Nem akarták vállalni az erőszakos megoldás kockázatait, s nem kívántak osztozni a két klasszikus gyarmatosító hatalomnak az arab világban várható további tekintélyvesztésében. Tartottak attól is, hogy egy konfrontatív álláspont támogatása Moszkvával is kiszámíthatatlan konfliktust eredményezhet. Míg Dulles számára a nemzetközi ellenőrzés maximális, Eden számára minimális követelés volt.²⁹ Még a Menzies-delegáció Kairóban tárgyalta, amikor Dulles ideiglenes megoldásként előterjesztette a Szezei-csatorna Használóinak Társulása (SCUA) felállításáról szóló tervet, mely a vízi úton való áthaladás technikai-pénzügyi teendőit koordinálná, amíg a szezei kérdést tárgyalásokon végleg nem rendezik. Az amerikai diplomácia úgy vélte, hogy a terv lehetőséget ad a Nasszerrel való kooperációra, de ha ő erre nem hajlandó, akkor is időt lehet nyerni. Noha az elképzelést Nasszer már előzetesen elvetette, a csatornát használó országok szeptember 19-én kezdődő második londoni konferenciáján a résztvevők nagy része támogatta. A SCUA felállítására október 1-jén Londonban került sor, de érdemleges szerepet a további eseményekben nem játszott.

A figyelem ezt követően az ENSZ felé fordult: szeptember 23-án ugyanis a brit és a francia kormány a szezei válság ügyében kérte a Biztonsági Tanács összehívását. A két ország által benyújtott határozattervezet az első londoni konferencián elfogadott javaslaton alapult. A testület október 5–14. között tartott ülésén, valamint az egyiptomi, a brit és a francia külügyminiszter tárgyalásain felmerült egy kompromisszum lehetősége, de a katonai megoldás elfogadása Eden részéről mindezt zátonyra futtatta.

A két kormány még augusztus 11-én elfogadta a katonai tervezők által kidolgozott Muskétás-tervet. Ez szeptember 15-re írta elő az Egyiptom elleni támadás megkezdését, de ennek technikai-politikai előfeltételeit erre az időre nem sikerült biztosítani. Brit részről hajlottak volna a terv lassú elaltatására, de Párizs erőteljes nyomást gyakorolt Londonra, hogy sürgősen cselekedjenek, mivel a szovjet haditechnika hadrendbe állításának befejezése a későbbiekben már nagyon megnehezítené a katonai megoldás végrehajtását.

Az izraeli vezetők is aggodalommal szemlélték az Egyiptomba történő szovjet katonai szállítások és a szezei brit bázis kiürítése nyomán kialakult helyzetet. Ez Kairót nagyban megerősíthette, s a korábban Izrael számára kedvezőbb katonai egyensúly megszűnésével fenyegetett. A július 26-i fordulat a stratégiai környezetet még bonyolultabbá tette. Tel-Aviv tehát érdekelt volt az egyiptomi rendszer megdöntésében, illetve katonai meggyengítésében. Francia javaslatra Izrael vállalta, hogy Egyiptom elleni támadása ürügyként szolgál majd a francia–brit hadigépezet Egyiptom elleni bevetéséhez. Október 14-én Chequers-ben, a brit miniszterelnök

29 Guhin, 1972. 289.

vidéki rezidenciájában a francia megbízottak ismertették az elgondolást, mely felkeltette Eden érdeklődését. Két nap múlva Párizsban, a Matignon Palotában a brit és a francia miniszterelnök, valamint a két külügyminiszter titokban folytatták a tárgyalásokat. Eden beleegyezett a háború izraeli részvétel mellett történő megindításába, s ezt a következő napon írásban is megerősítette.

A három ország képviselőinek a részletekről szóló egyeztető tárgyalására Párizs egyik elővárosának, Sèvres-nek egy előkelő villájában, október 22–24. között került sor. Még a tárgyalások megkezdése előtt David Ben Gurion izraeli miniszterelnök francia kollégájával folytatott megbeszélésén felvette a Közel-Kelet politikai átrajzolásának lehetőségét. Többek között Dél-Libanon, Ciszjordánia és az Akabai-öböl térsége szerepelt a kívánságlistáján. Bosszúságára Guy Mollet azonban irreálisnak tartotta az elképzeléseket. A tanácskozás résztvevői az Egyiptom ellen indítandó háborúhoz kedvezőnek ítélték a külső körülményeket. Lelkesítette őket a varsói és a budapesti események híre, úgy vélték, hogy a lengyel és a magyar válság nem teszi lehetővé Moszkva számára, hogy készülő vállalkozásukat veszélyeztesse. Számítottak arra is, hogy a katonai fellépést helytelenítő Amerikát a kampány utolsó napjaiban főképp az elnökválasztás foglalkoztatja. A villa konyhájában táskairógéppel készült protokoll szerint – melyből csak Ben Gurion példánya maradt meg – az izraeli erőknek október 29-én kellett megkezdeniük az akciójukat, s színlelt diplomáciai „bevezető” után, a következő lépésben, október 31-én következett volna az egyiptomi erők elleni brit-francia akció.³⁰

A feszültség éleződését jelezték azok a hírek, melyek a Kairóval szorosan együttműködő damaszkuszi rezsim elleni összeesküvés leleplezéséről szóltak. Október 25-én Egyiptom, Szíria és Jordánia képviselői aláírták az ammáni szerződést, mely a háromoldalú védelmi együttműködés szorosabbá tételéről és ennek keretében egy közös parancsnokság felállításáról rendelkezett.

A küszöbönálló háború előkészületei nem kerültek el a nagyhatalmak figyelmét sem. Az amerikai felderítés észlelte az izraeli, brit-francia katonai mozgást, de a helyzetértékelést befolyásolta, hogy a támadásra készülő három állam a könnyebb információkat Washington irányába is „blokkolta”. Az izraeli erők elhelyezkedéséről egy U–2-es kémrepülőgép által készített felvételek alapján Washingtonban október 28-án bizonyosodtak meg arról, hogy a készülő támadás iránya Egyiptom. A szovjet hírszerzés pedig – egyes orosz történészek bizonyításra váró vélekedése szerint – a hadműveletek megkezdésének idejéről pontos információkkal rendelkezett. A közelgő eseményekről a háború forgatókönyvét ismerő, a készülő vállalkozást helytelenítő francia forrásokból a párizsi egyiptomi katonai attasé is tájékoztatást kapott, futárját azonban Nasszer csak október 29-én délben, órákkal a háború megkezdése előtt fogadta. Az elnök még ekkor sem hitte el, hogy Nagy-Britannia és Franciaország részese lesz a háborús kalandnak. Korábban úgy vélte, hogy a nyugati katonai fellépésnek az államosítást követő héten 80, augusztusban 40, októberben pedig 20 százalékos lesz a valószínűsége, s ezt követően pedig teljesen

30 Shlaim, 1997. 509–530.

lekerül a napirendről.³¹ Ebben alaposan tévedett, s a politikai sakkjátszmák közepete még az egyiptomi főparancsnokság szeptemberben készített összegzését – mely mérlegelte egy esetleges brit–francia támadás következményeit – sem vette elég komolyan.

Az előzetes forgatókönyvnek megfelelően az izraeli erők október 29-én helyi idő szerint 17 órakor megkezdtek a benyomulást a Sínai-félszigetre, s egyetlen nap alatt közel száz kilométert nyomultak előre. A támadás az egyiptomiakat láthatóan váratlanul érte, a frontvonalon a zűrzavar és a bomlás jelei mutatkoztak. Október 30-án délután a brit és a francia kormány ultimátumot nyújtott át a szemben álló feleknek, melyben 12 órán belül, vagyis másnap reggel hat óráig választ kértek arra, hogy elfogadják-e Párizs és London felszólítását a harci cselekmények leállítására, s az ehhez kapcsolódó követeléseket. Miután ezt Izrael elfogadta, Egyiptom pedig a várakozásoknak megfelelően elutasította, október 31-én 18:30-kor az angol–francia légierő bombázni kezdte az egyiptomi célpontokat.³² A légitámadások az elkövetkezendő napokban is folytatódtak.

Eközben a szovjet vezetés, amely október 31-én este is ülésezett, úgy döntött, hogy katonai erővel véget vet a magyarországi forradalomnak. Az elnökségi ülésen Nyikita Hruscsov, a párt első titkára úgy nyilatkozott, hogy az egyiptomi pozíciók elvesztését és a magyarországi kivonulást Nyugaton a Szovjetunió gyengeségével azonosítanak, ezért Moszkvának érdekei védelme érdekében mindenképp erőt kell demonstrálnia.³³

A választások előtt álló Eisenhower a háború elindítása, s különösképp Amerika szoros szövetségesének számító két NATO-állam és Izrael vezetőnek Washingtonban „homályban hagyó” kommunikációja mélységesen felháborította. Az Egyesült Államok ENSZ-képviselője október 30-án a Biztonsági Tanács ülésén határozati javaslatot terjesztett be, mely felszólította Izraelt a katonai akció leállítására, a fegyverszüneti vonalak mögé történő visszavonulásra. A szöveg módosítása a felek azonnali tűzszünetre történő felszólítását is magában foglalta. A javaslatot a testület két, az eseményekben közvetlenül érintett állandó tagja, az Egyesült Királyság és Franciaország megvétózta.³⁴ A két ország az ugyanezen a napon benyújtott szovjet határozati javaslat kapcsán is élt vétőjogával. Az ENSZ BT fóruma elé terjesztett amerikai indítvány – melyről eleve tudni lehetett, hogy London és Párizs meg fogja vétózni – rendkívül ügyes diplomáciai húzás volt. A nemzetközi közösség számára egyértelműen jelezte a választóvonalakat.

31 Hewedy, 1989. 168–169.

32 Az ultimátum felszólította az izraeli kormányt, hogy csapatait 10 mérföldre vonja vissza a Suez-csatorna keleti partjától. Az angol és francia kormányt nem zavarta, hogy a támadó izraeli főerők még távol voltak a vízi úttól, s a ledobott ejtőernyős egységek is a Mitla-hágó közelében tartózkodtak. Az egyiptomi kormányt nemcsak a csatornától nyugatra történő visszavonulásra szólították fel, hanem arra is, hogy egyezzen bele Port Szaid, Iszmáília, s Suez átmeneti brit–francia megszállásába. Khalil, 1962. 801.

33 Rainer M., 2007. 51.

34 http://www.un.org/ar/sc/reperitoire/56-58/Chapter%208/56-58_08-2-The%20Palestine%20question.pdf. A hozzáférés ideje: 2012 novembere.

Másnap, a brit–francia légi támadások megkezdését követően, amerikai idő szerint este hét órakor Eisenhower rádió- és televízió-beszédet mondott, amely a kelet-európai és a közel-keleti helyzettel foglalkozott. Az amerikai külpolitika számára fontosabb szuezi válság okait elemezve az elnök többek között hangsúlyozta, hogy az Egyesült Államok mind az arab államokkal, mind pedig Izraellel kiegyensúlyozott kapcsolatokra törekedett. A konfliktus kirobbanásáért elsősorban Egyiptomot hibáztatta. Sajnálattal állapította meg, hogy az Egyesült Államok a harci cselekmények megindítása előtt semmiféle előzetes tájékoztatást nem kapott. Az elnök elhatárolódott a három állam katonai akciójától, hangsúlyozva, hogy az erő alkalmazása nem megfelelő eszköz a vitás kérdések rendezésére, s nem egyeztethető össze az ENSZ Alapokmányával. Amerika nem akar beavatkozni a konfliktusba, de mindent megtesz a válság mielőbbi felszámolása érdekében.³⁵

A Nemzetbiztonsági Tanács november 1-jén tartott ülésének kezdetén Eisenhower azt kérte a jelenlévőktől, hogy a két válságzóna közül elsősorban a közel-keleti fejleményekre koncentráljanak. A megbeszélésen a konfliktus politikai kihatásait Dulles külügyminiszter elemezte. Úgy ítélte meg, hogy az amerikai figyelmeltetést semmibe vevő Nagy-Britannia és Franciaország nem fog győztesen kikerülni a válságból. Hangsúlyozta, hogy az egész világ egyértelmű azt várja, Amerikai vegye át a vezetést ebben a kritikus helyzetben. Dulles figyelmeztetett arra, amennyiben nem tudják ezt a meghatározó szerepet tartóssá tenni, az újonnan függetlenné vált államok a Szovjetunió felé fognak orientálódni. Az Egyesült Államok számára tehát súlyos kockázatot jelentene, ha a „kolonializmus kérdésében” szövetségeseit támogatná.³⁶ Az ülésen – ahol az Izrael-elleni szankciós lépésekről is döntöttek – lényegében az fogalmazódott meg: eljött az ideje annak, hogy Washington a nyugati érdekek védelmezőjeként a stratégiaiailag fontos régióban London és Párizs helyébe lépjen.

A válság az elkövetkező napokban tovább eszkalálódott; az eredeti elképzelésektől eltérően a brit–francia légideszánt egységeket már november 5-én ledobták a csatornaövezetbe. Vagyis alig néhány órával azután, hogy az izraeli erők befejezték a Sínai-félsziget elfoglalását, s az ENSZ Közgyűlés döntött az ellenségeskedés beszüntetését ellenőrző nemzetközi erők parancsnokságának felállításáról.³⁷ Két nap után azonban az előrenyomuló inváziós erőket a nagy erejű nemzetközi diplomáciai ösztűz megállította. A három hatalom támadását az ENSZ Közgyűlés rendkívüli ülésszakán a tagállamok többsége elítélte, és az Egyesült Államok is a leállítását sürgette. A Szovjetunió pedig az Izraelnek küldött éles hangú figyelmeztetés mellett közvetve termonukleáris csapással fenyegette meg Nagy-Britanniát és Franciaországot, ha nem állítják le a katonai akciót. Moszkva kemény hangú üzenetével erősíteni akarta szerepét a Közel-Keleten, s el akarta terelni a figyelmet a szovjet erők november 4-én kezdődött magyarországi katonai műveleteiről.

35 <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=10685>. A hozzáférés ideje: 2012 októbere.

36 <http://history.state.gov/historicaldocuments/frus1955-57v16/d455>. A hozzáférés ideje: 2012 októbere.

37 <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/037/44/IMG/NR003744.pdf?OpenElement>. A hozzáférés ideje: 2012 szeptembere.

A konfliktus záró felvonása a vártnál hosszabb ideig tartott; a brit-francia csapatokat decemberben kivonták az övezetből, az izraeli erők az egyre erősödő diplomáciai nyomás ellenére csak 1957 márciusában hagyták el a Sínai-félszigetet. Az egyiptomi-izraeli fegyverszüneti vonal több pontjára ENSZ-erőket telepítettek. Kairó a Tírán-szoros mellett a hajózás szabadságát a Szezi-csatornán is garantálta. Katonai veresége ellenére Nasszer egyértelmű erkölcsi győztesként került ki a szezi háborúból, népszerűsége óriási mértékben nőtt az arab világban. London és Párizs háttérbe szorulásával a bipoláris nemzetközi rend két vezető ereje versenyfutásának felgyorsulása vált a folyamatok egyik fő formálójává a térségben.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadatlan források

MNL OL Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (Bp.)
XIX-J-1-j Külügyminisztérium. TUK-iratok.

2. Kiadott források

Lugosi
2006 *Dokumentumok a Közel-Kelet XX. századi történetéhez*. Szerk.: Lugosi Győző. Bp., 2006.

Nasser
1955 Nasser, Gamal Abdel: *Egypt's Liberation: The Philosophy of the Revolution*. Washington, 1955.

Report
1953 Report on the Near and Middle East, Secretary of State John Foster Dulles. In: *Department of State Bulletin*, 1953. június 15. 831–835.

3. Szakirodalom

Alterman
1998 Alterman, Jon B.: American Aid to Egypt in the 1950s: From Hope to Hostility. In: *Middle East Journal*, 52. (1998) 1. sz. 51–69.

Bowie
1989 Bowie, Robert R.: Eisenhower, Dulles, and the Suez Crisis. In: *Suez 1956: The Crisis and its Consequences*. Eds.: Louis, William Roger–Owen, Roger. New York, 1989. 189–214.

Gazdik
1984 Gazdik Gyula: Nasszer ideológiai-politikai arculatának formálódása és a Szabad Tisztek Mozgalmának szervezkedése (1935–1952). In: *A fejlődő országok múltja és jelene*. Szerk.: Tarbai Gabriella–Meszerics Istvánné. II. köt. Bp., 1984. 151–166.
1997 Gazdik Gyula: A Közel- és a Közép-Kelet. In: *20. századi egyetemes történet*. Szerk.: Diószegi István–Hársányi Iván–Németh István. III. köt. 1945–1995. Bp., 1997. 301–338.

Ginat
1994 Ginat, Rami: *The Soviet Union and Egypt, 1945–1955*. London, 1993.

Goldschmidt–Johnston
2004 Goldschmidt, Arthur–Johnston, Robert: *Historical Dictionary of Egypt*. Cairo, 2004.

Guhin

1972 Guhin, Michael Alan: *John Foster Dulles: A Statesman and His Times*. New York, 1972.

Heikal

1973 Heikal, Mohamed: *The Cairo Documents: The Inside Story of Nasser and His Relationship with World Leaders, Rebels, and Statesmen*. New York, 1973.

Hewedy

1989 Hewedy, Amin: Nasser and the Crisis of 1956. In: *Suez 1956: The Crisis and its Consequences*. Eds.: Louis, William Roger–Owen, Roger. New York, 1989. 161–172.

Hurewitz

1956 Hurewitz, Jacob Coleman: *Diplomacy in the Near and Middle East. A Documentary Record*. II. köt. Princeton, 1956.

Khalil

1962 Khalil, Muhammad: *The Arab States and the Arab League. A Documentary Record*. II. köt. Beirut, 1962.

Rainer

2007 Rainer M. János: A Szovjetunió. In: *Evolúció és revolúció. Magyarország és a nemzetközi politika 1956-ban*. Szerk.: Békés Csaba. Bp., 2007. 31–54.

Shlaim

1997 Shlaim, Avi: The Protocol of Sèvres, 1956: Anatomy of a War Plot. In: *International Affairs*, 73. (1997) 3. sz. 509–530.

Spannaus

1995 Spannaus, Edward: How FDR Planned to Outflank the British. In: *Executive Intelligence Review*, 22. (1995) 41. sz. 13–15.

Tóthné Nagy

1984 Tóthné Nagy Magdolna: *Belgrádtól Delhiig*. Bp., 1984.

Zimmerman

1979 Zimmerman, John: The Origins of the Fedeyeen in Nasser's Weltpolitik: Prelude to Suez War. In: *The Historian*, 42. (1979) 1. sz. 101–118.

GYULA GAZDIK

NASSER'S CHOICES IN FOREIGN POLICY AND THE SUEZ CRISIS

The study analyses the Egyptian foreign policy from the Revolution in July 1952 until the Suez Crisis. This was the first period of the Nasser era in the history of the most influential Arab country. The author emphasizes that the goals in foreign policy of the military regime were not completely new. Elements of continuity with the previous period included the anti-British nationalism, the intention of the realization of the "Unity of Nile Valley", the hostile attitude towards Israel and the policy of neutrality. The new elements comprised the closer but controversial relationship with the United States and the Soviet Union and the growing role of pan-Arab nationalism. The author analyses the growing conflict of interests between Egypt and the western powers which led to the nationalization of Suez Canal Company in July 1956. The study outlines the events of the Suez Crisis and the consequences of the tripartite aggression against Egypt.

A szocialista országok és az Egyesült Arab Köztársaság jemeni „missziója”

1962–1967

Az 1960-as évek elejére az Egyesült Arab Köztársaság (EAK) és annak vezetője, Nasszer elnök több súlyos kül- és belpolitikai problémával szembesült. Az egyiptomi vezető számára az 1962. szeptemberi jemeni forradalom kiváló lehetőséget jelentett volna korábbi tekintélyének helyreállításához, az események azonban nem az elvárásai szerint alakultak. A növekvő egyiptomi polgárháborús részvétel és áldozatok ellenére a jemeni köztársaság gyenge maradt, Kairó külpolitikai helyzete pedig így tovább romlott.

A szocialista országok, amelyek az 1950-es évek második felében élesztették fel a két világháború között meglévő kapcsolataikat Jemennel, a krízishelyzetben mindvégig kényesen ügyeltek arra, hogy legfontosabb közel-keleti partnerük érdekeit tartsák szem előtt. A jemeni köztársasági rendszer támogatását emiatt 1967-ig Kairó állásfoglalásától tették függővé, mígnem Nasszer a hatnapos háborúban elszenvedett vereség után a jemeni misszió feladásáról nem döntött.

Az egyiptomi beavatkozás háttere

1962. szeptember 26-án hajnalban jemeni tisztek kis csoportja ellenőrzése alá vonta Szanaa kulcsfontosságú pontjait, majd páncélozott járműveiken uralkodójuk, al-Badr imám rezidenciájához, az al-Basír palotához hajtottak. Az épület körülzárását követően megadásra szólították fel a mindössze nyolc napja uralkodó al-Badrt, majd az ultimátum elutasítása után a harckocsik tüzet nyitottak. Másnap a Szanaai Rádió bejelentette az imám halálhírét és a Jemeni Arab Köztársaság megalakulását.¹

Az új állam vezetése szeptember 28-án hirdette meg kormányprogramját, az egyiptomi modellhez hasonló szocialista köztársaság megteremtése azonban hamarosan komoly veszélybe került. Október közepén kiderült ugyanis, hogy a halottnak hitt imám el tudott menekülni a puccs éjszakáján. A monarchia hívei pedig vezetőjüknek ismerték el, és irányításával október 17-én emigráns kabinetet alakítottak. A köztársaságiak helyzetét tovább súlyosbította, hogy ezt az új kormányt Szaúd-Arábia, Jordánia és Irán is elismerte. Diplomáciai és anyagi támogatással a

1 Aboul-Enein, 2004; Sitte, 1973. 46–52.

köztársaság léte veszélybe került, ezért Abdullah asz-Szallál elnök az Egyesült Arab Köztársasághoz fordult támogatásért.²

A jemeni események kiváló lehetőséget jelentettek Gamal Abd el-Nasszer elnök számára, hogy kitörhessen abból a politikai elszigeteltségből, amibe 1962 őszére jutott. Az 1956-tól kibontakozott, úgynevezett arab hidegháború két, egymással élesen szemben álló táborra osztotta a térség arab államait. Az elsőbe azok a Nasszer vezette köztársaságok tartoztak, amelyek alapvetően az arab szocializmus, valamint az etnikai származásában, nyelvében és kultúrájában egységes arab állam létrejöttét szorgalmazó pánarabizmus gondolatát vallották. A másik oldalon olyan arab államok – Szaúd-Arábia, Irak 1958 előtt, Jordánia, Libanon vagy Tunézia – tömörültek, amelyeket létükben fenyegetett ez az ideológiai áramlat. Alapvető érdekük a status quo fenntartása volt, ezért az 1957 januárjában meghirdetett Eisenhower-doktrínában felkínált lehetőségekkel élve szövetkeztek a nyugati hatalmakkal az egyiptomi ambíciók korlátozására. A Kairó által kezdeményezett nemzeti felszabadítási politika és az Egyesült Arab Köztársaság létrejötte 1958 februárjában tovább súlyosbította a krízishelyzetet. A Hásemita Irak és Jordánia még a hónap végén bejelentette egyesülését, októberben pedig Tunézia megszakította diplomáciai kapcsolatait az EAK-val. Csalódást okozott a júliusi forradalom Irakban is, és 1959 elejére Abd al-Karím Kasszem elnök is szembekerült Nasszerrel az unió megvalósításáról vallott eltérő elképzelések, illetve a térségbeli vezető szerepéért folytatott versengés miatt. Az egyiptomi vezető ekkor a kiutat a kapcsolatok normalizálásában látta Ammánal és Rijáddal, ami viszont a militáns pánarabisták és a szíriai baaszisták körében váltott ki döbbenetet. Úgy érezték, hogy a „reakciókkal” egyezkedő egyiptomi vezető kompromittálta forradalmi elveit.³

A következő súlyos csapást 1961-ben szenvedte el Nasszer, amikor Szíria kivált az EAK-ból. Hiába tett meg mindent megingott pozíciójának megszilárdítására, az elkövetkező év során növekvő számban és mértékben fogalmazódott meg kritika személye ellen az arab világon belül. Az arabközi konfliktus 1962 augusztusában az Arab Liga stourai konferenciáján csúcsondott ki, ahol Damaszkusz panaszt emelt Kairó ellen az ország belügyeibe való beavatkozás miatt.⁴ A beadványt támogatták Szaúd-Arábia, Jordánia és Irak küldöttei, és az ezt követő vita annyira elfajult, hogy a libanoni rendőrségnek kellett beavatkoznia az összeverekedett képviselők szétválasztására. Az egyiptomiak távozásával országuk külpolitikailag elszigetelődött.⁵

2 A köztársaságiak a különböző szaúdi és jordániai csapatok támadásáról szóló álhírek mellett azzal indokolták Nasszer elnök beavatkozását a kibontakozó polgárháborúba, hogy az egyiptomiak jelenlétükkel csupán valóra váltják azt az elképzelést, amelyet még eredetileg Nasszer elnök és al-Badr alkotott meg 1958-ban, amikor megkötötték az országok kölcsönös együttműködéséről szóló szerződést. McLean, 1964. 104.; Rahmy, 1983. 287–290.

3 Kerr, 1965. 25–26.

4 Sager, 1967. 68.

5 Dawisha, 2003. 234.; Hasou, 1985. 119–125.; Stebbins, 1963. 174–175.; Walz, 1962. 63.

A jemeni forradalom mindezek után Nasszer számára tökéletes alkalomnak tűnt, hogy vereséget mérjen arab ellenfeleire és helyreállítsa vezető szerepét.⁶ A gyors győzelem reményében szeptember 29-én az Elnöki Tanács a Jemeni Arab Köztársaság elismeréséről döntött, majd másnap szimbolikus nagyságú csapatokat és felszerelést küldött légi úton Szanaába, valamint Taizzba.⁷ A korlátozott segítségnyújtásról azonban hamar bebizonyosodott, hogy elégtelen a szaúdiak és a jordániaiak által támogatott jemeni monarchisták leveréséhez. Nasszer nem engedhetett meg magának egy újabb kudarcot. Október 3-án, miután a Kreml titokban hozzájárult az akció megindításához, valamint hangsúlyozta, hogy a maga részéről nem tűrne el semmilyen angol vagy amerikai beavatkozást az „arabközi” kapcsolatokba, expedíciós erők Jemenbe küldéséről határozott.⁸

A jemeni események fogadtatása a szocialista országokban

A Szovjetunió kapcsolatai Jemennel még a két világháború közötti évtizedekre nyúltak vissza. Habár az 1927-ben beindított együttműködés eleinte rendkívül sikeresnek mutatkozott, az 1930-as évek közepére az ellenük hozott intézkedések, illetve az expanzív olasz és német külpolitika következtében a szovjetek érdeklődése fokozatosan csökkent. Az 1938-ban megszakadt gazdasági és kereskedelmi kooperációt a két állam 1955. október 31-én élesztette újjá, amikor hivatalosan is felvették egymással a diplomáciai kapcsolatokat.⁹ Az arab állam támogatásába hamarosan bekapcsolódott a többi szocialista ország is, különösen al-Badr trónörökös európai és ázsiai körútjait követően. A Szanaának nyújtott széles körű segítség ellenére azonban Moszkvának hamar csalódnia kellett. Az országnak folyósított több tízmillió dolláros hitelek, a hatalmas beruházások, a leszállított tekintélyes mennyiségű fegyverarzenál, valamint a Jemenbe küldött több száz katonai szakértő és technikus munkája ellenére sem sikerült befolyásra szert tennie. Az uralkodó következetesen szuverén külpolitikát folytatott, amit az Egye-

6 A kairói rádió már a forradalom másnapján többször is megszakította adását, hogy ismertesse a jemeni felkelők közleményeit és felhívásait. Abdel-Káder Hatem, az Egyesült Arab Köztársaság államminisztere az eseményekre reagálva rádióbeszédében bejelentette: „az EAK ellenez bármilyen külföldi beavatkozást Jemen belügyeibe”, illetve kormánya figyelemmel kíséri „a jemeni hadsereg forradalmát”. *Nsz.*, 1962. szeptember 28. 5.

7 Az ekkor átdobott egyiptomi ejtőernyősökből azonnal megalakították Szallál elnök személyes testőrségét. Erre részben a követőivel szemben bizalmatlan jemeni elnök kérése alapján, valamint Nasszernek az instabil jemeni helyzettel kapcsolatos fenntartásai miatt került sor. Utóbbi tartott ugyanis attól, hogy az EAK-barát Szallál ingatag hatalmát ambiciózus, Kairóval szemben kevésbé készséges forradalmárok megdönthetik. *Egyptian Arms Flow to Yemen. The T.*, 1962. október 2.; Ballance, O', 1971. 84.

8 Sitte szerint a jemeni kérdésben folytatott egyiptomi–szovjet konzultáció már a szanaai puccs végrehajtása előtt lezajlott. Ezt részünkről megkérdőjelezzük, mivel a szerző semmilyen adattal sem támasztja alá ismereteit, illetve nem közli információi forrását. Sitte, 1973. 45.

9 Russia's Middle East Moves. Growing Initiative. Stronger Ties with Yemen. *The T.*, 1955. október 18.; Soviet Treaty with Yemen. Friendship Revived. *The T.*, 1955. november 1.

sült Arab Államok létrejötte után sem volt hajlandó feladni.¹⁰ Az eleinte barátnak tekinthető viszony 1961-re mélypontra süllyedt, amikor a jemeniek nem voltak hajlandók fizetni a leszállított árucikkekért, az országban dolgozó technikusokat pedig kollektívan kiutasították.¹¹

A dinamikusabb, immáron ideológiailag is igazolható együttműködés kiépítésére az 1962-es forradalommal jött el a régóta várt lehetőség.¹² A történelemben Moszkva – Nasszerhez hasonlóan – addigi politikájának igazolását látta, ezért üdvözölte a Jemeni Arab Köztársaság létrejöttét. Ugyancsak egyetértett Kairóval abban a tekintetben is, hogy külső pártfogás hiányában a fiatal köztársaság vélhetően rövid idő alatt elbukik. A szovjet vezetés tudatában volt annak, hogy a jemeni köztársaságiak ügye ilyen szorosan összefonódott Nasszer személyével, és a kudarc emiatt egyet jelentett volna az egyiptomi államférfi újabb tekintélyvesztésével, illetve a forradalom eszméiségének döntő vereségével a térségben. Siker esetén viszont a Szovjetunió lehetőségeket kapott volna az Egyesült Arab Köztársasággal kialakított kapcsolatok további bővítésére, és elérhette volna azokat a jemeni repülőtereket és haditengerészeti támaszpontokat, amelyekről a vörös-tengeri hajóforgalmat kívánta ellenőrizni.¹³ Pártfogolta emiatt a jemeni állam támogatására irányuló egyiptomi kezdeményezéseket, sőt maga is addigi segélyprogramjai kibővítését fontolgatta.

Mindezek ellenére a szovjet vezetés viszonylag megkésve reagált a forradalomra. Az ugyanekkor zajló kubai rakétaválság miatt a jemeni köztársasági rendszert csak szeptember 29-én, az Egyesült Arab Köztársasággal egy napon ismerte el hivatalosan. Habár Hruscsov Szállál elnöknek küldött október 1-jei üzenetében hangsúlyozta, hogy országa segíteni fogja Jement szuverenitásának megóvásában, Moszkva a kubai krízis megoldása után is fenntartotta vonakodó álláspontját. Nem akarta ugyanis szorosan elkötelezni magát egy olyan távoli ország mellett, amely esetében addig is állandó problémát jelentett a beígért támogatás folyamatos biztosítása. A polgárháború kirobbanása újabb visszatartó tényezőnek bizonyult. Egyértelmű volt, hogy külső támogatás hiányában csak idő kérdése a jemeni köztársasági kabinet bukása, ami után egy, a kubaihoz hasonló, megalázó kivonulás várt volna a Szovjetunióra.

10 Az Egyesült Arab Államok 1958. március 8-án jött létre, amikor Jemen föderális alapon csatlakozott az Egyesült Arab Köztársasághoz. Az államalakulat, amely létrejöttétől fogva működésképtelennek bizonyult, 1961. december 26-án szűnt meg.

11 A kommunista országok képviselőinek megjelenése után Szaúd-Arábia beszüntette Jemen addigi segélyezését, aminek következtében az ország gyakorlatilag fizetéseképtelenné vált. Emiatt már 1959 elejétől fogva gondot okozott a jemenieknek az országukban dolgozó szakértők honoráriumának kiutalása. A helyzet végül odáig fajult, hogy 1962 januárjában Ahmed imám a Szanaa–Hodeida út befejezése és ünnepélyes átadása után közölte az azt építő kínaiakkal, hogy nem tudja törleszteni a beruházás költségeit, ezért akár magukkal is vihetik, ha akarják. Hasonló történt a szovjetekkel júniusban a hodeidai kórház és az Ahmadinak elnevezett kikötő építésének befejezését követően. Dresch, 2000. 82.; Ingrams–Ingrams, 1993. 66.; Ballance, O', 1971. 56–57.

12 Ezt látszott alátámasztani, amikor Szállál elnök beszédeiben következetesen hangsúlyozta a Szovjetunió nyújtotta támogatás – különösen a fegyverszállítások – jelentőségét a forradalomban. Bissel, 1978. 92.

13 Klieman, 1967. 770–771.; Porter, 1984. 72.

A szovjetek dilemmáját végül Nasszer oldotta meg, amikor a jemeni beavatkozásról határozott. A döntést követően Moszkva azonnal gazdasági segítyt, fegyvereket és a jemeni misszióhoz szükséges felszereléseket bocsátott az Egyesült Arab Köztársaság rendelkezésére. Így következhetett be, hogy a dél-arábiai köztársaságot szovjet fegyverekkel felszerelt egyiptomi katonák védelmezték, mialatt a szocialista katonai tanácsadók az új jemeni fegyveres erők katonáit képezték ki.¹⁴

Az egyiptomiak jemeni jelenléte ugyanakkor nem csökkentette a szovjetek aktivitását az arab államban. Habár az országba irányuló fegyverszállításokat gyakorlatilag felfüggesztették, nagy hangsúlyt fektettek az ország gazdasági és műszaki támogatására, hogy ezzel is segítsék a köztársasági kormány konszolidálódását és növeljék népszerűségüket a lakosság körében. Ennek szellemében együttműködésükről biztosították a szanaai vezetést a gazdasági helyzet stabilizálására meghirdetett kétéves terv megvalósításában, október közepén kilenc hónappal kiterjesztették a korábban, még Ahmed imámmal kötött műszaki segítségnyújtási egyezmény hatályát, valamint azonnali élelmiszersegélyt küldtek az országba. Október és november folyamán jemeni delegáció látogatott el Prágába és Moszkvába, ahol kereskedelmi egyezmény megkötéséről tárgyaltak. Az országban ekkor már ezer főt meghaladó szovjet szakértőgárda dolgozott. Ők végezték a jemeni pilóták kiképzését, vezették az EAK és Hodeida között közlekedő IL-14-es teherszállító repülőgépeket, 30 tiszt oktatott a szanaai katonai főiskolán, valamint felügyelték a legfontosabb lőszergyártó üzemeket és lerakatokat.¹⁵ Létszámukat novemberben tovább növelték; 390 mezőgazdasági és műszaki, valamint 60 katonai tanácsadót küldtek az országba annak ellenére, hogy az ősz folyamán egy szovjet pilóta, majd pedig három technikus már fogságba esett.¹⁶

Ezzel párhuzamosan november elején egy jemeni katonai misszió a köztársaságnak nyújtandó közvetlen segítyekről tárgyalt Moszkvában, sikertelenül. Elérték viszont a Szovjetunióban, Kelet-Európában és Kínában tanuló jemeni ösztöndíjasok létszámának felemelését, Kelet-Németországot traktorok küldésére vették rá, miközben jugoszláv pilótákat toboroztak a kormány repülőgépeinek vezetésére. Decem-

14 Habár a Kreml hivatalosan nem alakított ki egyértelmű álláspontot az EAK jemeni beavatkozásával kapcsolatban, addig ez a visszafogottság már nem jellemezte a szovjet sajtót. Kairó akciójára úgy utalt, mint az „imperialista” összeesküvésekre és agressziókra adott válasz. Gerges, 1995. 306.

15 Memorandum From the Acting Chief of Staff of the Defense Intelligence Agency (Glass) to the Deputy Assistant Secretary of Defense for International Security Affairs (Bundy). Washington, 1963. június 21. *FRUS*, 1995.; Macro, 1968. 131.; Schmidt, 1968. 168–169.

16 A pilótát egy jemeni köztársasági tiszt társaságában fogták el, amikor repülőgépükkel a Dél-arábiai Államszövetség határa mentén szálltak le. A három szovjet technikus egy héttel később Márib mellett esett fogságba azt követően, hogy helikopterükkel a tévesen köztársasági irányítás alatt állónak hitt város mellett landoltak. Az oroszokat később azzal vádolták meg, hogy katonai tanácsadók, akik aktív szerepet játszottak a hadműveletekben. Szerencséjükre hamar kiderült, hogy nem többek egyszerű szakértőknél, akik már Ahmed imám ideje alatt az országban dolgoztak. A royalisták ezután a Nyugat-ádieni Protektorátus területére vitték és átadták őket a brit hatóságoknak, amelyek hamarosan szabadon engedték őket. Imam of Yemen Said to Be Still Alive. Appeal to Tribe after Escape from Shelled Palace. *The T.*, 1962. október 4.; Russians Reported Captured in Yemen. *The T.*, 1962. október 11.; Yemen Leaders Want to Rebuild 'From Zero'. Captured Russians Reach London. *The T.*, 1962. október 17.; Katz, 1986. 25., 202.; Schmidt, 1968. 65.

ber 27-én két újabb műszaki segélynyújtási egyezmény írtak alá a mezőgazdaság, az ipar, a hírközlés és az ország elektromos hálózatának fejlesztésére, valamint az ekkor alapított Jemeni Újjáépítési és Fejlesztési Bank tevékenységének támogatására.¹⁷

Az első év tapasztalatai

A köztársaság fennállásának első évfordulójára egyértelműen kiderült, hogy a reményekkel ellentétben nem sikerül békésen rendezni a jemeni konfliktust. A polgárháború eskalálódása mellett komoly problémát jelentett a vezetésen belül kialakult ellentét Szallál elnök és helyettese, a nasszerista csoport vezetőjének tekintett al-Bajdáni között. A köztársasági vezetésen belül jelentkező érdekellentétek mellett mind gyakrabban alakultak ki súrlódások a külső befolyás ellen egyre gyakrabban felszólaló erők és az egyiptomi csapatok között is. A legfőbb feszültségforrás a törzsek hűségének biztosítása körül alakult ki. Szanaának hosszú hónapok munkájával sikerült több, addig bizonytalan pártállású vagy monarchista beállítottságú törzs hűségét megnyernie. Az elért eredmények nagy része azonban rövid idő alatt szertefoszlott, amikor az Egyesült Arab Köztársaság az erő politikáját kezdte alkalmazni a tárgyalásos megoldáskeresés helyett. Kevésbé sikeresnek bizonyultak a köztársasági hadsereg újjászervezésére irányuló egyiptomi kísérletek is a kölcsönös tisztelet hiánya és a bizalmatlanság miatt. A köztársasági erők képtelenek voltak a Szanaához lojális országrész védelmére, és a royalista győzelmek gyarapodásával fokozatosan kiszorultak a hadszíntérről. Érdekeikért 1963 elejére már szinte kizárólagosan az egyiptomi csapatok álltak ki fegyveresen.¹⁸

A helyzet további elmérgesedéséhez vezetett, hogy Szallál elnök sem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. A jemeni hadsereg idősebb tisztjei petícióban kérték Nasszer elnöktől leváltását, miközben a polgári közigazgatás és a katonai ügyek irányítását az országban jelen lévő egyiptomi csapatok parancsnokai fokozatosan átvették. Hatalmukat a helyi viszonyok figyelmen kívül hagyásával, gyakran erőszakos eszközök alkalmazásával gyakorolták, mialatt szövetségeseiktől megkövetelték parancsaik feltétel nélküli teljesítését.¹⁹ A lakosság elkeseredettségét növelte a köztársasági egységek, illetve a jelenlétüket misszióként felfogó egyiptomi katonaság bizalmatlan, lekezelő magatartása, az elkövetett atrocitások számának

17 Az első megállapodásban a Szovjetunió kötelezte magát geológusok, mérnökök, agrár- és öntözési szakemberek küldésére, míg a másodikban vállalta egy technikai iroda felállítását beruházások lehetőségének tanulmányozására, illetve a rádiószolgáltatói rendszer kiépítésének megtervezését. Yemen Attacks 'Interference' by Britain. Soviet Agreements. *The T*, 1962. december 28.; Badeeb, 1986. 67.; Sager, 1967. 66.

18 Az egyiptomiak lassan kizárólagossá váló szerepvállalásában fontos szempont volt, hogy missziójuk kezdetén a köztársasági erőkkel közösen folytatott hadműveletek során szövetségeseik sokszor ugyanúgy tüzet nyitottak rájuk, mint ellenfeleikre. Az EAK-parancsnokok a helyzettel szembeesülve úgy határoztak, hogy csapataikra nézve biztonságosabb, ha a továbbiakban önállóan harcolnak a monarchisták ellen. Stookey, 1978. 306.

19 Ez a folyamat végül odavezetett, hogy a köztársasági erők fennhatósága alatt levő területeken lassan formálissá vált a Szallál-kormány fennhatósága. A valódi irányítás Anvar Kádi tábornagy, az expedíciós erők főparancsnoka kezében volt 1963 decemberéig, amikor is súlyosan megsebesült. Ekkor Abdel Muhszin Kámel Murtagi tábornagy váltotta fel a posztján, aki hivatalosan is átvette szövetségeseitől a hatalmat. Macro, 1968. 130–131.

rohamos növekedése, valamint a túszszedés gyűlölt gyakorlatának felelevenítése és mind gyakoribb alkalmazása.

Tény azonban az is, hogy a hatalom kisajátítása mellett egyiptomi tanácsadók, orvosok, tanárok, mérnökök és tisztek érkeztek az országba, hogy modernizálják a közigazgatást, iskolákat, kórházakat és termelőszövetkezeteket hozzanak létre, és kiképezzék a köztársasági fegyveres erőket. Ők fizették a köztársasági kormány felmerülő kiadásait is. A Jemeni Arab Köztársaságnak nem volt költségvetése, a kormánynak biztos jövedelme, és csak az Egyesült Arab Köztársaság támogatására számíthatott, hogy biztosítsa a közszolgáltatás folytonosságát és a törzsek hűségét.²⁰ Kiszolgáltató helyzetének stabilizálására Szallál 1963 júniusában több arab és szocialista fővárost felkeresett Jemen közvetlen segélyezése érdekében, sikertelenül. Nasszer elnök ragaszkodott ahhoz, hogy minden anyagi segítségnyújtás az EAK közvetítésével bonyolódjon le. A küldött felszerelések nagy részét ugyanis az egyiptomiak saját használatra visszatartották, míg az átadott minimális hányaddal rá tudták kényszeríteni a köztársasági vezetést a Kairó érdekeinek legjobban megfelelő politika folytatására. Külső támogatás hiányában a kormánynak megszorító intézkedésekkel kellett volna a kétségbeesítő anyagi helyzeten úrrá lennie, ebben az esetben viszont számítani lehetett volna a tömegek elégedetlenkedésére. A helyzet annyira kritikus volt, hogy az egyiptomi kormány is visszatartotta a Jemenben állomásozó csapatainak zsoldját.²¹

Mindezek után a szocialista országok részéről szükségessé vált addigi segélyprogramjuk újragondolása. Az országhoz fűződő diplomáciai kapcsolatok nagyköveti szintre emelését követően gazdasági szakembereket küldtek Szanaába a jemeni igények pontos felmérésére.²² Ezzel egy időben a szovjetek 1963. február 9-én nagyköveti szintre emelték a Jemenhez fűződő kapcsolataikat, az 1962-ben kötött megállapodások közül viszont csak nagyon keveset valósítottak meg 1963-ban. Egyértelművé vált számukra, hogy a szanaai rendszer fennmaradása szorosan összekapcsolódik az Egyesült Arab Köztársaság jemeni szerepvállalásával. Kairó növekvő elkötelezettségét látva, júniusban kiterjesztették az EAK-val kötött katonai együttműködési programjukat, és – először az egyiptomi-szovjet kapcsolatok addigi nyolcéves történetében – a Vörös Hadseregben rendszeresített korszerű harci eszközöket küldtek a Közel-Keletre.²³

Szanaa esetében a fegyverszállítások helyett a gyógyszer- és élelmiszer-támogatásnak biztosítottak prioritást. Ennek megfelelően 125 ezer adag gyermekbénulás elleni oltóanyagot, valamint egy hajórakomány lisztet, zsírt és cukrot adományoztak a köztársasági kormánynak. Januárban szovjet szakemberek irányításával befejezték a hodeidai tengeri kikötő építését, valamint felgyorsították a vá-

20 Az ENSZ egyik diplomatája a jemeni helyzetet a következő szavakkal jellemezte: „Ha húsz éven keresztül az ENSZ minden bevételét Jemenre fordítjuk, akkor talán már fejletlen országnak mondhatjuk.” NYHT, 1963. 30.

21 Rouleau, 1963. 30–31.

22 Február közepén jugoszláv gazdasági küldöttség tárgyalt a jemeni fővárosban az országnak nyújtandó műszaki és pénzügyi segítségnyújtásról. Nsz., 1963. február 13. 4.

23 Glassman, 1975. 24–26.

ros infrastruktúrájának fejlesztését, amibe beszámolók szerint ezerfős szakértői és technikai gárda kapcsolódott be.²⁴ A másik, 1963-ban megvalósított beruházás a Szanaa melletti ravadai repülőtér szeptemberi befejezése és átadása volt. Az új katonai jellegű objektum jelentősége hamar megmutatkozott, amikor rövid idő alatt ez a modern gépek fogadására is alkalmas repülőtér a jemeni kérésekre leszállított egyiptomi – és Moszkva politikájának felülvizsgálata után a szovjet – utánpótlás bázisává, valamint a royalista erők ellen bevetett – állítólag közös egyiptomi–szovjet személyzettel irányított – TU–16-os nehézbombázók legfőbb támaszpontjává nőtte ki magát.²⁵ Szovjet szempontból e létesítmény üzembe helyezése és esetleges igénybevétele a köztársasági rendszer támogatása mellett számos stratégiai előnyt is magában rejtett: leszállópályaként és üzemanyag-utánpótlási állomásként kiváló kiindulópontnak ígérkezett a Kelet-Afrikába irányuló szovjet behatoláshoz és a légi összeköttetés folyamatos fenntartására.²⁶

A jemeni köztársaságiak kelet-európai tárgyalásai 1964-ben

1964 első hónapjaiban Nasszer elnöknek sikerült normalizálnia feszült viszonyát Jordániával és Szaúd-Arábiával. A kapcsolatok rendezése ugyanakkor megrémítette Szallál elnököt. Úgy tűnt számára, hogy az Egyesült Arab Köztársaság vezetője magára akarja hagyni a jemeni köztársasági kormányt és mihamarabb befagyasztja addigi támogatását. Tisztában volt azzal is, hogy szaúdi–EAK megegyezés esetén vélhetően megbukik a kabinetje, őt magát pedig lemondadják. Mindezek elkerülésére arra az elhatározásra jutott, hogy az EAK-tól független támogatást keres a barátinak tekintett szocialista államokban.²⁷

Szallál elnök és kísérete kelet-európai körútja 1964. március 16-án vette kezdetét a Szovjetunióban. Moszkva a világ többi, szovjet támogatásban részesülő országához hasonlóan Jemenben is növelni kívánta gazdasági tevékenységét. Ennek megfelelően vállalta autószerelő, bútor-, cement-, halfeldolgozó és konzervgyárak létrehozását, egy 700 lakás felépítésére elegendő építőanyag-lerakat létesítését, az új hodeidai kikötő fejlesztését, Hodeida–Taizz között útépitést, egy a lakosság kommunális igényeinek – fűtés, hűtés stb. – kielégítését szolgáló üzem alapítását, a halászat tökéletesítését (részben halászhajók szállításával), geológiai kutatások folytatását elsősorban az építőipar fellendítéséhez nélkülözhetetlen mélytartalmú lelőhelyek feltárásához, valamint jemeni szakértők kiképzését. Kutatócsoportjukkal be kívántak kapcsolódni a mezőgazdasági termelés fejlesztésébe, hogy a feltételek

24 Bissel, 1978. 92.; Népsz., 1963. január 19. 5.

25 Utóbbi információt két, 1967 elején dezertáló egyiptomi tiszt is megerősítette, akik szerint a kevés egyiptomi pilóta miatt még 1965-ben is szovjeteket vetettek be jemeni célpontok bombázására. Sager, 1967. 92.

26 Page, 1971. 75.

27 Ballance, O., 1971. 123–124.

és lehetőségek felmérése után a legmegfelelőbb támogatást nyújthassák új földek feltöréséhez a Tiháma-síkságon a gyapottermelés növelésére.²⁸

A Szovjetunió kormánya emellett kedvező feltételekkel 65 millió rubeles (akkori árfolyamon körülbelül 39 millió dolláros) hosszú lejáratú hitel folyósítása mellett döntött. Beleegyeztek még fizetési engedmények nyújtásába és a Jemennek korábban adott hitelek visszafizetési határidejének eltolásába. A Jemeni Arab Köztársaság egészségügyi és kulturális fejlődésének támogatására ígéretet tettek egy kórház, egy klinika és három általános iskola szovjet szakemberekkel és eszközökkel történő felépítésére, valamint működtetésükre.²⁹

A Szovjetuniót követően a jemeni delegáció felkereste többek között Csehszlovákiát, Bulgáriát és a Német Demokratikus Köztársaságot is. Prágában vállalták, hogy piackutató delegációt küldenek Jemenbe és javaslatokat dolgoznak ki hitellegyezményre. A csehszlovák fél emellett vállalta egy kisebb kórház felszerelését, valamint további ösztöndíjasok fogadását. A csehszlovák honvédelmi miniszter ígéretet tett arra is, hogy segítséget nyújtanak a jemeni hadsereg és légierő állományának kiképzésében, illetve ajándékként több millió korona értékben katonai felszereléseket – többségében pótalkatrészeket a korábban Csehszlovákiától vásárolt hadieszközökhöz – ajánlott fel, amelyeket nem Egyiptomon keresztül, hanem közvetlenül a köztársasági erőkhöz kívántak eljuttatni.³⁰

Bulgáriában április elején a felek barátsági és együttműködési szerződést, kereskedelmi és fizetési egyezményt, valamint kulturális együttműködési megállapodást írtak alá. A széles körű jemeni igények töredékének teljesítését tudták csak vállalni. Így ígéretet tettek egy gyapotüzem megtervezésére és felszerelésére, alacsony összegű hitel folyósítására gépek és más speciális berendezések vásárlására, öt bolgár szakember kiküldésére a jemeni félnek tetsző munkakörben, egy 120 tanulót befogadó iskola felépítésére és annak megfelelő tanfelszereléssel való ellátására, illetve csekély katonai segítség nyújtására.³¹

A szófiai látogatást követően a jemeniek az NDK-ba utaztak tovább. A kelet-németek a megbeszélések végén ígéretet tettek mezőgazdasági berendezések szállítására, illetve egy textilüzem és két kórház felépítésére. Utóbbiak működtetéséhez olyan orvosokat is küldtek, akiknek a trópusi járványok kezelése volt a szakterülete.³²

Szallál elnök különgépe romániai megállója után, 1964. május 26-án érkezett meg a Ferihegyi repülőtérre, délután pedig már meg is kezdődtek a tárgyalások

28 Rondot, 1964. 1035.

29 Már 1964. június közepére megduplázódott a Jemenben tartózkodó szovjet szakemberek száma. Lét-számukat még a hónap végén további 130 fő érkezése gyarapította. Az aláírt egyezményekkel kapcsolatban később olyan hírek is elterjedtek, hogy azok titkos záradékokkal rendelkeztek, amelyek lehetővé tették a szovjet haditengerészet hajóinak szabad kikötését a jemeni Dzsiszan és Hodeida kikötőkben. Yemen Capital Is Shelled. Royalist-Counter-Attack. *The T.*, 1964. július 15.; Benoist-Méchin, 1975. 78.

30 Brit megfigyelők már 1964 nyarának elején jelentették, hogy csehszlovák szakemberek rádióállomást építenek a Dél-arábiai Államszövetséggel határos Taizzban. Yemen Capital Is Shelled. Royalist-Counter-Attack. *The T.*, 1964. július 15.; Ballance, O., 1971. 125.

31 MNL OL XIX-J-1-j. Jemen. 2. doboz. IV-130/sz.n./1964. A Szallál elnök vezette jemeni delegáció bulgáriai útja.; Uo. 1. doboz. IV-130/003530/1964. Jemeni elnök bulgáriai látogatása.

32 Ballance, O., 1971. 125.

az Országházban. A négynapos tárgyalássorozat végén barátsági szerződést, kereskedelmi megállapodást, kulturális és tudományos együttműködési egyezményt, közös nyilatkozatot és hitelegyzményt írtak alá, illetve elkészült egy segélynyújtási jegyzőkönyv is.³³

A jemeniek Budapestről rövid moszkvai kitérő közbeiktatásával Kínába utaztak tovább. Pekingben 10 évre szóló barátsági szerződést, illetve műszaki és kulturális együttműködési egyezményt írtak alá június 9-én. Kína emellett, rivalizálva ebben a tekintetben a Szovjetunióval, 28 millió dolláros hitelt bocsátott a jemeniek rendelkezésére a Szanaa–Szaada közötti útvonal megépítésére, vállalta egy iskola és egy kórház felépítését, illetve ígéretet tett a szanaai textilgyár tervének kivitelezésére.³⁴

Növekvő szocialista elköteleződés Jemenben

1964 őszére egyértelművé vált, hogy a szanaai kormánynak nem sikerül biztosítania az állam stabilitását a szocialista országoktól nyert anyagi és erkölcsi támogatás ellenére sem. Hiába sietett segítségére több tízezer fős egyiptomi reguláris erő, a folyamatosan emelkedő költségek és áldozatok ellenére sem sikerült megoldani a jemeni problémát.³⁵ A köztársasági vezetésen belül egyre markánsabban mutatkoztak meg a vallási és politikai ellentétek, a polgárháborúból kiábrándult aktivisták pedig egyre hangosabban követelték a konfliktus lezárását és az Egyesült Arab Köztársaság erőinek kivonását.

Komoly gondot jelentett az is, hogy Szallál elnök Kelet-Európában tett körútja után a szocialista országok jemeni politikája különböző irányban bontakozott ki. A sorozatos kormányválságok, a royalista erők aktivizálódása és a szaúdi–EAK viszony elmérgesedése ellenére a szovjetek továbbra is tartózkodó álláspontot foglaltak el a kérdésben. Folytatni kívánták a köztársasági oldal mérsékelt támogatását a békés, egyesített Jemen létrehozásának reményével. Ennek megfelelően 1965 márciusában újabb egyezményt írtak alá, amelyben vállalták 10 ezer hektár föld termővé tételét. Velük ellentétben viszont Kína a konfliktus eskalálása mellett kö-

33 MN, 1964. május 31. 1.; MN, 1964. június 2. 1.; Nsz., 1964. május 31. 1–2.; Nsz., 1964. június 2. 2.; Népsz., 1964. május 31. 1.; Népsz., 1964. június 2. 1–2.

34 Ballance, O', 1971. 125.; Page, 1971. 76.

35 Hivatalos egyiptomi közlés szerint az 1962–1964 ősz között eltelt két év alatt az Egyesült Arab Köztársaság mintegy 20 millió egyiptomi fontot fordított Jemenben lévő fegyveres erőire, ahol több mint kétezer katonája vesztette életét. Ezeket az értékeket azonban rendkívül alacsonynak kell tekintenünk. A valósághoz minden bizonnyal közelebb áll az az adat, ami egy külföldi hírszerző szolgálatnak került birtokába. Eszerint 1962 októbere és 1964 júniusa között csak az elesett egyiptomi katonák száma 15 194 volt (köztük 456 tiszt és 1029 altiszt), míg a sebesültek és fogságba esettek reális becslés szerint is ennek négyszeresét tették ki. Az EAK haderejét különösen érzékenyen érintette, hogy veszteséglistáján főtisztek is szerepeltek (2 altábornagy, 4 hadosztályparancsnok és 3 dandártábornok). Ha az utóbbi adatokat vesszük alapul, az azt jelentené, hogy a harcok kirobbanása után átlagosan 24 katonára halt meg naponta Jemenben. Minden bizonnyal a hadjárat költségei is meghaladták az egyiptomiak által nyilvánosságra hozott összeget. Egy 1965 májusában készített hivatalos kalkuláció szerint az EAK-nak 125 millió dollárjába került jemeni missziója. MNL OL XIX-J-1-j. Jemen. 62. doboz. IV-226/sz.n./1965. A jemeni helyzet alakulása; Schmidt, 1968. 234–235.

telezte el magát, és fegyvereken kívül reguláris egységeket is felajánlott a köztársaságiaknak.³⁶

A rugalmasabb, Kairótól függetlenebb külpolitika megteremtésére irányuló kísérletek viszont komoly törést okoztak az addigi jemeni-EAK kapcsolatokban. Az egyiptomi erők távozásának követelése, a Szaúd-Arábiával folytatott egyeztető tárgyalások, a Szíriával való viszony rendezése, valamint a tőlük független politikai párt alapítása miatt az EAK leállította a köztársasági kormány anyagi támogatását. Mivel sokasodó kül- és belpolitikai problémái a jemeni konfliktus mielőbbi megoldását tették szükségessé, Nasszer elnök 1965. augusztus 24-én megkötötte Fejszal királlyal a dzsidai egyezményt.

Az 1965-ös Nasszer-Fejszal-találkozó, valamint a köztársasági-royalista érdekegyeztető megbeszélések változást hoztak Moszkva addig visszafogott jemeni politikájában. A kilátásba helyezett egyiptomi visszavonulással a Kreml megítélése szerint a köztársasági rendszer még legjobb esetben is rendkívül sebezhetővé, ha nem mindjárt életképtelenné vált volna ütőképes fegyveres erő hiányában. Ennek elkerülésére egyrészt megpróbálta Nasszer elnököt jemeni missziójának fenntartására bírni, amiért cserébe hajlandónak mutatkozott eltekinteni a 460 millió dollárra becsült egyiptomi adósság nagy részének visszafizetésétől. Ezzel párhuzamosan direkt és közvetlenül Jemenbe irányuló segítségnyújtással fel kívántak készülni arra az esetre is, ha Kairó ragaszkodna a Rijáddal kötött megállapodáshoz. Októbertől a kínaiakkal és a jugoszlávokkal együtt folyamatos kapcsolatban álltak a szanaai vezetéssel, majd átmeneti megoldásként 1966. január elején a gerilla-hadviselés csehszlovák szakértőit, valamint a hónap utolsó hetében – a polgárháború kirobbanása óta első alkalommal – összesen 22 rakomány szovjet és csehszlovák fegyvert, illetve lőszert küldtek teherszállító repülőgépeken egyenesen Jemenbe.³⁷

Kairó mind negatívabbnak ítélte jemeni politikájával szemben a szocialista országok aktívabb szerepvállalása pozitív visszhangot váltott ki a köztársasági oldalon. A szanaai vezetés részéről reális lehetőségként merült fel az egyiptomi támogatás leépítése és a még intenzívebb elköteleződés a szocialista országok mellett.³⁸ Nasszer elnök mindezek ellenére nem változtatott addigi politikai irányvonalán és továbbra is a dzsidai egyezmény végrehajtására törekedett.

1966 első hónapjaira egyértelművé vált, hogy a közös EAK-szaúdi erőfeszítések ellenére sem fog összeülni a jemeni polgárháború lezárására összehívott konferencia, február végén London bejelentette kivonulási szándékát Dél-Arábiából, márciusra pedig ismét elmélyült a feszültség Kairó és Rijád között. A történeteket az egyiptomi vezető úgy értékelte, hogy legfőbb céljának elérése, az arab forradalom kiterjesztése a Perzsa-öböl egészére, karnyújtásnyira van. Emiatt azonnal bejelen-

36 Jugoszlávia Jemenben akkreditált nagykövetétől származó információ szerint a kínaiak igény esetén tízezer katonát egy hónapon belüli helyszínre küldését ajánlották fel jemeni tisztségviselőknek, amit utóbbiak visszautasítottak. Telegram From the Embassy in Yemen to the Department of State. Taizz, 1965. augusztus 10. *FRUS*, 2000.

37 Activity by the Communists in Yemen. *The T.*, 1966. január 26.; Hitch over Reopening Yemen Peace Conference. *The T.*, 1966. február 21.; Page, 1971. 88.

38 Memorandum of Conversation. Washington, 1966. január 12. *FRUS*, 2000.

tette, hogy csapatait Jemenben fogja állomásoztatni mindaddig, amíg azt a helyzet úgy kívánja meg.³⁹ A polgárháború lezárása helyett így hamarosan – egyes nyugati diplomataik véleménye szerint szovjet hatásra – a London távozásával keletkező dél-arábiai hatalmi vákuum kitöltésére irányuló erőfeszítések kerültek az egyiptomi külpolitika homlokterébe, és az EAK-erők kivonásának felfüggesztése után felkészültek hosszan elhúzódó, defenzív háború megvívására.⁴⁰

A konfliktus katonai úton való rendezéséhez való visszatérés után az EAK mindent megtett az aktivizálódó szovjetek visszaszorítására és féltve őrzött befolyásának megóvására. Visszatartották emiatt például azokat a páncélosokat, amelyeket még Amri jemeni miniszterelnök rendelt az NDK-ból. Az egyiptomiaknak a jemeniekkel szemben tanúsított hatalmaskodó magatartása leegyeztelműbben 1966 májusában Alekszej Koszigin szovjet államfő kairói látogatása alatt mutatkozott meg. Amikor ugyanis az egyiptomi kormány minden erőfeszítése ellenére sor került a jemeni és a szovjet államfő találkozójára, annak végén Nasszer elnök személyesen vétőzta meg az akkor már 18 ezer fős jemeni hadsereg felszerelésére tett szovjet ígéretet. Látva az elmélyülő EAK–izraeli feszültséget, Moszkva nem akart Kairóval konfrontálódni, ezzel külpolitikai értelemben az egyiptomiaknak sikerült elszigetelniük Jement a Szovjetuniótól. Az egyetlen közvetlen összeköttetést a szocialista országokkal mindössze az 1967 májusában Szanaaig meghosszabbított Moszkva–Kairó légi közlekedési útvonal jelentette.⁴¹

Az elutasító egyiptomi hozzáállás ellenére virágzottak a szovjet és a kínai nem katonai jellegű segélyprogramok. 1965-re körülbelül 550 jemeni diák folytattott felsőfokú tanulmányokat a Szovjetunióban és Kelet-Európában, ami 25%-os emelkedést jelentett a korábbi évekhez viszonyítva. A technikai képzésben részt vevők létszáma megduplázódott (1966-ra körülbelül 240 fő lett). 1967 februárjában egy szovjet küldöttség hivatalosan is átadta azt a három, összesen kétezer férőhelyes középiskolát Szanaában, Hodeidában és Taizzban, amelyek működtetésére szovjet oktatók érkeztek az országba. Az alapfokú képzés legnagyobb külföldi pártfogójának továbbra is Kuvait számított Jemenben, az oktatáshoz Magyarország és Bulgária gyakorlóiskolák átadásával járult hozzá.

Nasszer elnök legnagyobb felháborodására a kínaiak az addigi 45 millió dolláros értéket meghaladó segélynyújtásuk mellett készek voltak az EAK-t kijátszva további támogatást nyújtani közvetlenül Jemennek. Így 1966 áprilisában kulturális egyezményt kötöttek az országgal, amelyben ígéretet tettek egy 800 fős, technikai

39 Nasszer elnök tisztában volt azzal, hogy a Dél-arábiai Államszövetség uralkodói sokkal jobban függtek a britektől, mint a Jemeni Arab Köztársaság vezetői Kairótól. Bízott emiatt abban, hogy az angolok távozásával a két Jemen egyiptomi védnökség alatt egyesül, hogy egy forradalmi bázist alkosson. Elképzelése szerint innen a forradalom eszméisége az arab felszabadító mozgalmak gerillahálózatain keresztül rövid idő alatt elterjedt volna az egész félszigeten. Ennek megvalósulásával ezek az országok az EAK bábáimai lettek volna, és az itt található olajforrások egyiptomi ellenőrzés alá kerültek volna. Ennek bekövetkeztével az olajt politikai fegyverként alkalmazhatta volna a Nyugat ellen, valamint a befolyó bevételekből finanszírozni tudta volna az egyiptomi gazdaság fejlesztését. *Hopes of Implementing Yemen Pact Fade. Threat of New Tension in Middle East. The T.*, 1966. március 4.; Stephens, 1971. 422–423.

40 Law, 1967. 41.

41 Ballance, O., 1971. 158.

képzést biztosító iskola felépítésére, felszerelésére és irányítására Szanaában, valamint egy kórház felépítésére és működtetésére, amihez júliusban megérkezett a kínai orvosok egy csoportja. A szovjet egészségügyi hozzájárulás egy 1967-ben befejezett, teljesen felszerelt és személyzettel ellátott 500 személyes kórházból és rendelőből állt, valamint további 23 orvos dolgozott más egészségügyi intézményben szerződéssel. A Szovjetunió a kulturális kapcsolatok keretén belül operett-társulatot küldött, valamint számos filmbemutatót rendezett Jemenben. A kínaiak több kulturális és sajtódelegációt küldtek, illetve fogadtak egymás kulturális életének megismerésére és népszerűsítésére 1966 második feléig.⁴²

1965-ig Jemen a Szovjetuniótól 92, az NDK-tól 10, míg Kínától 40 millió dollár hitelt kapott. Szanaa az elkövetkező két évben más országtól nem vett fel újabb összegeket, hanem a régebbiek kihasználására törekedett. A szovjetek fejlesztési terveik többségét Hodeidában valósították meg.⁴³ Megközelítőleg 700 szovjet szakértő dolgozott a halászlati iparág fejlesztésén, a parti őrség megszervezésén, konzerv- és cementgyár létesítésén, félsivatagos területek gyapottermesztésre való alkalmassá tételén, a Hodeida-Taizz út építésén, a város infrastruktúrájának tökéletesítésén, valamint katonai kiképzőként. Geológusaik folyamatos kutatásokat végeztek mindezek mellett az ország természeti kincseinek feltérképezésére. 1967 januárjában jó minőségű szénlelőhelyeket tártak fel.⁴⁴ Az NDK ezzel egy időben telefon- és távírhálózatot épített ki Szanaában, Taizzban és Hodeidában az 1966. április 1-jén megkötött szerződésnek megfelelően.⁴⁵ A kínaiak az egyiptomi tankok által megrongált útvonalak javítása mellett megkezdték a Szanaa-Szaada országút első szakaszának építését és egy textilgyár létrehozását Szanaában. Utóbbi 1966. decemberi elkészülte után 1500 fő – közöttük tekintélyes számú nő – számára biztosított munkalehetőséget, és az elvárások szerint biztosította volna az ország teljes textilszükségletét.⁴⁶

Magyarország jemeni aktivizálódása

A Jemenben adódó lehetőséget igyekezett hazánk is kiaknázni. 1964. szeptember 16–27. között négytagú gazdasági szakdelegáció utazott Szanaába, ahol vállalta egy, a jemeni kormány által biztosított épületben egy 80-100 ágyas ortopéd- és trau-

42 Uo. 175–176.; Page, 1971. 89.

43 Disszidens köztársasági tisztok emellett olyan rémhíreket is terjesztettek, miszerint a szovjetek az egyiptomiakkal együttműködve haditengerészeti bázist építenek ki az ország déli részén elterülő Mokkalán. 'Eastern Naval Base' for Yemen. Worked Started, Says Deserted. *The T.*, 1967. február 8.

44 A Jemenben tartózkodó szocialista szakértőgárda nagyságáról nem rendelkezünk pontos számokkal. A fent közölt adat Dana Adam Schmidt 1967. márciusi becslésén alapul, míg Eric Marco több mint ezer főre becsüli létszámukat már 1967 előtt. A szocialista országok jemeni befolyását mindenestre érzékelteti Schmidt hodeidai tapasztalata: „Hodeidában rögtön érezhető a szovjetek hatása. Számos jemeni tanul oroszul, a boltok orosz és kelet-európai termékekkel vannak tele, valamint szovjetek és kelet-európaiak sétálgatnak az utcákon.” Macro, 1968. 131.; Schmidt, 1968. 289–290.; Sager, 1967. 31.

45 Dreyer, 1983. 24.

46 A szovjet kereskedelmi adatok valóban azt mutatták, hogy a gyapjúruha-import az 1966-os négymillió méterről 1967-re visszaesett egymillióra, hogy 1968-ban is mindössze két és fél millióra emelkedjen. Page, 1971. 89.

matológiai kórház berendezését, valamint a szükséges orvosi és sebészeti műszerekkel való felszerelését. Emellett ígéretet tett két vérgyűjtő állomás számára szükséges berendezések és négy röntgenkészülék felszerelésére másik kórházakban, illetve vállalta két magyar szakember egyéves jemeni tartózkodását a leszállított kórházi felszerelések karbantartására és a helyi személyzet betanítására. Megegyezés született még 20 jemeni szakképesítő 10 hónapos magyarországi oktatásáról, ami mellett a jemeniek indítványozták 5 jemeni orvos továbbképzését is.⁴⁷

Az őszi hónapok folyamán megkezdődött a kulturális egyezmény végrehajtása és a már Magyarországon tanuló jemeni diákcsoporton felül újabb húsz hallgatót fogadtak felsőfokú tanulmányok folytatására. Novemberre elkészült Knoll István dokumentumfilmje Jemenről.⁴⁸ Október 20-án kicserélték a magyar–jemeni barátsági és együttműködési szerződés ratifikációs okmányait, így hatályba léptek annak cikkei.⁴⁹ A magyar nagykövetség rendszeres együttműködést alakított ki a kairói jemeni nagykövetséggel, hazánk kairói nagykövete pedig 1964 második felében számos alkalommal Szanaába látogatott, ahol megbeszéléseket folytatott több szakminiszterrel.

A magyar–jemeni viszony tekintetében különösen fontos volt, hogy 1966 októberében leszállították a beígért kórházi felszereléseket is. Decemberben magyar karbantartók megkezdtek üzembe helyezésüket a frissen átadott épületben, a magyar személyzet pedig 1967. január végén utazott ki a helyszínre. Az egészségügyi intézmény február 10-i ünnepélyes megnyitóján a dr. Vedres István, az egészségügyi miniszter első helyettese vezette kormánydelegáció mellett részt vett Szallál elnök is.⁵⁰ Ezalatt a TESCO Külkereskedelmi Vállalat korábbi ígéretének megfelelően 1965 júliusától 16 jemeni mezőgazdasági szakembert fogadott 10 hónapos gyakorlati továbbképzésre, 1966-ban pedig összesen 36 jemeni ösztöndíjas folytatott tanulmányokat Magyarországon a 10 TESCO szakmai továbbképzős mellett.⁵¹

Egyiptomi kivonulás, szocialista térnyerés Jemenben

Az 1964 közepe után Jemenben kialakult katonai és politikai patthelyzetnek a közel-keleti válság kiéleződése, majd pedig az 1967-es arab–izraeli háború vetett

47 A 20 jemeni szakember közül ötöt mezőgazdasági gépek vezetésének és karbantartásának elsajátítására, míg 15 főt növénytermesztési és állattenyésztési ismeretek szerzésére kívántak Magyarországra küldeni.

48 A film kereskedelmi szempontból is sikeres volt. Miután első volt a maga nemében, jól lehetett forgalmazni az arab államokban és a szocialista országokban. Politikailag ugyancsak nagy jelentőségű volt, mivel Jemenben a film számított ekkor a tömegpropaganda legnépszerűbb eszközének. Az ezen az új területen való együttműködés egyúttal kedvező helyzetet teremtett a Magyarországot ismertető, magyar szakemberek által készített filmek Jemenbe történő eladása és ottani vetítése szempontjából is. MNL OL XIX-J-1-j. Jemen. 1. doboz. IV-763/004881/1964. – 218/szig.titk./1964. Dokumentumfilm készítése Jemenről.

49 Uo. 2. doboz. IV-123/003781/14/1964. – 226/4/szig.titk./1964. Előterjesztés a Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormányhoz a magyar–jemeni barátsági és együttműködési egyezmény megkötéséről és kihirdetéséről; MN, 1964. október. 21.

50 Uo. 21. doboz. 70-655/1099/1/1967. Jemeni kórház; Nsz, 1967. február 11. 3.

51 MNL OL XIX-J-1-k. Jemen. 27. doboz. IV-723/4346-1/adm./1965. Vízumtelepítés 16 jemeni ösztöndíjas részére.

véget. Az arab nacionalizmus legyőzhetetlenségébe vetett hit szertefoszlott. Az eszme mind több hívét idegenítette el az elhúzódó jemeni konfliktus, az Egyesült Arab Köztársaságban pedig felerősödtek az izolacionista külpolitikát szorgalmazó követelések. A hatnapos háborúban elszenvedett vereség után Nasszer elnök kénytelen volt fegyveres erejét a Sínai-félszigeten összpontosítani, így már nem engedhette meg tovább magának azt a luxust, hogy hadseregének mintegy harmadát egy külföldi kalandban kösse le. A háború után az országot komoly belpolitikai és gazdasági nehézségek terhelték: az amerikai gabonasegélyek egy évvel korábbi leállítása miatt égető problémát jelentett a nagyvárosok élelmiszer-ellátása, kereskedelme és költségvetése deficitese volt, valamint kimerültek a külföldi valutaforrások. Ebben a helyzetben szükségessé vált annak az évi 60–70 millió fontnak a felszabadítása, amit addig jemeni expedíciójának finanszírozására költött. Mivel Kairó nem tudta önerőből finanszírozni összeomlott gazdaságának helyreállítását, kénytelen volt külföldi anyagi segílyt igénybe venni. Utóbbi megszerzésére kiváló alkalmat biztosított egy arab csúcstalálkozó.

A találkozó megtartását és a közös összarab politikai irányvonal kialakítását azonban veszélyeztette a megoldatlan jemeni kérdés. Mindez együttesen a jemeni polgárháború mielőbbi lezárását tette szükségessé az EAK részéről. Ennek megfelelően július végén egyoldalúan megkezdte csapatai kivonását, és az augusztus 1-jén Kartúmban összehívott arab külügyminiszteri értekezleten tervet terjesztett elő a jemeni helyzet rendezésére. Az elképzelés gyakorlatilag az 1965-ben megkötött dzsiddai egyezmény végrehajtását szorgalmazta, aminek ellenőrzésére háromhatalmi bizottságot kívánt felállítani.⁵² Mindezek után a szudáni közvetítéssel lezajlott tárgyalások sikeresnek bizonyultak, és az augusztus 29-én megnyílt kartúmi csúcstalálkozón elvi megállapodás született a jemeni kérdésben Nasszer elnök és Fejszal király között.⁵³

A jemeni köztársasági kormány az Izraeltől elszenvedett vereség után előre sejtette, hogy rövid időn belül várható az egyiptomiak távozása az országból. Felkészülve ennek bekövetkeztére augusztus elején jemeni küldöttség utazott Moszkvába a kieső egyiptomi támogatás pótlására. Szovjet részről viszont taktikai manővernek minősítették az EAK javaslatát a dzsiddai egyezményhez való visszatérésre. Azt a kartúmi csúcserkeztet sikeres lebonyolítására irányuló szándékkal magyarázták, amitől legfőbb közel-keleti szövetségesük talpra állítását és az Izrael ellen irányuló arab együttműködés létrejöttét remélték.⁵⁴

52 Egypt Ready to Propose Yemen Cease-fire. *The T.*, 1967. augusztus 3.; Rahmy, 1983. 339–341.

53 A végrehajtandó intézkedések alapját az újabb változat szerint is a dzsiddai egyezmény képezte, vagyis 1967. december 15-ig az egyiptomi fegyveres erő teljes kivonása Jemenből, a királpártiaknak nyújtott szaúdi támogatás megszüntetése, valamint ideiglenes kormányzat létrehozása az általános népszavazás előkészítésére és lebonyolítására. A távozó EAK-csapatok helyére a megállapodás végrehajtását ellenőrző, szükség esetén bizonyos közigazgatási feladatokat is ellátó háromhatalmi bizottság országainak egyesített fegyveres egységeit kívánták vezényelni. Egypt Army to Leave Yemen. *The T.*, 1967. szeptember 1.; Rahmy, 1983. 343.

54 Több tényező is ezt az álláspontot igazolta. Magas rangú egyiptomi illetékesek ezzel kapcsolatban több alkalommal is kifejezték, hogy lépésüket azzal a tudattal tették meg, hogy azt úgysem fogja Fejszal király elfogadni. A Kairóba látogató Dzszeilán jemeni miniszterelnök-helyettestel ugyancsak közölték, hogy változatlanul a köztársasági rendszer hívei. Ugyancsak elgondolkodtató volt, hogy Nasszer elnök nem

Az aktuális helyzetben a köztársasági rendszer bukását előrevetítő megálapodást az EAK érdekeivel ellentétesnek értékelték szovjet részről. Bizonyosra vették ugyanis, hogy a megvalósítása után létrejövő kompromisszumos kormányban a royalista érzelmű személyek és a korábban Kairóban fogva tartott köztársasági politikusok miatt rövid idő alatt elhidegülnének az addigi intenzív egyiptomi–jemeni kapcsolatok. Megkérdőjelezték az egyiptomi expedíciós erő teljes kivonására irányuló szándék őszinteségét is, annak ellenére, hogy augusztus végén már csak 12–15 ezer katona állomásozott Jemenben a korábbi 60–70 ezer fővel szemben. A Moszkvába látogató jemeni küldöttség ütőképes fegyveres erő felállítására vonatkozó kéréseit mindenesetre megértéssel fogadták, és közvetlen katonai-gazdasági segélynyújtásra tettek ígéretet. A szovjetek katonai delegációt küldtek Jemenbe az igények és a köztársasági hadsereg helyzetének felmérésére annak ellenére, hogy a remélt stratégiai pozíciók megszerzéséről folytatott megbeszélések kudarcra zártak.⁵⁵ Igyekeztek ugyanakkor elhatárolódni a hatalmát féltő Szallál elnök Kairót kritizáló politikájától és az EAK hatáskörének tiszteletben tartására hivatkozva tartózkodtak minden, az eseményekkel kapcsolatos véleménynyilvánítástól.⁵⁶

Szovjet részről Szanaa támogatását ideiglenes megoldásnak szánták, amivel elsősorban a meggyengült köztársaság azonnali bukását és a monarchia restaurálását akarták elkerülni. A kartúmi csúcstalálkozó ideje alatt a kivárás álláspontjára helyezkedő Szovjetunió sajtójában a jemeni konfliktus mielőbbi rendezését és a dzsiddai megállapodáshoz való visszatérést szorgalmazta. A Fejszal király szabta feltételekről szóló beszámolók a jemeni köztársaságiak hanyatlását sejtették. Úgy tűnt, hogy utóbbiakat feláldozzák az arab egység létrejötte érdekében. A kérdés rendezését az arab országok vezetőinek, azaz Nasszer és Fejszal kezébe helyezték, ami a Szovjetunió szerepvállalásának minimalizálását és az elért eredmény feltétel nélküli elfogadását sugalmazta. A jemeni rendszerről és a köztársasági értékekről való ilyen szintű hallgatóságos lemondás ellen mindössze a kevésbé elkötelezett szocialista – főleg jugoszláv – publicisták emelték fel szavukat.⁵⁷

Csak az arab csúcstalálkozó lezárulta után vált egyértelművé Moszkva számára, hogy Kairónak valóban eltökélt szándéka a Kartúmban újragondolt dzsiddai egyezmény megvalósítása.⁵⁸ Keserűen döbrentek rá, hogy az Egyesült Arab

lépett fel a dzsiddai szerződéshez való visszatérés ellen éles és nyílt kampányt folytató Szallál elnökkel szemben. Ehelyett bizalmas, a belpolitikai helyzet konszolidálását elősegítő javaslatokat tett a jemeni vezetőknek.

55 A moszkvai tárgyalások alatt meg nem erősített információk szerint a szovjetek a közvetlen katonai támogatásért cserébe az egyiptomiak által kiűrt Szanaa melletti ravadai katonai repülőtér használatát kérték. Az informális hírt már tényként kezelő Szaúd-Arábia erre bejelentette, hogy annak megvalósítása esetén nem hajlandó részt venni a kartúmi csúcstalálkozón. Ebben a helyzetben Moszkva nem merte vállalni a felelősséget az egységes Izrael-ellenes arab front létrejöttének kudarcáért, ezért azonnal visszszakozott, és hivatalosan tagadta a megállapodás létrejöttét. Russia Said to Want Base in Yemen. *The T.*, 1967. augusztus 8.; Bissel, 1978. 96.

56 MNL OL XIX-J-1-j. Jemen. 50. doboz. 69-10/00899/2/1967. – 162/szig.titk./1967. A jemeni helyzet aktuális fejleményeihez.

57 Bissel, 1978. 96–97.

58 Ezt támasztotta alá Mahmud Riad külügyminiszternek az egyiptomi erők teljes körű kivonására és a Szezi-csatorna övezetébe való irányítására vonatkozó kijelentése moszkvai tárgyalásai során.

Köztársaság vezetőinek a Szaúd-Arábiával való kiegyezést taktikai manővernek minősítő kijelentései a félrevezetésüket szolgálták, amelyekkel Kairó – tekintettel a jó szovjet–jemeni kapcsolatokra és egymás kölcsönös tájékoztatására – el akarta kerülni a kész tények elé állított jemeni rendszer vezetőinek idő előtti aktivizálódását. Mindezek ellenére bíztak még abban, hogy a későbbi tárgyalásokon született kompromisszumok mindössze az EAK átmeneti nehézségeinek megoldására fognak irányulni. Az Egyesült Arab Köztársaság fegyveres jelenlétét szükségszerűnek tekintették nemcsak a jemeni köztársasági rendszer fennmaradása, hanem a két dél-arábiai nacionalista felszabadítási mozgalom, a Nemzeti Felszabadítási Front (NLF) és a Megszállt Dél-Jemen Felszabadítási Frontja (FLOSY) között időközben kitört ellentét elsimítása és az angolelleses egység kialakítása érdekében is. Remélték emiatt, hogy ha valóban fel is adja arábiai pozícióit, azt az önálló köztársasági hadsereg felállítása és a britek ádeni kivonulása után fogja végrehajtani.

A jemeni fejlemények ilyen irányú alakulása számos bizonytalansági tényezőt eredményezett a szocialista országok számára, ami ideiglenesen lehetetlenné tette perspektivikus koncepció kidolgozását. Az EAK-erők távozásával kétségessé vált a köztársaság léte, ennek következtében pedig felrémlt, hogy a nagy volumenű befektetéseken túl elveszítik befolyásukat is. A jemeni rendszer fennmaradása megítélésük szerint az Egyesült Arab Köztársaság hadseregét felváltó három arab ország csapatainak jemeni tevékenységétől, az Egyesült Arab Köztársaság kül- és belpolitikájának alakulásától, valamint jemeni politikájának intenzitásától és irányvonalától függött. Nem tartották összeegyeztethetőnek az arab országokkal kapcsolatos általános politikájukkal azt sem, hogy az Egyesült Arab Köztársasággal szemben vagy attól függetlenül tegyenek lépéseket Jemenben. Kitértek emiatt Moszkvában a jemeni miniszterelnök-helyettes újabb látogatási kérelme elől és átmenetileg elnapolták a döntést az országnak nyújtandó katonai segély ügyében.⁵⁹

A szovjetek mindenesetre a szeptember–október folyamán mind kilátástalanabb helyzetbe került köztársasági rendszer melletti kiállásuk demonstrálására meghívták Szallál elnököt a nagy októberi szocialista forradalom 50. évfordulójára rendezendő ünnepségekre. A kompromisszumok elől következetesen elzárkózó jemeni vezető ezt tévesen úgy értékelte, hogy Moszkva eltökélt szándéka a távozó egyiptomiak szerepének átvállalása és rendszerének mindenekfelett történő megóvása. Az intenzívebb szovjet elkötelezettség reményében elfogadta az invitálását, majd lemondta az október 7-re tervezett egyeztető tárgyalásait az Egyesült Arab Köztársasággal. A ceremónián azonban már nem képviselhetette országát Szallál, mert november 5-én Nasszer elnök tudtával és jóváhagyásával vértelen puccsal elmozdították helyéről.

Szocialista részről Szallál elnök bukását kedvező fordulatnak értékelték és üdvözölték az új kabinet törekvéseit a köztársasági elvek megszilárdítására. Több alkalommal felbukkant ugyanakkor az a gondolat is, hogy Szallál távozásával elhá-

59 MNL OL XIX-J-1-j. Jemen. 50. doboz. 69-10/00899/5/1967. – 36/1/szig.titk./1967. Az EAK jemeni politikájának fejleményeiről; Uo. 50. doboz. 69-10/00899/4/1967. – 49/3/szig.titk./1967. A jemeni kérdés újabb fejleménye.

rult az akadály a royalistákkal való megegyezés és a polgárháború lezárása elől. Úgy is tűnt, hogy az új vezetés ennek szellemében politizál, így nagy elismeréssel méltatták a puccs után egy héttel kihirdetett fegyverszünetről és a törzsekkel folytatott egyeztető tárgyalásokról érkező jemeni híreket.⁶⁰

A polgárháború közeli lezárásának reményével fogadták a szovjetek november 12-én a Kairóba érkező jemeni küldöttséget. A megbeszélések alatt viszont nem sikerült egyértelműen tisztázni a két ország kapcsolatainak vitatott pontjait és a kialakult helyzetnek megfelelően új alapokra helyezni azokat. Két nappal később emiatt újabb jemeni küldöttség utazott Moszkvába a még nyitott kérdések megválaszolására és az esetleges félreértések tisztázására, miközben a Szovjetunió a még Szallálnak tett ígéretének megfelelően 40 technikus és pilóta kíséretében 24 darab MiG-19-es vadászgépet szállított le a köztársaságnak, amit hamarosan Iljusin bombázók és könnyűfegyverek követtek.⁶¹ Különösen nagy megdöbbenést szült ezek után a megbékélés illúziójában élő szovjet vezetők körében, amikor a magas szinten folytatott tárgyalásokon a jemeniek újabb katonai jellegű támogatásra nyújtották be az igényüket azzal az egyértelmű szándékkal, hogy annak birtokában átfogó offenzívát indítsanak a royalisták ellen. Moszkva ekkor szembesült a jemeni helyzet addigi irreális értékelésével. A jemeniek a rendszer stabilizálására tett erőfeszítéseiken túl immáron olyan igényeket fogalmaztak meg, amelyek teljesítése a békefolyamat kudarcát, a Szaúd-Arábiával való konfrontáció kiújulását és az EAK talpra állítását kockáztatta volna. A Szovjetunió következetesen elzárkózott emiatt a kérések teljesítésétől, és a jemeniek kénytelenek voltak üres kézzel visszatérni a legkritikusabb napjait élő köztársaságba.⁶²

Decemberre viszont teljessé vált a szakítás az új jemeni vezetés és Nasz-szer elnök között. Az utolsó egyiptomi katona 15-én hagyta el az országot. Szanaa kiszolgáltatottságát súlyosbította, hogy a távozók saját felszereléseik mellett magukkal vitték a jemeni hadseregnek korábban átadott fegyvereket is. A szovjetek a mind kilátástalanabbá váló helyzetben még reménykedtek, hogy rábírhadják a köztársaságiakat a royalistákkal való kompromisszumra. Gyors változáson ment át azonban ez a békés megegyezést sürgető álláspont, amikor a royalisták – felismerve a magukra maradt köztársaságiak kétségbeesését – nem mutattak hajlandóságot a tárgyalásra, hanem ehelyett körülzárták és ostrom alá vették Szanaát. Úgy tűnt ekkor, hogy rövid időn belül megbukik a köztársaság.

Hogy ez mégsem következett be, az nagymértékben a szovjetek jemeni politikájában beállt fordulatnak volt köszönhető. A szovjetek a köztársaságnak nyújtott addigi segélynyújtás miatt nem engedhették meg sem a jemeni monarchia restaurációját, sem pedig a jelentős politikai és presztízsértékkel bíró főváros elvesztését, mivel az megítélésük szerint beláthatatlan következményekkel járt volna az arab világ egységére nézve.⁶³ A szaúdi befolyás alatt álló royalista erők győzel-

60 Nsz., 1967. november 15. 2.

61 Katz, 1986. 29.; Schmidt, 1968. 296.

62 Bissel, 1978, 99.

63 MNL OL XIX-J-1-j. Jemen. 47. doboz. 00620/szig.titk./1968. – 13/szig.titk./1968. A legutóbbi jemeni események értékelése.

me esetén feltételezhető volt az addigi jelentős beruházások tekintélyes részének elvesztése, illetve a Vörös-tenger mentén kialakított stratégiai helyzetük meggyengülése. További fontos szempont volt, hogy a jemeni monarchisták győzelme újabb csapást mért volna az arab nacionalistákra és ebből következően a pártfogójuk szerepében tetszelgő Szovjetunióra.⁶⁴

Azonnali támogatásukról biztosították emiatt a Moszkvába látogató Haszan Mekki külügyminisztert. December elejétől Algériával együttműködve légihidat létesítettek a körülzárt fővárosba, ahova a több tízezer fontnyi súlyú élelmiszeren, fegyvereken és lőszeren kívül januárban mintegy 30, jemeni pilóták által vezetett vadászrepülőgépet, technikusokat és kiszolgáló személyzetet szállítottak. A főváros mellett operatív egységet telepítettek a hodeidai repülőtérré, ahol azonnal megkezdtek további jemeni pilóták kiképzését. A szállítás mellett, tekintettel a helyzet súlyosságára, a helyszínen tartózkodó szovjet pilótákat is bevetették a royalista állások bombázására.⁶⁵ Szerepvállalásuk azonban nem tartott sokáig, mivel a royalistáknak december 10-én sikerült lelőniük egy MiG-17-es vadászgépet. A roncsban egy orosz karórát viselő, vörös hajú pilóta holttestére bukkantak, akinek a szovjet védelmi minisztérium utasításait tartalmazó iratokat találtak a zsebében. A szovjet pilótákat az incidens után kivonták a frontzónából, és helyettük szíriaiakat küldtek fel repülni.⁶⁶

A köztársaságnak nyújtott intenzív támogatás ellenére a szovjeteknek még mindig komoly kétségeik voltak.⁶⁷ A kínai követség kivételével evakuálták Szanaából a szocialista országok képviselteinek munkatársait, miközben sajtójukban a fenyegető imperialista befolyás térnyerésének megakadályozására, valamint az európai, amerikai és dél-afrikai zsoldosok állítólagos tevékenységére hivatkozva nem zárták ki a nyílt beavatkozás lehetőségét sem.⁶⁸

A szocialista országok visszaszorulása

A szocialista országoknak a jemeni polgárháború kiszélesedésével kapcsolatos félelme alaptalannak bizonyult. 1968 tavaszára katonai értelemben viszonylagos nyugalom jött létre az országban, az ezt követő két évben már csak elszigetelt ösz-

64 Page, 1971. 108–109.

65 Moszkva korábbi katonai szerepvállalására utalhat Haszan el-Huszein herceg 1967. augusztusi nyilatkozata. Eszerint egyiptomi uniformisba öltözött, 1500–2000 fős szovjet tüzérségi egység kapcsolódott be a harcokba a köztársaságiak oldalán, akik közül többeket sikerült megölniük a royalistáknak. Egypt Army to Leave Yemen. *The T.*, 1967. szeptember 1.; Porter, 1984. 84.

66 Russians Fly MiGs in Yemen. *The T.*, 1967. december 13.; Balance, O', 1971. 195.; Page, 1971. 108.; Schmidt, 1968. 296.

67 A helyzet kritikusságát jól érzékelteti, hogy Brezsnyev törölte 1968 januárjára tervezett kairói útját. Nem merte ugyanis vállalni a kockázatot, hogy ott-tartózkodása alatt következzen be a jemeni főváros eslete. Saudi Arabia Threat to Intervene in Yemen. *The T.*, 1968. január 4.

68 Természetesen ugyanebben a sajtóban még elvéve sem történt utalás a köztársasági kormány megóvására tett kötelezettségvállalásáról, az ebből a célból szállított fegyverekről, illetve a konfliktusban való egyéb szerepvállalásról. Belyaev–Primakov, 1971. 109.

szecsapásokra került sor a szemben álló felek között.⁶⁹ A köztársaságnak nyújtott tekintélyes anyagi és morális támogatás ellenére azonban Moszkva és Szanaa viszonya fokozatosan elhidegült. Komoly szerepe volt ebben a szoros egyiptomi–szovjet együttműködésnek. Moszkva többször is világosan demonstrálta, hogy közel-keleti politikájában az Egyesült Arab Köztársaságnak biztosít elsőbbséget, valamint hogy jemeni tevékenységét Nasszer elnök jóváhagyásától teszi függővé. A hanyatló kapcsolatok ellensúlyozására a Kreml hozzájárult, hogy legmagasabb szinten folytasson megbeszéléseket a jemeni kormányfővel 1968. október 1–5. között Moszkvában. Hiába vállalt Moszkva újabb kötelezettségeket a jemeni védelmi erő növelésére.⁷⁰ A két ország közötti kapcsolatok fejlesztésére és a jemeni vezetéssel való minél szívélyesebb viszony kialakítására irányuló törekvések kudarcot vallottak. Szanaa még a hónap végén kiadott közleményében egyértelműen Moszkva tudomására hozta, hogy a jövőben a két ország kapcsolatát Jemen politikájának és szuverenitásának elismerésétől, valamint a megkötött megállapodásoknak megfelelő elvek és célok feltétel nélküli tiszteletben tartásától teszi függővé.⁷¹ Ezzel kezdetét vette a Szovjetunió elfordulása a köztársasági rendszertől. Az egyiptomiak példáján okulva a főváros köré vont royalista ostromgyűrű feltörése után radikálisan lecsökkentette fegyverszállításait. A továbbiakban már csak annyi felszerelést adott át, amennyi éppen elegendő volt a rendszer megvédelmezésére. Bár a szovjetek bíztak a köztársasági oldal győzelmében, a konfliktus megoldását a jemeniekre kívánták hagyni a nekik megfelelő időpontban és helyzetben.⁷²

A köztársasági vezetés számára ekkor a szocialista országok jelenléte és segítése egyre nagyobb teherré vált. Amikor egyértelmű lett, hogy Rijád a polgárháború lezárását a kommunizmus jemeni jelenlététől teszi függővé, a szanaai kabinet cselekedett, és nyitott a Nyugat felé. Az új jemeni orientációval szembeni szovjet elégedetlenség csupán az országnak nyújtott segélyek csökkenésében és a katonai szakértők fokozatos kivonásában mutatkozott meg.⁷³

1970 júliusában a Jemeni Arab Köztársaság és Szaúd-Arábia között a közeledés már olyan szintet ért el, ami Fejszal szaúdi királyt is egyértelműen meggyőzte arról, hogy a szanaai vezetés nem a szovjetek bábja. Bejelentette, hogy kész elismerni az északi rendszert. Példáját hamarosan követte Irán, Franciaország és Nagy-Britannia, majd szeptemberben az Egyesült Államok, amit az angol és ame-

69 A viszonylagos egyensúlyi helyzet létrejöttében fontos szerepe volt a Szanaa melletti területeken működő royalista parancsnok átállításának. A köztársaságiakhoz való csatlakozást megfigyelők úgy értékelték, hogy azt a köztársasági vezetés jobbratolódása és a Szovjetunió befolyásának csökkenése tette lehetővé.

70 Gazdasági vonatkozásban új megállapodás nem született, mivel szovjet részről úgy vélték, hogy elegendő a régebbi egyezményeknek megfelelő segítség nyújtása. MNL OL XIX-J-1-j. Jemen. 47. doboz. 001535/3/1968. – 21/Pé-1968. Tájékoztató a Jemeni Arab Köztársaság kormánydelegációjának Hasszán al-Amri miniszterelnök vezetésével a Szovjetunióban tett látogatásáról; Uo. 47. doboz. 00620/4/1968. – 135/8/szig.titk./1968. Amri jemeni miniszterelnök szovjetunióbeli látogatása és a jemeni és dél-jemeni helyzet néhány problémája.

71 Bissel, 1978. 101–102.

72 Page, 1971. 109.

73 A polgárháború alatt Jemenben szolgálatot teljesítő szovjet katonai tanácsadók száma több mint 500-ról 1975-re körülbelül 100-ra csökkent. Katz, 1986. 44–45.

rikai segélyek megindulása követett. A nyugati és a konzervatív arab államokból meginduló segítségnyújtással a szocialista országok támogatása elveszítette addigi kizárólagos jellegét. Az ország új, 1970 decemberében kihirdetett alkotmánya után teljesen bizonyossá vált, hogy a szanaai kormány nem fog marxista irányvonalat követni.⁷⁴ Mindez szükségtelenné tette, hogy a szocialista államok továbbra is támogassák az országot, így az 1971 decemberében megkötött katonai segélynyújtási egyezményt már nem hajtották végre. Figyelmüket inkább a számukra több és kedvezőbb alternatívát magában rejtő dél-jemeni államra koncentrálták.⁷⁵

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadatlan források

MNL OL Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (Bp.)
 XIX-J-1-j Külügyminisztérium. TUK-iratok
 XIX-J-1-k Külügyminisztérium. Vegyes adminisztratív iratok

2. Kiadott források

FRUS

1995 *Foreign Relations of the United States, 1961–1963*. XVIII. köt. *Near East Region, 1962–1963*. Ed.: Noring, Nina J. Washington, 1995.

2000 *Foreign Relations of the United States, 1964–1968*. XXI. köt. *Near East Region; Arabian Peninsula*. Ed.: Nina, Davis Howland. Washington, 2000.

Ingrams–Ingrams

1993 *Records of Yemen, 1798–1960*. Eds.: Ingrams, Doreen–Ingrams, Leila. XIV. köt. 1957–1958. Cambridge, 1993. (Cambridge Archives Editions).

Law

1967 Law, John: Egy elfelejtett háború. In: *Cikkek a Nemzetközi Sajtóból*, 12. (1967) 37. sz. 41.

MN

Magyar Nemzet

Népsz.

Népszava

Nsz.

Népszabadság

NYHT

1963 New York Herald Tribune: Egyiptom egy évvel a jemeni felkelés után még mindig fizeti a számlákat. In: *Cikkek a Nemzetközi Sajtóból*, 8. (1963) 85. sz. 30.

⁷⁴ Az alkotmány szövegét ld.: *Permanent Constitution*, 1971. 389–401.

⁷⁵ Page, 1971. 109.

Permanent Constitution

1971 The Permanent Constitution of the Yemen Arab Republic. In: *The Middle East Journal*, 25. (1971) 4. sz. 389–401.

Rouleau

1963 Rouleau, Eric: Nasszer Egyiptoma a két forradalom között. In: *Cikkek a Nemzetközi Sajtóból*, 8. (1963) 85. 30–31.

The T.

The Times

Walz

1962 Walz, Jay: Fokozódik a közép-keleti feszültség. In: *Cikkek a Nemzetközi Sajtóból*, 7. (1962) 86. sz. 63.

3. Szakirodalom

Aboul-Enein

2004 Aboul-Enein, Youssef: The Egyptian–Yemen War (1962–67): Egyptian Perspectives on Guerilla Warfare. In: *Infantry Magazine*, 93. (2004) 1. sz. ([http://www.army.mil/prof/writing/volumes/volume2/march 2004/3 04 3.html](http://www.army.mil/prof/writing/volumes/volume2/march%202004/3%2004%203.html)) A letöltés ideje: 2008. január 29.

Badeeb

1986 Badeeb, Saeed M.: *The Saudi–Egyptian Conflict over North Yemen, 1962–1970*. Washington, 1986.

Ballance, O'

1971 Ballance, O', Edgar: *The War in the Yemen*. London, 1971.

Belyaev–Primakov

1968 Belyaev, Igor–Primakov, Yevgeny: Lessons of the 1967 Middle East Crisis. In: *International Affairs*, 15. (1968) 3. sz. 40–46.

Benoist-Méchin

1975 Benoist-Méchin, Jacques: *Fayçal, roi d'Arabie. L'homme, le souverain, sa place dans le monde (1906–1975)*. Paris, 1975.

Bissel

1978 Bissel, Richard, E.: Soviet Use of Proxies in the Third World: The Case of Yemen. In: *Soviet Studies*, 30. (1978) 1. sz. 87–106.

Dawisha

2003 Dawisha, Adeed: *Arab Nationalism in the Twentieth Century: From Triumph to Despair*. Princeton–Oxford, 2003.

Dresch

2000 Dresch, Paul: *A History of Modern Yemen*. Cambridge, 2000.

Gerges

1995 Gerges, Fawaz A.: The Kennedy Administration and the Egyptian–Saudi Conflict in Yemen: Co-opting Arab Nationalism. In: *The Middle East Journal*, 49. (1995) 2. sz. 292–311.

Glassman

1975 Glassman, Jon D.: *Arms for the Arabs. The Soviet Union and War in the Middle East*. London, 1975.

Hasou

1985 Hasou, Tawfig Y.: *The Struggle for the Arab World. Egypt's Nasser and the Arab League*. London, 1985.

Katz

1986 Katz, Mark N.: *Russia & Arabia: Soviet Foreign Policy toward the Arabian Peninsula*. Baltimore–London, 1986.

Kerr

1965 Kerr, Malcolm: *The Arab Cold War 1958–1964. A Study of Ideology in Politics*. London, 1965.

Klieman

1967 Klieman, Aaron S.: Bab al-Mandab: The Red Sea in Transition. In: *Orbis*, 11. (1967) 3. sz. 749–762.

Macro

1968 Macro, Eric: *Yemen and the Western World*. London, 1968.

McLean

1964 McLean, Neil: The War in the Yemen. In: *Journal of the Royal Central Asian Society*, 51. (1964) 2. sz. 102–111.

Porter

1984 Porter, Bruce D.: *The USSR in Third World Conflicts: Soviet Arms and Diplomacy in Local Wars, 1945–1980*. Cambridge, 1984.

Rahmy

1983 Rahmy, Ali Abdel Rahman: *The Egyptian Policy in the Arab World. Intervention in Yemen, 1962–1967*. Washington, 1983.

Rondot

1964 Rondot, Pierre: La crise du Yemen et ses nouveaux développements (Octobre 1963–Mai 1964). In: *Revue de Défense Nationale*, 20. (1964) 6. 1022–1038.

Sager

1967 Sager, Peter: *Kairo und Moskau in Arabien*. Bern, 1967.

Schmidt

1968 Schmidt, Dana Adams: *Yemen: The Unknown War*. London, 1968.

Sitte

1973 Sitte, Fritz: *Brennpunkt Jemen*. Wien, 1973.

Stebbins

1963 Stebbins, Richard P.: *The United States in World Affairs, 1962*. New York, 1963.

Stephens

1971 Stephens, Robert: *Nasser: A Political Biography*. London, 1971.

Stookey

1978 Stookey, Robert W.: *Yemen: The Politics of the Yemen Arab Republic*. Boulder, 1978.

ZOLTÁN PRANTNER

THE YEMENI MISSION OF THE SOCIALIST COUNTRIES AND THE UNITED ARAB
REPUBLIC, 1962–1967

The United Arab Republic and its leader, president Nasser faced several serious problems in the foreign and internal politics in the beginning of the 1960s. The Yemeni revolution in September 1962 would have been a perfect opportunity for the Egyptian leader to re-establish his former authority, but the events didn't meet his requirements. The Yemeni Arab Republic remained weak despite the growing Egyptian intervention, while the position of Cairo's foreign policy had gone from bad to worse.

From the beginning the socialist countries supported the republican system. However, their indirect support was very moderate, due to the Egyptian hegemony in the rule of Saana. But this situation changed radically in 1967, when the leadership of UAR could not continue its mission in Yemen due to the defeat suffered by Israel. After the Khartoum agreement the UAR gave up its position in return for the financial support from Saudi Arabia, which allowed the UAR to recover its damaged economy.

Anvar Szadat jeruzsálemi látogatása

Az 1970-es években, az 1973. októberi negyedik arab–izraeli háború után a javuló szovjet–amerikai kapcsolatok hatására is megnyílt a lehetőség a béketárgyalásokra a Közel-Keleten. A béketárgyalásokhoz vezető útnak két lehetséges változata volt. Az egyik a lépcsőről lépésre történő megegyezések kialakítása, ami mindig csak két, esetleg három háborús fél ellentéteit volt hivatva rendezni. Ez a stratégia Henry Kissingernek, az Egyesült Államok külügyminiszterének a nevéhez köthető. Az arab országok és Izrael közötti ingajaratának köszönhetően 1974–1975-ben három csapatszétválasztási egyezmény született. Ezt a részleges megoldást a közel-keleti konfliktus átfogó rendezése követte volna, amely az összes arab ország és Izrael együttes tárgyalásai nyomán jött volna létre a két szuperhatalom felügyelete alatt. A kétoldalú tárgyalások csak részleges eredménnyel jártak, Kissinger politikáját 1976-ban már nem lehetett eredményesen tovább folytatni. 1977 őszére számos probléma merült fel, a közel-keleti békefolyamat holtpontra jutott. Bizonyos áttörést, fordulatot Anvar Szadat egyiptomi elnök jeruzsálemi látogatása hozott.

Az egyiptomi elnök arab szomszédjaitól alaposan eltérő elképzelésekkel állt elő. 1971-ben kezdődő elnöksége alatt az *infithah* (nyitás) politikájának szellemében dolgozott. Politikai és gazdasági téren nyitott az Egyesült Államok felé, ami egyúttal a Szovjetunióval fennálló kapcsolatok lazulását vonta maga után. A mind a négy arab–izraeli háborúban frontországként részt vevő Egyiptom súlyos társadalmi és gazdasági problémákkal küzdött. Ennek megoldásában Szadat fokozottan számított az Egyesült Államok és Nyugat-Európa anyagi segítségére és tőkebefektetéseire. A fenti politikai elképzelések külpolitikai vetületét az Izrael felé való nyitás jelentette.

Az átfogó érdekegyeztetés: a genfi tárgyalások

A Henry Kissinger nevével fémjelzett kis lépések politikája eredményeképpen megszülető megállapodások közül kiemelkedőnek bizonyult az 1975-ben Izrael és Egyiptom között aláírt szerződés. Ebben Izrael kötelezettséget vállalt arra, hogy kivonja csapatait a Sínai-félsziget nyugati oldalán található stratégiai jelentőségű Gidi- és Mitla-hágókból. Egyiptom elfogadta a fegyveres harcok három évre való beszüntetését.

1976-ra Szíria elutasításának köszönhetően a további kétoldalú megállapodások esélye csökkent. A megkezdett stratégiai tárgyalások azonban azzal, hogy enyhítették a szemben állók közötti feszültséget és bizalmat ébresztettek mindkét félben, alapot teremtettek a békéhez, továbbá elindítói voltak az Egyiptom és Izrael között 1979-ben békeszerződéssel záruló folyamatnak.¹

1977 második hónapját a Közel-Keleten a megélénkült diplomáciai aktivitás jellemezte. A Szovjetunió, az Egyesült Államok, az NSZK, Franciaország és az ENSZ képviselői mind a genfi konferencia újbóli összehívásának feltételeit keresték. Ezen időszak tárgyalásai az egyes országok tájékozódásának, érvrendszereik kölcsönös megismerésének a periódusát jelentették. Az általános megbékélés minden részt vevő fél számára elérendő célként szerepelt, nagy hangsúlyt adva a genfi konferenciának. A megegyezést azonban nehezítették a felek egymásnak ellentmondó célkitűzései.

A Szovjetunió célja a jom kippuri háború befejeződésével a háborús felek közötti nyílt konfrontáció megszüntetése volt, ugyanakkor a konfliktus állandósulása a moszkvai jelenlét biztosítékául szolgálhatott. Abban az esetben, ha a fegyveres harcok alábbhagynak, az arab országok igényei lecsökkennek Moszkva hadi és fegyverzettámogatása iránt. Az arab vezetők függetlenségükhöz való ragaszkodása, ami a szovjet tanácsadók Egyiptomból való kiutasításában nyilvánult meg, az egyik akadályát jelentette Moszkva térnyerésének. Az Egyesült Államok Moszkva kárára növekvő befolyása ugyancsak korlátozta a szovjet közel-keleti érdekeket, egyben magában hordozta egy nemzetközi konfrontáció lehetőségét is.

A szovjet vezetés befolyása az 1970-es évek végére erőteljesen lecsökkent, érdekeltségei a Perzsa-öböl területe felé tolódtak el. Ezért Moszkva is az átfogó békekonferencia támogatóinak oldalára állt. A részvételével tartandó konferencia erősíthette volna szerepét, és nagyobb nemzetközi elismerést is biztosított volna számára a térségben.

A Szovjetunió tárgyalási elveinek alapját az ENSZ Biztonsági Tanács 242. számú határozata jelentette.² Moszkva ragaszkodott Izrael kivonulásához az 1967-es arab–izraeli háborúban megszállt területekről, elengedhetetlennek ítélte a palesztin nemzeti jogok elismerését, továbbá fontosnak tartotta a terület országainak biztonságát, szuverenitásuk és területi integritásuk biztosítását. Ezen álláspontból kiindulva Moszkva átfogó megállapodáshoz fűződő érdekei a további közel-keleti események hatására mozdultak keményebb vagy kompromisszumkészebb irányba. Ahogy a genfi konferencia szerepe erősödött, a szovjet vezetés is egyre inkább hangsúlyozta Izrael szerepét, a vele való diplomáciai kapcsolatok felújítását, cserébe a békefolyamatban bekövetkezett haladásért. Ellenben ha a nemzetközi események – mint például az Izrael és Washington között megkötött munkaokmány vagy

1 Avineri, 1978.

2 Az ENSZ BT 1967. november 22-én, a harmadik arab–izraeli háború utáni rendezés érdekében kiadott határozata, amely elrendeli az izraeli csapatok által a háború során elfoglalt területek visszaadását, továbbá kimondja minden állam jogát a biztonságos határok kialakítására. Súlyos hiányossága a kétértelműségéből fakad. A biztonságos határok jogára hivatkozva Izrael vitatta a határozat minden megszállt területre vonatkozó érvényességét.

Szadat látogatása Jeruzsálemben – akadályokat állítottak a konferencia összehívása elé, Moszkva az 1947-es felosztási tervet,³ továbbá a palesztin menekültek kérdésének rendezését követelte. Annak érdekében, hogy megakadályozza kiszorulását a közel-keleti konfliktus rendezéséből, a Szovjetunió a bilaterális tárgyalások propagálása helyett az átfogó megállapodás, azaz Genf hívéül szegődött.⁴

Az 1970-es évek végére az Egyesült Államokban is fordulat következett be a rendezést illetően. Kissinger apró lépések politikáját felváltotta az átfogó megoldások keresése. Ennek meghatározó alakjává az új elnök, az 1976-ben megválasztott Jimmy Carter vált. Hatalomra kerülésétől kezdődően hangsúlyozta, aktív szerepet kíván betölteni az arab–izraeli konfliktus rendezésében.

Washington és Moszkva érdekei az átfogó rendezést illetően sok közös vonást mutattak. Az Egyesült Államok is befolyásának hosszan tartó és nemzetközileg elismert biztosítását látta a genfi rendezésben. Gazdasági szempontjának középontjában az olajkérdés állt. A negyedik arab–izraeli háborút követő olajválság súlyos károkat okozott Washingtonnak. Az Egyesült Államok indítékai azonban Carter személyiségében is keresendők. Új külügyi célkitűzései közé tartozott a közel-keleti helyzet rendezése. Ezen a területen tényleges eredményeket kívánt elérni, elődeéhez képest sokkal nagyobb energiát fordított a térség politikai stabilizálására. Ezzel enyhíteni kívánta a Watergate-botrány kapcsán lemondott Nixon okozta belpolitikai feszültségeket és az Egyesült Államok elnöke iránt megnyilvánuló bizalmatlanságot. A Carter-adminisztráció a közel-keleti helyzet rendezésének szempontjából kedvező körülmények között lépett hivatalba. A háború kiújulásának veszélye minimális volt, így az új kormányzat nyugodtan megvizsgálhatta a helyzetet, kapcsolatba léphetett a térségbeli államok vezetőivel és kialakíthatta politikai elképzeléseit.

Washington széles körű megoldástervezete a következő elveket foglalta magában: minden részt vevő fél számára többoldalú biztosíték szuverenitásának és területi integritásának elismerésére, a problémák békés úton történő megoldása, Izrael kivonulása az 1967-ben megszállt területekről, kisebb határmódosításokkal kompenzálva, ENSZ-békefenntartó erők küldése a kialakítandó demilitarizált övezetekbe, a palesztinkérdés megoldása: vagy egy önálló palesztin állam kialakításával, vagy a palesztin entitás Jordániához való csatolásával.⁵ Mindezen elvek alkalmazása keretében az átfogó rendezés színhelyéül a Carter-adminisztráció is a genfi konferenciát jelölte meg.

A megállapodások sikeressége érdekében Carternek a közel-keleti politikusok véleményét is meg kellett ismernie. Első lépésként Cyrus Vance külügyminiszter tett közel-keleti látogatást 1977 februárjában. Célja az egyes országok véleményének kipuhatolásán kívül az Egyesült Államok tervezetének elfogadtatása volt. A látogatás kimenetelét meghatározták az egyes országok álláspontjai közötti radikális különbségek. Az Izraelbe, Jordániába, Egyiptomba, Szaúd-Arábiába, Szíriába

3 Az 1947. november 29-én elfogadott ENSZ-határozat szerint Palesztina területét egy arab és egy zsidó országrészre osztották volna, megtartva a gazdasági uniót. A tervet szerint Jeruzsálem nemzetközi fennhatóság alatt maradt volna. Az Arab Liga 1947. decemberi ülésén elutasította a határozatot.

4 Golan, 1990. 105.

5 A Brookings Intézet 1975-ben készült jelentése alapján. Brzezinski, 1983. 85.

és Libanonba ellátogató külügyminiszter a körút utolsó napján, február 21-én tett nyilatkozatában számos nehézséget vetett fel. A béke megteremtése során az arab országok elsősorban a hadiállapot megszüntetéséhez ragaszkodtak, míg Izrael a viszony teljes körű rendezésének adott prioritást. A területi kérdésekben az arab országok teljes visszavonulást követeltek, ezzel szemben Izrael csak határmódosításokra volt hajlandó. A harmadik kulcsprobléma, ami talán a legjobban megosztotta az érintetteket, a Palesztin Felszabadítási Szervezet (PFSZ) részvételének kérdése volt. Izraeli részről ez teljes elutasításra talált, ám ebben a kérdésben az arab államok között sem volt teljes az egyetértés.⁶

1977 tavaszán az arab és izraeli vezetők viszonzták az amerikai politikai látogatását. A megbeszélések közül kiemelkednek az egyiptomi elnökkel és az izraeli miniszterelnökkel folytatott tárgyalások. Az április 4-én Washingtonba érkező Szadat támogatta a demilitarizált övezetek kialakítását a Sínai-félszigeten és lehetőséget látott az Izrael elleni arab bojkott felszámolására. Támogatóan lépett fel az Egyesült Államok új genfi koncepcióját illetően is, a palesztin részvételt egy össz-arab delegációban képzelte el. Felismerte, hogy a palesztin állam problémájának megoldatlansága nehezítheti a Sínai-félsziget feletti egyiptomi szuverenitás visszaállítását. Nem támogatta egy független palesztin állam létrejöttét, inkább a palesztin területek Jordániához való kapcsolásáért küzdött.

1977 májusában régi-új szereplő lépett a közel-keleti politika színpadára. Nem sokkal a Carter–Szadat-találkozó után, botrányoktól sem mentes választási kampányt követően Jichák Rabin izraeli miniszterelnök elvesztette a választásokat, a Menáhem Begin vezette jobboldali Likud tömörülés győzedelmeskedett az országot majd harminc éve vezető baloldali Munkapárt felett. A terrorista múltjáról és hosszú ellenzéki politizálásáról elhíresült új izraeli vezető méltán jelenthetett akadályt az új washingtoni elképzelések számára, amelyeket júliusi látogatása alkalmával részletesebben megismert. Begin és pártja a választási kampány során engesztelhetetlenül ellenezte egy független palesztin állam létrehozását. Történelmi és vallási indokokat sem nélkülöző álláspontjuk szerint az új állam létrehozása veszélyezteti Izrael biztonságát. A PFSZ tagjait gyilkos merénylőknek, a szervezetet a Szovjetunió nyomásgyakorló eszközének tekintették.

A revizionista cionista⁷ elképzeléseket valló Begin a Ciszjordániából és a Gázai övezetből való kivonulást, az ott kialakított telepek felszámolását elképzelhetetlennek tartotta.⁸ Izraelnek nem volt érdeke a mindenkit egyszerre tárgyalóasztalhoz kényszerítő megoldás, hiszen minden arab állammal egyszerre kellett volna megbirkóznia. Mindezek ellenére nem zárkózott el a megbeszéléseken való

6 Vp. D., 1977. december. 152.

7 Cionista politikai mozgalom, amelyet Vlagyimir Zsobotyinszkij (1888–1940) alapított és vezetett. Harcolt a cionizmus minél szélesebb körben való elterjesztéséért és Izrael államának mihamarabbi létrehozásáért. Szemben állt a Chaim Weizmann vezette cionistákkal, mert őket túlzottan mérsékeltnek tartotta.

8 Az 1967. évi háború után Izrael a megszállt területeken számos települést hozott létre. Nagy részük katonai jellegű volt, és Izrael biztonságát szolgálta, ezek mellett azonban számos gazdasági, civil telep is volt. A történelmi Palesztina területére igényt tartó Izrael nem volt hajlandó lemondani az újabb települések kialakításának jogáról, továbbá a meglévők felszámolására sem. Az arab országok szemében ezek a telepek az izraeli megszállást jelképezték.

részvételtől, azonban olyan lehetőségeket kínált elfogadásra, amelyek segítségével kétoldalú tárgyalások sorozatává alakíthatta volna a genfi találkozót. Határozottan elutasította, hogy a PFSZ önálló delegációként jelenjen meg.

Az arab megosztottság

A békekonferencia összehívásának legnagyobb akadályát az arab országok egymás közötti ellentéte jelentette. Sem a PFSZ részvételének kérdésében, sem a közös arab álláspont egyes elemeiben nem tudtak közös nevezőre jutni. Ez a véleménykülönbség 1977 nyarára konkrét politikai eseményben is testet öltött: az Egyiptom és Líbia közötti konfliktus megosztotta az arab államokat.⁹ A két ország közötti politikai ellentét az 1970-es évek eleje óta az afrikai térség gócpontjaiban, nevezetesen a szudáni–szomáliai ellentétben és az etiópiai konfliktusban nyilvánult meg. Egyiptom támogatta a szovjet befolyás csökkentésére irányuló törekvéseket az említett országokban, s így azok a szovjetek felé orientálódó Líbiát is érintették. Az 1977. július 21-i egyiptomi támadás a két ország közötti ellentétek rendkívüli mértékű kieleződését váltotta ki.¹⁰

A fegyveres harc kibontakozását különböző okokkal magyarázták. Kádár László ideiglenes kairói ügyvivő értékelése szerint Líbia nem csupán szemben állt Szadat politikájának határozott elutasítójaként a válság megoldását washingtoni közbenjárás révén kereső egyiptomi politikával, amelyet joggal vádolt a nasszeri hagyományoktól való teljes elfordulással, hanem a közel-keleti változások reális értékelésének szocialista platformját képviselte.¹¹ Az arab országok többsége nem foglalt állást nyilvánosan a konfliktusban egyik fél mellett sem. Líbiát csak Algéria és a palesztin mozgalom „Elutasítás Frontja” támogatta.¹² Szíria nyílt állásfoglalásának hiánya az Egyiptommal való konfrontáció elkerülését szolgálta. A többi szomszédos ország véleményét a magyar diplomata is csak a nem hivatalos személyek beszélgetéseiből, illetve az ottani sajtó értékeléseiből tudták kikövetkeztetni.¹³

A közös arab álláspont kialakításának további akadályát a palesztinok genfi képviselete jelentette. Az arab álláspont abban egységesnek bizonyult, hogy a pa-

9 A nasszerista és iszlamista politikát folytató, Kadhafi vezette Líbia az 1969. évi forradalom óta kereste Egyiptom szövetségét. Ennek eredményeként 1971 áprilisában Egyiptom, Szíria és Líbia föderációt hozott létre. A tényleges szövetség megvalósítása helyett azonban csak formális intézkedések történtek, a két ország útja egyre inkább elvált egymástól. Szadat az Egyesült Államok felé nyitott, míg Kadhafi a szovjet vezetéssel fűzte szorosabbra a kapcsolatait. *Mo.*, 1977. március 20.

10 A támadás kirobbanásához több hónapja tartó határincidensek vezettek. Líbia állítása szerint egyiptomi katonák állásokat építettek ki néhány hónappal korábban, s onnan támadásokat intéztek líbiai rendőrállomások ellen. Erre válaszul a líbiai határőregységek 11 egyiptomi katonát foglyul ejtettek, és az ország elhagyására szólították fel az egyiptomiakat. A líbiai akciók megtorlásaként értékelhető a Muszaad falu elleni július 21-i egyiptomi támadás. *Mo.*, 1977. augusztus 25.

11 MNL OL XIX-J-1-J. Líbia. 87. doboz. 91-1-00141/48. Egyiptom–Líbia viszonyának alakulása. Július 25-én Bumedien algériai elnök közbenjárásának eredményeképpen Szadat elrendelte a tűzszünetet.

12 Uo. 87. doboz. 91-1-00141/45. Az egyiptomi–líbiai, szomáliai–etiópiai háborús konfliktusok és azok háttere.

13 Uo. 87. doboz. 91-1-00141/34. Egyiptom–Líbia viszonyának alakulása.

lesztinoknak mindenképpen részt kell venniük, a képviselő formájáról azonban már eltértek a vélemények. Szíria a közös arab delegációhoz ragaszkodott, amelyben helyet kaptak volna a palesztin érdekek képviselői is. Asszad szíriai elnök ezt a megoldást tartotta sikeresnek a kétoldalú tárgyalások elkerülése szempontjából. Jordánia saját delegációján belül kívánta a palesztin érdekeket támogatni, amit kezdetben Egyiptom is elfogadott. 1977 márciusától Szadat azonban már más megoldást javasolt, Edward Said egyetemi professzort kívánta a palesztin delegáció élére állítani. A többi arab ország azonban ezt nem fogadta el.

A genfi folyamat kudarca

1977 nyarára a közel-keleti vezetőkkel folytatott tárgyalások befejeződtek, Carternek azonban csak kis lépéseket sikerült tenni az átfogó béke elérése felé. A változó közel-keleti viszonyokhoz alkalmazkodva Washington térséget érintő prioritásai is átalakultak. Izrael változatlan támogatása mellett az amerikai diplomácia a Közel-Kelethez fűződő saját célok megvalósíthatósága érdekében egyre inkább figyelembe vette az arab országok szempontjait is. Ez a változás gyakran az Izraellel való konfrontálódás veszélyét rejtette magában.¹⁴

A Carter-adminisztráció lehetőségeinek tárháza kezdett kimerülni, a genfi konferencia összehívása elé egyre több akadály gördült. Washington számára a Közel-Kelet a konfliktusok gócpontját jelentette évek hosszú sora óta. Az arab–izraeli szembenállás azonban túl összetett volt ahhoz, hogy könnyűszerrel sikeresen meg lehessen szüntetni. A megszületendő békének számos problémára kellett volna megoldást találnia: a két nemzet közötti ellentétre, Izrael legitimitása kérdésére, a palesztin entitás helyzetére, továbbá vallási, gazdasági, stratégiai és geopolitikai érdekeket is számításba kellett vennie.¹⁵ 1978 elejére az Egyesült Államok is felismerte a helyzetben rejlő nehézségeket. Egyre élénkebb vita alakult ki a genfi tárgyalás feladatával kapcsolatban: vajon minden kérdést megtárgyaló csúcserkeztet legyen, vagy csupán a korábban megkötött egyezmények ratifikálásának értekezletévé alakuljon át. A konferenciával kapcsolatos nyilatkozatokban egyre többször szerepelt a „genfi típusú” jelző.

14 A külügyminisztérium javaslatára Washington 1977 májusában egy csomagterv keretében 60 darab modern repülőgépet kívánt eladni Szaúd-Arábiának, továbbá kevésbé modern eszközöket Egyiptomnak, annak érdekében, hogy erősítse a baráti kapcsolatokat a három ország között. Szaúd-Arábia segítette a szovjet térhódítás visszaszorítását a Közel-Keleten, s a jó viszony kialakítása stabilizálta az olajárakat. Izrael növekvő aggodalommal szemlélte Washington és az arab államok közeledését, a fegyverkezési terv sértette nemzetbiztonsági érdekeit. Az amerikai sajtóban is tükröződött a kapcsolatok átalakulása. A New York Timesban 1977 áprilisában megjelent közvélemény-kutatás szerint az izraeli politikát feltétlenül támogatók aránya 54%-ról 43%-ra esett. MNL OL XIX-J-1-j. Közel-Kelet. 213-1-00200/25. A közel-keleti helyzet.

15 Avineri, 1978.

A jeruzsálemi látogatás előzményei és az előkészületek

A békefolyamat nyilvánvalóan nehézségekkel küszködött, Szadat politikai és gazdasági érdekei a béke mihamarabbi megkötését diktálták. Az események az egyiptomi elnököt Genfen kívüli utak keresésére kényszerítették. Mielőtt jeruzsálemi utazásáról döntött volna, biztosítékokra volt szüksége mind a területi ügyeket (Sínai-félsziget), mind a palesztin autonómia kérdését illetően. Megoldást kellett találni, hogy – létező diplomáciai kapcsolatok hiányában – Izrael és Egyiptom kapcsolatát teremtsen egymással. A bizonytalan helyzetben a felek a titkos tárgyalások eszközét alkalmazták. Az 1975-ös csapatsétválasztási egyezmény után mind az egyiptomi, mind az izraeli külpolitika óvatos, külföldi összekötőket kereső lépéseket tett.

A közvetítők keresése egyszerre több irányban indult meg, az egyik út Románia felé vezetett.¹⁶ Egyiptom kapcsolatai Romániával a nasszeri időkig nyúlnak vissza, amelyek Románia külön utas külpolitikájának köszönhetően nem szakadtak meg a szovjet tanácsadók Egyiptomból történt 1972-es kiutasítása után sem. Számos parlamenti és szakszervezeti küldöttség erősítette a két ország gazdasági és kulturális kapcsolatait. 1977. május 11-én Ceaușescu hivatalos látogatást tett Kairóban. A tárgyalások alatt kiemelt figyelmet szenteltek a gazdasági kérdéseknek, két megállapodás is született, de a nemzetközi politika egyes aspektusai is felvetődtek. Mindkét vezető hangsúlyozta, hogy a jelenlegi időszak kedvező a térség igazságos és tartós békéjének megteremtéséhez, melynek legnagyobb akadályát az izraeli megszállás jelenti. Mindketten támogatták az ENSZ növekvő szerepvállalását a békefolyamatban.¹⁷

Ceaușescu számára is fontos volt a közel-keleti országokkal való kapcsolatok erősítése, ezért komoly figyelemmel kísérte az arab–izraeli konfliktust. Románia eltérő mértékű, de tartós gazdasági és kulturális kapcsolatokat tartott fenn a legtöbb arab állammal. A viszony az ország speciális külpolitikájából vezethető le, a meglévő baráti arab kapcsolatok segítségével Bukarest nemzetközi elismertségét akarta növelni, valamint belső gazdasági problémáit is orvosolni kívánta.¹⁸ Az erőltetett iparfejlesztés és az életszínvonal-problémák okozta belső feszültségek is fokozták a szóban forgó lépések intenzitását. A román külkereskedelmi struktúra megváltoztatásához a nyersanyagokban és energiahordozókban gazdag arab országokkal gazdasági kapcsolatok kialakítására törekedtek. Az ország sajátos, Moszkvát nem

16 A kapcsolatfelvétel még Golda Meir kormányzása alatt megkezdődött, azonban ekkor jelentős külpolitikai szerepre nem tett szert.

17 MNL OL XIX-J-1-j. Románia. 111. doboz. 128-1 003303/1 Ceaușescu látogatása Egyiptomban. Függelék I. Román–egyiptomi közös nyilatkozat. A tárgyalások végén kiadott közös nyilatkozat egyes megfogalmazásait az egyiptomi sajtó saját szájá íze szerint interpretálta. A román nagykövetségről kapott külügyi jelentés alapján az ENSZ nagyobb szerepével kapcsolatban Románia nem arra gondolt, hogy a genfi konferencia meghíúsulása esetén a kérdést az ENSZ BT elé utalják, mint azt Egyiptom és Szíria szorgalmazta, csupán aktívabb szerepvállalást várt tőle. Uo. 111. doboz. 128-1 003303/1. Ceaușescu látogatása Egyiptomban.

18 MNL OL XIX-J-1-j. Románia. 111. doboz. 128-1 003303/1. Ceaușescu látogatása Egyiptomban.

mindenben követő külpolitikája lehetőséget teremtett, hogy Románia valamiféle közvetítő szerepben lépjen fel a térség országai között.¹⁹

Románia szerepe az izraeli baloldal vereségével záruló választások után értékelődött fel ismét. Az 1977. augusztus 26–29. közötti Ceaușescu–Begin-megbeszélések során Románia – a szovjet blokk országaival azonos módon – elengedhetetlennek tartotta az izraeli csapatkivonást és a palesztin részvételt a genfi konferencián, így Begint álláspontjának felülvizsgálatára kérte. Az izraeli miniszterelnök látogatásának célja azonban az volt, hogy felkérjék Romániát egy Begin és Szadat közötti tárgyalás megszervezésére. Ismervén Izrael washingtoni és nyugat-európai kapcsolatait, Ceaușescu ezzel a segítségnyújtással országának kapcsolatait kívánta fejleszteni a nyugati országokkal, továbbá pozitív irányban befolyásolni az Egyesült Államok gazdasági köreit a legnagyobb kedvezmény elvének további biztosítása érdekében.²⁰

A titkos tárgyalások másik színhelye Marokkó volt. (II. Hasszán marokkói uralkodó mindig is jó kapcsolatokat kívánt fenntartani Izraellel.) 1977. szeptember 16-án megbeszélésre került sor Móse Dajan izraeli külügyminiszter és Hasszán Tuhami egyiptomi nemzetbiztonságért felelős elnöki tanácsadó között, ami szintén a két kormányfő személyes találkozását volt hivatott előkészíteni. Azt az egyiptomi követelést, hogy Izrael a megszállt területekről teljes mértékben vonuljon ki, Dajan csak a megbeszélések lehetséges eredményeként, de nem feltételeként volt hajlandó elfogadni. A tárgyalás mégis kompromisszummal zárult. II. Hasszán felelősséget vállalt a személyes találkozó létrejöttéért, amennyiben azt Begin hajlandó alárendelni a kivonulás kérdésének.²¹

Egyiptomban a felkészülés már november első napjaiban megkezdődött. Az utazás megtervezésébe az elnök csak keveseket avatott be. A hadsereget és a gazdasági elitet könnyű volt kirekeszteni a politikai döntésekből.²² A támogatás a politikusok körében azonban nem volt egyöntetű. A baloldali ellenzék elutasította a megbeszéléseket, emellett a külügyminisztérium az izraeli garanciák megszerzéséig nem támogatott egyoldalú lépéseket. Ismail Fahmi külügyminiszter még az utazás előtt lemondott.²³ Egyiptom elnökének – taktikus politikus lévén – sikerült egy nagyjából egységes politikai álláspontot kialakítania kíséretének tagjaival. 1977. november 9-én Szadat az egyiptomi parlamentben bejelentette: *„A béke útján kész vagyok bárhová elmenni. A világ végére is. Kész vagyok az izraeli parlamentbe is elmenni, hogy feltárjam a tényeket.”*²⁴

A bejelentés minden érintett félre a meglepetés erejével hatott. Az izraeli vezetés reakciója sem mutatott egységes képet. A külügyminisztérium az egyiptomi

19 Uo. 111. doboz. 128-1 005876. Románia és a Közel-Kelet.

20 MNL OL XIX-J-1-j. Izrael. 66. doboz. 66-1 004753/1-2. Az izraeli miniszterelnök romániai látogatása.

21 Derogy–Carmel, 1991. 25.

22 Friedlander, 1983. 83.

23 Fahmi a megváltozott körülményekre hivatkozva mondta vissza megbízatását. A külügyminiszter Szadathoz képest mindig is szigorúbban ragaszkodott a genfi konferencia összehívásához. *The T*, 1977. november 17.

24 Kereszty, 1981. 33.

sajtó nyomásától tartott, amely a kivonulást és a palesztinkérdést a siker legfontosabb előfeltételeként deklarálta. Begin volt az első, aki felismerte Szadat beszédének történelmi jelentőségét. Izrael miniszterelnöke tudta, Szadat nyomást kíván gyakorolni a Knesszetre a genfi konferencia érdekében, ennek ellenére megértette, hogy nagy hiba lenne három évtizednyi háborús és fenyegető viszony után ezt a lehetőséget elszalasztani.

A Carter-adminisztráció legelőször nem hitt abban, hogy Szadat hajlandó Izraelbe utazni. Később, mikor bebizonyosodott, hogy a szándék őszinte, az Egyesült Államok vezetése ellentmondásos helyzetben találta magát. Egyfelől az amerikai diplomácia minden segítséget megadott a találkozó pontos megszervezéséhez, a két országban akkreditált amerikai nagykövetek „postásként” vitték a meghívókat, másfelől azonban a látogatás a genfi tárgyalások meghíúsulását is jelentette. Carter magát a gesztust támogatta, egyúttal igyekezett visszaterelni Egyiptom elnökét az átfogó megállapodások útjára.

A látogatás

Kétnapos biztonsági előkészületek után Szadat november 19-én érkezett Jeruzsálembe. A protokolláris ceremóniák és magánbeszélgetések után másnap megtartotta beszédét az izraeli parlamentben. Ebben a döntés meghozatalának körülményei és a korábbi békepróbálkozások felelevenítése után, a múltat lezárva, a béke eléréséhez alapvető, a mindenkit érintő elveket összefoglalva az ENSZ vonatkozó határozatainak központi szerepét hangsúlyozta. Szadat a látogatás céljával kapcsolatban kijelentette: *„Először is nem azért jöttem, hogy különbékét kössek Izraellel. Ez nem része Egyiptom politikájának. A probléma nem csupán Izrael és Egyiptom konfliktusa. Másodszor nem azért jöttem, hogy részleges megállapodást kössek, hogy ezzel megszüntessük a hadviselő állapotot, a lényegi kérdéseket pedig félre-tegyük. Ez nem az a radikális megoldás, amire nekünk szükségünk van. Harmadszor nem azért jöttem, hogy megkössük a harmadik csapatszétválasztási egyezményt a Golán-fennsík, a Sínai-félsziget és a Nyugati Part felett.”*²⁵

Az általános elvekkel párhuzamosan az egyiptomi érdekek külön-külön is szerepet kaptak a felszólalásban. A területi kérdéseket illetően Szadat hajlandó volt elismerni Izraelt mint legitim államot, amennyiben megtörténik a kivonulás az 1967-ben megszállt területekről. Hajlandó volt bármilyen garanciát vállalni Izrael biztonságára, akár az arab országok, akár a nagyhatalmak biztosítják azt. *„Önök velünk akarnak élni a világnak ezen a felén. Őszintén mondom, teljes biztonsággal fogadjuk önöket. [...] Azonban ma már elmondhatom, és az egész világ előtt kijelent-hetem, hogy hajlandók vagyunk tartós és igazságos békében élni önökkel.”* A csapatkivonások azonban olyannyira szigorúan értendők, hogy az ezzel kapcsolatos tárgyalások szinte feleslegesek. *„Őszintén szólva a mi földünk nem lehet alku vagy vita tárgya. [...] Ragaszkodunk a teljes izraeli kivonuláshoz, beleértve Jeruzsálemet*

25 Lugosi, 2007. 461.

is.²⁶ Az izraeli csapatok kivonulása továbbra is a béke előfeltétele maradt, ahogy a rabati tárgyalásokon.

A megállapodás létrejöttének másik akadályát a palesztinkérdés jelentette. Szadat nem először tudatta az izraeli politikusokkal, hogy a palesztin probléma megoldása nélkül nincs béke. *„Ami a palesztin ügyet érinti, senki sem tagadhatja, hogy ez a legnagyobb akadálya a békének. Senki által el nem fogadható az, amit itt, Izraelben hangoztatnak, az, hogy figyelmen kívül hagyják e nép létezését.”*²⁷

Szadat nem feledkezett meg a közös arab álláspont képviseléről. A palesztin nép jogát az autonómiára lényegesnek tartotta, a beszéd során szó esett mindenről, ami a palesztinokat érintette, kivéve a PFSZ-t. Szadat felismerte, hogy Izrael egyáltalán nem hajlandó elismerni ezt a radikális szervezetet, ezért konkrét említése nélkül fogalmazta meg a probléma lényegét. (A szomszédos arab országok a látogatás után éppen ezt az óvatosságot támadták a legélesebben.) A palesztinkérdés Szadat eszköztárában a pánarab gondolat kifejezőeszköze volt, egy olyan eszméé, amelynek összetartó ereje az arab országokat érő kihívások idején mindig megerősödött (célját, az egységes arab közösség létrejöttét azonban a mai napig nem érte el).

Szadat egyórás felszólalását zavart taps fogadta. Ezt követően Begin miniszterelnök mondta el beszédét. Begin is jó szónok hírében állt. A köszöntők után a korábbi béketapogatások felelevenítése következett. Az előadás további fejezetei éreztették, hogy a két ország között nemcsak lélektani fal van, miképp Szadat említette, hanem súlyosabb ellenérzések feszülnek. A két megnyilvánulás hűen ábrázolja a politikusok nézetei közötti alapvető különbséget. *„Mit jelent a béke Izrael számára? – tette fel a kérdést Egyiptom elnöke. – Azt jelenti, hogy Izrael arab szomszédjaival együtt biztonságban él ezen a területen, saját határai között mindenféle agressziótól mentesen.”* És mit mondott Begin a békéről? Egyszerű gondolatot, amely felületesen nézve az arab koncepcióval akár megegyezőnek tűnhet. *„Mi ezen a területen együtt fogunk élni, a nagy arab nemzet saját államaiban, és a zsidó nemzet az ő földjén, Erec Izraelben.”*²⁸

Begin Szadat nyilatkozatára, miszerint a területi kérdés nem lehet vita tárgya, így reagált: *„A mi földünk is szent. [...] Aggaszt Egyiptom elnökének és más szomszédjainknak az álláspontja. Valamennyien azt mondják, hogy erről nem lehet tárgyalni. Aggaszt minden olyan vélemény, amely szerint az arab népek és Izrael állam kapcsolatában vannak olyan dolgok, amelyeket ki kell vonni a tárgyalások témaköréből. Mindent meg kell tárgyalni, és minden megtárgyalható.”*²⁹

Begin részletesebben kitért a két ország közötti kapcsolatokra. Sürgette a gazdasági, politikai és kulturális kapcsolatok azonnali felvételét, a határok megnyi-

26 Uo. 463.

27 Uo. 466.

28 Uo. A bibliai Erec Izrael a mai Jordánia, Szíria és Libanon egyes részeire is kiterjedt, így jóval nagyobb területet foglalt magában, mint amekkorának birtoklásába az arab országok beleegyeznének. Begin következképpen ezzel a rövid mondattal támasztotta alá a zsidók történelmi örökségét erre a területre, elutasítva az összes megszállt területről való kivonulás arab igényét.

29 Uo.

tását, mindezt még a béke aláírása előtt. Ez a szadati elképzelések teljes megfordítását jelentette, azaz a csapatkivonásoknak a béketárgyalások *eredményeként* és nem *előfeltételeként* való értelmezését. A genfi konferencia kérdését Begin sem kerülte meg. Kijelentette, hogy nemcsak Egyiptommal kész tárgyalóasztalhoz ülni, hanem Jordániával, Szíriával és Libanonnal is. A tárgyalások azonban csak az ENSZ BT 242. és 338. számú határozatai alapján folyhatnak.³⁰

November 21-re már csak két fontos feladata maradt az egyiptomi delegációnak. Elsőként találkozó a Knesszet politikai csoportjaival, majd a látogatás összegzéseként a két vezető politikus sajtótájékoztatót tartott. A sajtókonferencia az *egyetértési megállapodás* felolvasásával kezdődött.³¹ Egyiptom és Izrael kötelezettséget vállalt a további párbeszéd folytatására, melynek eredményei a genfi konferencia tárgyalóasztalánál valósulhatnak meg. Ezek után következhetnek az újságírók. A kérdések a következő témák köré csoportosíthatók: Begin kairói viszontlátogatásának esélyei, a további diplomáciai kapcsolatok megszervezése, a palesztin ügy, valamint hogy Szadat mennyire elégedett a látogatás eredményével.³²

Egyiptom elnöke tudta, hogy békepolitikája sikeressége érdekében hasonló lépésre van szüksége Izrael részéről, mint amilyent ő tett. Begin Kairóba történő látogatása azonban túl nagy kockázatot jelentett Szadat számára. A két ország szempontjai és ellentétes érdekei körvonalazódni kezdtek. Az 1977-es évben még csak kevés és látszólagos megegyezést tapasztalhatunk a két fél között, azonban a későbbi érdekartikulációk és engedmények az egyetértés felé vezették a tárgyalópartnereket. A megállapodás akadályát jelentő központi probléma összefoglalható a feltétel és az eredmény fogalmi ellentmondásában. A lépések, amiket Egyiptom a béketárgyalások előfeltételeként kívánt elérni, azaz az izraeli csapatok kivonulását és a palesztinkérdés megoldását, Izrael részéről kizárólag eredményei lehettek az egyes megállapodásoknak.

A látogatásra adott válaszok

Egyiptom elnökének reménye, hogy a szomszédos arab államok támogatni fogják őt, már november végén pusztán illúzióknak bizonyult. A látogatással kapcsolatos reakcióik vegyes képet mutattak. Marokkó és Szudán támogatását, Jordánia

30 Az 1973. október 22-én elfogadott, lényegében a 242. számú határozat fontosabb pontjait megismétlő határozat, amely a harc beszüntetésére és a tárgyalások megkezdésére szólítja fel az érintett feleket.

31 A nyugati sajtó az egyetértési megállapodást túl kevésnek találta egy közös nyilatkozat közreadásához képest. Stein, 1999. 235. Ugyanígy vélekedett számos arab ország. Pusztán az egyet nem értés kiemelése azonban hibás útra terelhet az értékelés során. Az utazásnak nem lehetett célja a konkrét megegyezés, már az idő rövidsége miatt sem. A történelmi tapasztalat viszont azt mutatja, az első kezdeményezéseknek – a konkrét előrelépésekkel szemben – mindig a morális jelentőségük a hangsúlyosabb.

32 *Joint Begin Sadat.*

ambivalens hozzáállását Szaúd-Arábia diplomatikus hallgatása egészítette ki.³³ A Líbiával való kapcsolat javításának lehetőségét a magyar külügyi jelentések minimálisan becsülték. A legerősebb elutasítást Szíria és a PFSZ tanúsította, vezető szerepet játszva egy Szadat-ellenes koalíció megszervezésében.

Az elutasítás indokai két – a muzulmán világszemléletben erősen gyökeret vert – elemből táplálkoztak. Egyrészt Szadat – azzal, hogy Izraelbe látogatott – vétett a pánarab eszme ellen. Azzal, hogy önálló lépést tett, megsértette az arab országok összetartásának, a partikuláris érdekekkel szemben az egység előnyben részesítésének elvét. Az arab országok ugyanis a palesztinok problémáját is saját, közös ügyüknek tekintették, az ebben a kérdésben egyedül intézkedő ország deviánsnak minősült az arab közösségen belül. Szadat, mivel előzetesen a látogatást egyik arab állammal sem egyeztette, és egyedül tárgyalt, megszegte a közösségi érdekeket.

Az ellenállás másik sarkalatos pontja Izrael Állam hivatalos elismerése. A palesztinkérdés megoldása az arab világ szemében előfeltétele bármilyen békének. Azzal, hogy Szadat elszánta magát az utazásra, hivatalosan is elismerte Izraelt, mielőtt a háborús viszony megszűnt és a palesztinkérdés megoldódott volna. Az arab államok negatívan értékelték azt is, hogy Szadat utazásával elismerte Jeruzsálemet izraeli fővárosként, elfogadta a kétoldalú megegyezés lehetőségét, megtorpedózva ezzel a genfi megoldást. Emellett knesszetbeli felszólalásán kívül magántárgyalásokat is folytatott Izrael képviselőivel.³⁴

A látogatás ideje alatt több heves megmozdulás zajlott le az arab világban és több európai nagyvárosban. 17 ember sérült meg, amikor arab diákok egy csoportja megtámadta az athéni egyiptomi nagykövetséget. Párizsban száz arab diák behatolt az Arab Liga irodájába, és ott sajtónyilatkozatot tett közzé a béke esélyeinek lerombolásával vádolva Szadatot.³⁵

A PFSZ november 18-i bejrúti ülése felszólította a megszállt területen élő palesztinokat, hogy tüntetéssel és általános sztrájkjal fejezzék ki felháborodásukat Szadat izraeli látogatása kapcsán, és hiúsítsák meg az arra irányuló kísérleteket, hogy a látogatás bevezetője lehessen bármiféle, a palesztin ügy elleni újabb cseppásnak. November 22-én a PFSZ tárgyalásra szólította fel Szíriát, Irakot, Algériát, Jement és Líbiát: *„A csúcstalálkozón szigorú lépéseket kell tenni Szadat ellen, s a legsúlyosabb szankciókkal és teljes elszigeteléssel kell büntetni.”*³⁶ A tiltakozásokra válaszul Kairóban bezárták az al-Fatah palesztin irodáját. A PFSZ képviselőit kiutasították, a Palesztina Hangja Rádiót betiltották.

A látogatás kezdetére, november 18-ra Asszad szíriai elnök nemzeti gyásznapot rendelt el, továbbá megbeszélésre hívta a PFSZ vezetőit, akikkel közös dele-

33 Fahd herceg egyik márciusi nyilatkozatában kijelentette, Szadat kezdeményezése a maximumot jelenti, amit tenni lehet a közel-keleti béke érdekében, és lehetetlen megjósolni, hogy mi történik, ha Szadat erőfeszítései kudarcot vallanak. MNL OL XIX-J-1. EAK. 48. doboz. 36-1-001431/14. Szadat külföldi körútja és értékelése.

34 Kalidi, 1978.

35 Vp. D., 1977. december.

36 Nsz., 1977. november 22.

gációt kívánt küldeni a Szovjetunióba. Tárgyalási alapul egységes munkaprogramot dolgoztak ki. Elítélték a látogatást, továbbá közös fellépést terveztek Szadat politikájának megfélemezésére. A közel-keleti igazságos béke kialakítása céljából támogatták a palesztin állam létrehozását, a PFSZ-t a palesztin nép egyedüli képviselőjének ismerték el.³⁷

November 30-ra sikerült is tető alá hozni a Szovjetunió, Szíria és a PFSZ közötti tárgyalásokat. A megbeszélésekről kiadott közleményben elérendő célként a már régóta fennálló problémák végleges megoldását: a genfi tárgyalások megszervezését, Izrael teljes visszavonulását a megszállt területekről, az önálló palesztin állam létrehozását és a térség összes népének szabad és független fejlődését jelölték meg.³⁸

A jeruzsálemi látogatás bejelentése igen nehéz helyzetbe hozta a líbiai vezetést. Líbia kijelentette, ha Szadat ellátogat Jeruzsálembe, Egyiptomnak az Arab Ligából való kizárását fogja kérni: *„Szadat elnök vállalkozása az egész arab nemzet ellen elkövetett bűncselekmény, s ha a látogatásra sor kerül, Líbia megvonja bizalmát az egyiptomi kormánytól, többé nem ismeri el azt törvényes arab kormánynak.”*³⁹ Ezen kijelentés után az arab országokat Tripoliba szólította megbeszélésre. Egyúttal delegációt küldött Egyiptomba és Szíriába azzal a feladattal, hogy akadályozza meg a látogatást. A küldöttség eredmény nélkül tért haza, ezután a líbiai külügyi tükárság bejelentette, megvonja elismerését a jelenlegi egyiptomi kormánytól és gazdasági bojkottot tervez alkalmazni vele szemben, hasonlóan, mint Izraellel szemben.⁴⁰

Kadhafi elnökletével december 2-án többoldalú tárgyalások kezdődtek az arab erők egységének megszilárdítása és a Szadat elleni fellépés új stratégiájának kidolgozása céljával.⁴¹ A háromnapos konferencia egy közös nyilatkozat megfogalmazásával zárult. A részt vevő országok – Szíria, Líbia, Algéria, Irak, Dél-Jemen, a PFSZ – „Ellenállási Frontba” tömörültek. Nyilatkozatukban elítélték a látogatást, mert az az arab nemzet elárulását jelentette. Megtagadták a részvételt az Arab Liga egyiptomi értekezletein, a liga székhelyét át kívánták helyezni Kairóból. Felszólították az arab nemzetet a legnagyobb frontország, Szíria támogatására.⁴² Az ülésszak eltérő módon értékelhető.

A kezdettől fennálló megosztottság miatt – az utólagos értékelések szerint – csak látszólagos volt egy közös álláspont kialakításának lehetősége. Az iraki delegáció kivonult a konferenciáról és megtagadta a közös nyilatkozat aláírását, mivel az arab országok nem hajlandók kiállni a BT 242. számú határozatának megváltoztatása mellett. A konferencia hibázott, amikor nem tett különbséget az egyiptomi politika és Szadat mint személyiség között, továbbá elmulasztott lépéseket tenni a béke elérése érdekében – jelentette ki Algéria londoni nagykövete.⁴³

37 Uo., 1977. november 24.

38 MNL OL XIX-J-1-j. EAK. 48. doboz. 36-1-005781/37. Szadat elnök izraeli látogatása.

39 Nsz., 1977. november 19.

40 MNL OL XIX-J-1-j. Líbia. 87. doboz. 91-1001041/55. Líbiai–egyiptomi kapcsolatok alakulása.

41 Kadhafi felismerte, hogy a legfontosabb Szíria egyetértésének elnyerése. Az Irak és Szíria közötti ellentétet nem tudván enyhíteni, Szíria mérsékelt pozícióját támogatta. MNL OL XIX-J-1-j. EAK. 48. doboz. 36-1-001431/9. Szadat külföldi körútja és értékelése.

42 Bradley, 1981. 95.

43 MNL OL XIX-J-1-j. EAK. 48. doboz. 36-1/00209. Egyiptomi–izraeli tárgyalások.

A genfi tárgyalás kilátásainak gyengülésével párhuzamosan csökkent a Szovjetunió befolyása a közel-keleti békefolyamat koordinálásában. Szíriához és a PFSZ-hez fűződő érdekeltségei meggyengültek, Egyiptommal való kapcsolata a szovjet tanácsadók 1972-es kiutasítása óta minimálisra zsugorodott. 1977 novemberétől a sajtóban is sokszor megjelenő vélemények az egyiptomi–szovjet ellentétet egyre inkább Szadat és a Szovjetunió közti szembenállásként írták le.⁴⁴ A szovjet vezetésnek befolyása erősítéséhez az egyetlen lehetőséget a közös békemegállapodás jelentette volna, az egységes arab front segítségével nagyobb nyomást tudott volna gyakorolni a tárgyalóasztal másik felére. A Szovjetunió azonban nem volt képes határozott lépéseket tenni a tárgyalások felgyorsítása érdekében. Annak ellenére, hogy az egyiptomi sajtó a jeruzsálemi látogatást a genfi konferencia előkészítő tárgyalásának állította be, a megbeszélések mégis szeparatív jellegűek. Moszkva meggyőződéssel jelentette ki, hogy a kétoldalú tárgyalások csak elodázzák a rendezést, Izrael Egyiptomot elvtelen alkudozásokra kényszeríti. Szadat látogatása egyenlő a Washington előtti behódolással. Ennek következtében a rendezés nem tűr halasztást, sürgetni kell a genfi konferencia összehívását.⁴⁵ Az Ellenállási Front létrejöttét támogatta, megfelelő eszköz volt számára az Egyesült Államok béketörekvéseinek feltartására.

A reakciók nyomán Egyiptom arab világon belüli elszigeteltsége veszélyessé kezdett válni. Az utazás okozta politikai vákuumot csak egy, a Szadathoz hasonló jelentőségű izraeli válaszlépés tudta volna kitölteni. Szadat súlyos politikai lépést tett, Begin pedig visszatért a részletkérdésekhez. Az egymás közötti tárgyalások lelassulása miatt ismét közvetítőre volt szükség, s az csakis Washington lehetett. Mindhárom félben erősödött a meggyőződés, a bilaterális megállapodások jobb megoldást nyújtanak az átfogó egyezménynél. *„Célunk nem a genfi értekezlet, hanem a haladás a rendezés felé”* – nyilatkozta Zbigniew Brzezinski, Carter nemzetbiztonsági főtanácsadója.⁴⁶

Szadat nem várhatott tétlenül. Minél több idő telik el, látogatásának eredményei annál inkább halványodnak, ismét akadályokat állítva a folyamat elé. A megváltozott politikai prioritások tükrében egy újabb Szadat–Begin-találkozó elengedhetetlennek látszott. November 27-én Szadat az összes arab ország, továbbá Izrael és az Egyesült Államok képviselőit meghívta egy – általa a genfi konferencia előszobájaként definiált – Kairóban rendezendő tárgyalásra. Begin november 26-án, koalíciós partnereivel való tárgyalás után és még a hivatalos értesítés előtt elfogadta a meghívást. Az izraeli delegáció Kairóba történő meghívása elsőként alapozta meg egy hivatalos izraeli delegáció jelenlétét egy arab országban.⁴⁷

*

44 Uo. 48. doboz, 36-1/00468/3. Az egyiptomi nagykövet látogatása.

45 Uo. 48. doboz, 36-1/00468/5. Az egyiptomi nagykövet látogatása.

46 Nsz., 1977. december 13.

47 Washingtonon és Jeruzsálemen kívül az összes arab ország, továbbá a Szovjetunió is visszautasította a meghívást. Az Egyesült Államok igyekezett elhalasztani a konferencia összehívásának időpontját a mérsékelt arab államok, főleg Jordánia és Szaúd-Arábia meggyőzése érdekében. MNL OL XIX-J-1-j. EAK. 48. doboz. 36-1-006322/2. Az egyiptomi politika a kairói konferencia előestéjén.

Összefoglalva az utazás eredményét, megállapíthatjuk: az arab államok tartózkodó vagy elutasító megnyilvánulásai sorra jelezték, milyen sok megkövült ellenérzés volt a Közel-Keleten, és éppen azért volt rendkívül fontos ez a látogatás, mivel egy apró rést ütött az arab–izraeli ellentét falában. Szadat lépésének értékeléséhez a következő két kérdés megválaszolása vihet közelebb. Egyrészt előre- vagy pedig hátralépés volt a béke szempontjából? Míg az arabok és az izraeliek között valamiféle enyhülést hozott, végeredményben nem vezetett az átfogó béke megteremtéséhez. Másrészt morális jelentőségét nem számítva, volt-e akkora hatása az utazásnak, mint amilyen erős ellenállást a többi arab ország kifejtett ellene? Líbia, Szíria azt kifogásolta, hogy az egyiptomi lépés megbontja a közös arab frontot, a béke elérése előtt gyengíti az arab erőket. A látogatásnak valóban megvolt a maga kockázata. Ha a találkozó nem hozza a várt reményeket, az Szadat politikai karrierjébe, életébe, a békés megoldást támogató teljes egyiptomi politika feláldozásába kerülhetett volna.

Van azonban az értelmezésnek egy másik aspektusa is. Amennyiben a Közel-Kelet speciális helyzetéből kilépve értékeljük Szadat lépését, láthatjuk, hogy nem tett mást, mint hogy a konfliktus másik főszereplőjéhez látogatott tárgyalni. Végül megállapítható, eredményesen húzta ki azon izraeli állítás lába alól a talajt, miszerint az ország nem juttat vissza addig területet, amíg őt magát mint államot nem ismerik el. Szadat ezt megtette. Elutazott Jeruzsálembe.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadatlan források

MNL OL Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (Bp.)
XIX-J-1-j Külügyminisztérium. TUK-iratok.

2. Kiadott források

Joint Begin Sadat

Joint Begin Sadat Press Conference and Text of Agreed Communique. http://www.jewishvirtuallibrary.org/jsource/Peace/joint_begin_sadat.html. A hozzáférés ideje: 2005 októbere.

Lugosi

2007 *Dokumentumok a Közel-Kelet XX. századi történetéhez.* Szerk.: Lugosi Győző. Bp., 2007.

Mo.

Magyarország

Nsz.

Népszabadság

The T.

The Times

Vp. D.

Világpolitikai Dokumentáció

3. Szakirodalom

Avineri

1978 Avineri, Shlomo: Peacemaking. The Arab-Israeli Conflict. In: *Foreign Affairs*, 57. (1978) 51–70.

Bradley

1981 Bradley, C. Paul: *The Camp David Peace Process: A Study of Carter Administration Policies, 1977–1980*. Grantham–Hamden, 1981.

Brzezinski

1983 Brzezinski, Zbigniew: *Power and Principle*. London, 1983.

Derogy–Carmel

1991 Derogy, Jacques–Carmel, Hesi: *Szupertitkos Izrael*. Bp., 1991.

Friedlander

1983 Friedlander, Melvin A.: *Sadat and Begin: The Domestic Politics of Peacemaking*. Boulder, 1983.

Golan

1990 Golan, Galia: *Soviet Policies in the Middle East: From World War Two to Gorbachev*. Cambridge–New York, 1990. (Cambridge Soviet paperbacks, 2.).

Kalidi

1978 Kalidi, Whalid: Thinking the Unthinkable, a Sovereign Palestinian State. In: *Foreign Affairs*, 57. (1978) 695–712.

Kereszty

1981 Kereszty András: *Piramis és Dávid-csillag*. Bp., 1981. (Tények és Tanúk.)

Stein

1999 Stein, Kenneth W.: *Heroic Diplomacy: Sadat, Kissinger, Carter, Begin and the Quest for Arab-Israeli Peace*. New York, 1999.

ANIKÓ FARKAS

ANWAR SADAT'S VISIT TO JERUSALEM

The aim of the study is to display the changing diplomatic structure of the Middle East in the 1970s and 1980s. The central event which shows a change of the political methods is the 3-day visit paid by the Egyptian president Anwar Sadat's to Israel. Apart from the detailed description of this unique meeting, the study focuses on the circumstances and consequences of this visit. To understand the meaning of that visit, the prior opportunities of a political solution of the Arab-Israeli conflict must be acknowledged. The essay explores both the advantages and the disadvantages of bilateral and multilateral peace talks. The visit had serious impact on the Middle East region and Egypt itself. The study shows how the priorities of the actors involved in the conflict developed as a consequence of this meeting, and analyses Egypt's changing position in the region.

Oroszország szerepe az örmény nemzeti ébredésben, 1878–1914

A 18. század közepére Oroszország vált az Oszmán Birodalom első számú ellenségévé. Nagy Péter uralkodását követően az orosz cárok legfőbb célja a meleg tengerekre való kijutás lett, amihez elengedhetetlen volt Isztambul és a szorosok elfoglalása. Ennek elérése érdekében háborúk sorozatát indították a katonailag meggyengült törökök ellen. Fordulópontot az 1768–1774-es orosz–török krími háború hozott. A harcokat lezáró kücsük-kajnardzsai békében az oroszok jogot szereztek ahhoz, hogy az oszmán földön élő ortodox keresztények védelmét ellássák. Bár voltak és vannak nézetkülönbségek az erre vonatkozó cikkely értelmezésében¹ (a békeegyezmény szövegét egészen az 1853–1856-os krími háborúig le sem fordították nyugati nyelvekre), az oroszok ettől kezdve a végsőig kihasználták a béke adta lehetőséget, s így, különösen a görög és szláv nacionalizmus terjedését követően, a „keleti kérdést” a legmagasabb szintű diplomáciai tárgyalások témájává emelték.²

Mint a pánszlávizmus nagy támogatója Oroszország igyekezett mindenben segíteni az „elnyomott” szláv népek függetlenségi harcát az oszmán–törökök ellen. Cserébe a cár flottája, főként a görög kereskedőknek köszönhetően, gazdasági és katonai értelemben is a korábbi oszmán beltenger, a Fekete-tenger legerősebb tényezőjévé vált. További harcokat követően az 1820-as években az orosz seregek már a Kaukázusban jártak, ahol vegyes lakosságú (muszlim: török, azeri, kurd, cserkesz stb.; keresztény: örmény, grúz stb.) oszmán és iráni területeket foglaltak el. Pár év múlva azonban I. Miklós cár katonái már az Oszmán Birodalom területi integritásának védelmében ragadtak fegyvert az egyiptomi kormányzó, Mohamed Ali ellen.³ Ez a „hintapolitika”, melyben az oroszok mellett az angolok játszották a legfőbb szerepet, kényszerítette rá a törököket az úgynevezett *Tanzimat*-reformok bevezetésére. Az oszmán földön élő keresztények erőltetett emancipációja,

1 Dadrian, 2008. 18.

2 Erik J. Zürcher véleménye szerint: „Az a kérdést nevezték a 19. század folyamán »keleti kérdés«-nek, hogy miként lehetne kielégíteni az egymással versenyző balkáni nacionalista országok és a nagyhatalmak imperialista ambícióit anélkül, hogy ez az Oszmán Birodalom összeomlásához vezetne, vagy amennyiben ez az összeomlás elkerülhetetlen (amelyről az európai vezetők meg voltak győződve), akkor egy nagy háború kitörését megelőzendő, úgy osszák föl egymás között az egykori oszmán területeket, hogy az ne borítsa fel az európai hatalmi egyensúlyt.” Zürcher, 1993. 40. További részletek: Macfie, 1989.

3 Ezért a szívességgért cserébe a cár időlegesen megkapta a szorosok feletti ellenőrzési jogot. Az 1833. évi Hünkár Iszkeleszi-i békét azonban angol diplomáciai nyomásnak köszönhetően rövidesen újratárgyalták, melynek során a szultán visszakapta korábbi jogait. Részletesebben ld.: Macfie, 1998. 10.

amelyet a hatóságok mellett a nagyhatalmak, de még maguk a helyi keresztények is igyekeztek szabotálni, megkezdte a birodalom alapjainak szétzilálását.⁴ Bár az 1853–1856-os krími háborút lezáró párizsi békében a szignatárius hatalmak szavatolták az Oszmán Birodalom területi egységét, s az ősellenség, Oroszország is vesztett erejéből, a balkáni keresztények szeparatizmusa megállíthatatlannak bizonyult. Így az 1870-es évekre az ország nyugati határain a helyzet szinte kezelhetetlené vált, épp akkor, amikor a birodalom újabb veszélyes fenyegetéssel kényszerült szembenézni, ezúttal immár Anatólia szívében.

Örmények az Oszmán Birodalomban és az első függetlenségi próbálkozások

Az anatóliai fennsík keleti felében és a kaukázusi régióban élő nagyszámú örmény népesség a 16. század óta a két keleti nagyhatalom, az Oszmán és a Perzsa Birodalom határvidékén élt. Az amásziai és a Kaszr-i Širin-i békében lefektetett felosztást az oroszok kaukázusi terjeszkedése akadályozta meg, mikor a perzsákkal 1804–1813, valamint 1826–1828 között vívott háborúk során elfoglalták többek közt Jerevánt, Nahicsevánt és Edzsmiacint.⁵ Végül 1828–1829-ben legyőzték a törököket is. Először fordult elő, hogy hittestvéreik érdekében az örmények fegyveresen segítettek az oszmánok elleni hadmozdulatokat. Ezt követően az oroszok megkezdtek a muszlim lakosság elűldözését Kelet-Anatóliából és a Kaukázusból, hogy az oszmánok keleti határvidékén keresztény többségű terület jöjjön létre, továbbá széles körű propagandatevékenységbe fogtak.⁶ Mindezek ellenére a török földön élő örmények nagy része hűséges maradt uralkodójához, és különösen a görög függetlenségi háborút követően a gazdag isztambuli családok sarjai magas pozíciókba emelkedhettek az oszmán bürokráciában.⁷ Ezért illették ekkoriban az örmény közösséget a „leghűségesebb közösség” (*millet-i sadika*) jelzővel.⁸ Drámai

4 A Tanzimat-reformokat (az 1839. évi *Gülhane-i Hatt-i Šerifet* és az 1856. évi *Hatt-i Hümayunt*) azért vezették be, hogy megkülönböztetés nélkül szavatolják a muszlim és keresztény lakosság számára a fizikai biztonságot, a magántulajdonhoz, méltósághoz és jóléthez való jogot. Emellett törvény előtti egyenlőséget hirdettek, valamint az adózásra és a katonáskodásra vonatkozó szabályokat is megreformálták. A reformokat azonban senki sem vette komolyan, a hatóságok mellett ugyanis a bevezetést sürgető nagyhatalmak, továbbá az oszmán földön élő keresztények is igyekeztek azokat megkerülni, hogy a kapitulációs szerződésekben elért különleges gazdasági előnyeikről ne kelljen lemondaniuk. A Tanzimatra vonatkozó további részleteket ld.: Yıldız, 1992. Továbbá ld.: Findley, 2008.

5 Nem sokkal az 1828. évi türkmencsaji békét követően a Jereváni és Nahicseváni Kánságot összevonták, és egy örmény tartományt (vagy *oblasztyot*) alakítottak ki belőlük, ahová nagy számban költöztek be a környéken élő örmények. Ld.: Halaçoğlu, 2002. 17.

6 Findley, 2010. 47.

7 1858-ban Grigor Agaton személyében első alkalommal került örmény származású bürokrata miniszteri pozícióba (közmunikaügyi miniszter lett).

8 Az Oszmán Birodalomban a kisebbségi jogokat az úgynevezett *millet*-rendszer keretein belül szabályozták, amely vallási, közösségi, bíraskodási és pénzügyi autonómiát biztosított a birodalomban élő keresztény és zsidó közösségeknek. A szultán előtt a *millet*eket legtöbbször egyházi személyek közül választott vezetők képviselték. A *millet*-rendszerre vonatkozó további részleteket ld.: Braude, 1982. 69–88.

változást az 1877–1878-as orosz–török háború hozott, mely során az oroszok jelentős sikereket értek el a harcmezőkön. Annak ellenére, hogy a Tbiliszi-ben élő örmények már 1876-ban petíciót nyújtottak be a kormányhoz, melyben kérték a cárt, hogy „*ne maradjon érzéketlen a határ túloldalán élő nemzettársaink szenvedéseivel szemben*”,⁹ valamint Sir. H. Elliot, Nagy-Britannia isztambuli konzulja is azt jelentette, hogy „*az örmények közötti elégedetlenségi hullám, mely érdeklődésre tarthat számot... az oroszok szervezkedése nyomán csapott magasra*”,¹⁰ a háború kezdetén az isztambuli örmény pátriárka, aki az örmény *millet* hagyomány szerinti vezetőjének számított, a szultán iránti hűségét fejezte ki. Ugyanakkor Plevna, Bajezid, Karsz, Arda-han, valamint Erzurum tartomány egy részének orosz megszállását követően, korábbi állásfoglalását sutba dobva, azonnal memorandumot juttatott el az edzsmiadzini katolikosznak, az örmény gregoriánus egyház fejének, azzal a kéréssel, hogy továbbítsa azt II. Sándor cárnak. A memorandum a következőket tartalmazta. 1. Az Eufráteszig tartó, oroszok által elfoglalt területet ne adják vissza a törököknek, hanem egyesítsék azt Ararát tartománnyal, és képezze ezentúl a cár felségterületét. 2. Amennyiben értesülései helytállóak, és a területet nem fogja annektálni Oroszország, abban az esetben az ott élő örmények kapjanak hasonló kiváltságokat, mint amilyenekben a bolgárok részesültek a cár részéről. 3. Amennyiben a terület katonai kiürítése megkezdődik, az oszmán kormány adjon erős garanciákat a reformok megvalósítására, továbbá az orosz katonák addig ne hagyják el ezeket a részeket, amíg a reformok bevezetése és hatályba helyezése meg nem történik.¹¹

Ezeket a kéréseket az oroszok meleg szívvel fogadták. Mindeközben egy másik memorandum is készült, melyet az Edirnében állomásozó orosz főparancsnoknak, Nyikolaj Nyikolajevics főhercegnek juttattak el, aki már az előzetes fegyverszünet kérdéséről folytatott tárgyalásokat a török féllel. A memorandum két levelet is tartalmazott, melynek egyikét a cárnak, a másikat pedig Alekszandr Gorcsakov kancellárnak címezték. A kérés azonban egyezett a korábbival (olyan adminisztratív reformok bevezetése, mint amilyenek a bolgár részekben már megvalósultak).¹² Azt azonban feltétlenül meg kell említeni, hogy IV. Kevork katolikosz nem tartozott az egyház oroszbarát vonalához, és Nersesz Varjabedijan pátriárka is csak nagy körültekintéssel kezdte meg a tapogatózásokat. Egyrészt nem akarták még jobban felizgatni a vereségek hatására egyébként is rendkívül ideges török közhangulatot, másrészt ők is tisztában voltak azzal, hogy egy hosszú távú terv kialakításához elengedhetetlen Anglia beleegyezése. Ez még világosabbá vált, mikor a cári csapatok Isztambulba történő előrenyomulásának hírére brit cirkálók jelentek meg a Boszporusz partjainál.¹³

9 Uras, 1988. 433–434.

10 Şimşir, 1989. 731.

11 Uras, 1988. 439.

12 Úgymint autonóm közigazgatás bevezetése, keresztény kormányzók, polgármesterek és közrendért felelős hivatalnokok kinevezése, parasztok számára elérhető katonai kiképzés biztosítása stb. Részletesebben ld.: Şaşmaz, 1997. 337.

13 Az előzetes tárgyalások kudarcát követően az orosz csapatok megkezdtek a főváros bevételeinek előkészítését.

Az 1877. március 3-án aláírt San Stefanó-i (Yeşilköy) béke új korszakot nyitott az oszmán földön élő örmények történetében, hiszen ez volt az első nemzetközi békeszerződés, mely külön pontban foglalkozott velük. A korábban említett memorandumoknak köszönhetően II. Sándor utasította tárgyalóját, Nyikolaj Ignatyev grófot, korábbi isztambuli konzult, hogy az örményeket mindenképpen vegye bele a dokumentumba. A szerződés 16. pontja a következőket tartalmazta: *„Figyelembe véve, hogy az orosz csapatok kivonása az általuk elfoglalt, de a törököknek visszaadandó örmény területekről összecsapásokhoz vezethet, ami megrontja a két ország békés kapcsolatát, a Felséges Porta haladéktalanul megkezdi a helyi igényeket kielégítő reformok véghezvitelét az örmények lakta tartományokban, és biztosítja az örmények biztonságát a kurdokkal és a cserkeszekkel szemben.”*¹⁴

Hatalmas volt az elkeseredés az örmények körében, akik közül az oroszpárti keményvonalasok már függetlenségről vagy legalább autonómiáról álmodtak,¹⁵ de még a visszafogottabbak is nagyobb sikerre számítottak. Ezzel egy időben azonban a szerződés feltételei mozgásba lendítették a brit diplomácia kerekeit, így adva újabb reményt az örménység képviselőinek. Hallva az angol tiltakozásról, melyet a Monarchia, Németország és Olaszország is támogatott, a pátriárka küldöttségeket indított az európai fővárosokba, hogy megismertessék a politikusokat az örmény ügygel, a közvéleményt pedig tájékoztassák az örmények mindennapi szenvedéseiről.¹⁶ Ezekon a találkozókön az örmények figyelmeztették tárgyalópartnereiket, amennyiben az elkövetkező konferencián nem orvosolják „jogos kéréseiket”, abban az esetben *„teljes mértékben Oroszország kezébe helyezik sorsukat, és inkább támogatják az általuk lakott területek annexióját, mint hogy továbbra is török uralom alatt maradjanak”*.¹⁷ Ennek ellenére az örmény vezetés ezúttal minden reményét a brit diplomata segítségébe vetette.

Végül a Berlinben megnyíló konferencián a nagyhatalmak képviselői újratárgyalták a San Stefanóban kötött békét, és a britek óhajának megfelelően módosították.¹⁸ A 16. pontot felváltotta a berlini béke 61. pontja, amely a következőket mondta ki: *„A Felséges Porta haladéktalanul megkezdi a helyi igényeket kielégítő reformok véghezvitelét az örmények lakta tartományokban, és jótáll az örmények biztonságáért a kurdokkal és a cserkeszekkel szemben. A Felséges Porta köteles rendszeresen jelentést adni az intézkedésekről a végrehajtás felügyeletével megbízott*

¹⁴ Hovannisian, 1997. 208–209.

¹⁵ Ezen reményekhez táptalajt nyújtottak az orosz seregben szolgáló örmény származású tisztek, akik ígérettel vagy katonai kiképzéssel akarták rávenni az örményeket a segítségnyújtásra (például Ivan Lazarev altábornagy Karszban, Kamszaragan órnagy Erzurumban vagy Mihail Tarielovics Lorisz-Melikov tábornok, későbbi gróf, az oroszok keleti seregének vezetője). Ld.: Demirel, 2006. 210.

¹⁶ Ezek a delegációk felkeresték Londont, Párizst, Rómát, Bécsét, Szentpétervárt, végül pedig Berlint.

¹⁷ Sonyel, 1993. 285. Kéréseik közt szerepelt többek közt az Oszmán Birodalom keleti részén egy örmény tartomány felállítása, autonóm közigazgatás kialakítása, örmény kormányzó kinevezése, szabad vallásgyakorlás, mindehhez európai garanciák stb. Ld.: Uras, 1988. 469–471.

¹⁸ A békeegyezmény aláírása előtt az angolok és a törökök megkötötték a titkos ciprusi szerződést, amely szerint a konferencián kapott angol támogatásért cserébe a szultán átadja a Ciprus szigete feletti ellenőrzést a briteknek. A szerződésben a török fél vállalta bizonyos reformok bevezetését az örmények lakta keleti tartományokban.

hatóságoknak.”¹⁹ A két cikkely közötti legjelentősebb eltérés abban mutatkozott, hogy míg az első szerint az orosz csapatok csak abban az esetben vonulnak vissza, ha a beígért reformokat végrehajtották, addig a berlini cikkely szerint II. Abdülhamid szultán a hat nagyhatalomnak tartozott felelősséggel a reformok ügyében, ami kisebb siker volt a törökök számára. Ahogy Argyll hercege, George Douglas Cambell keserűen megjegyezte: *„Ami mindenki ügye, az senkié sem.”*²⁰

Ahogy korábban San Stefanóból, az örmény delegáció ezúttal a német fővárosból távozott rendkívül elkeseredetten, bár a vélemények némileg eltértek egymástól. A radikális szárny úgy érezte, hogy a nagyhatalmak becsapták az örményeket, így megkezdte a fegyveres felkelés szervezését az oszmán hatóságok ellen. A berlini delegáció egyik tagja, Megerdics Hrimijan „Hajrig”, későbbi katolikosz, aki az egyház oroszbarát szárnyának egyik vezetője volt, Isztambulba történő hazatérése után a Kumkapi negyedben tartott istentisztelet során kifejezésre juttatta nemtetszését. A metaforáktól hemzsegó szentbeszédben a kongresszust egy ételosztáshoz hasonlította, ahol a bátor, felfegyverkezett balkáni népek „fémkanalaikkal” kivehették részüket a *herisával*, a jellegzetes örmény étellel megtöltött „szabadság táljából”, míg az örmények papírkérvényeikkel nem értek el semmit, hiszen az „elolvadt” a tálban. Majd azt kérte a gyülekezet tagjaitól: *„Ragadjatok fegyvert, fegyvert és újra csak fegyvert! A felszabadulás reménye ti magatok legyetek! Használjátok az agyatokat és az öklötöket! A megváltásért magatoknak kell cselekednetek.”*²¹ Az elkövetkező években, különösen a reformprogram megghiúsulását követően, az üzenet egyre több követőre talált. A Nyugat-barát örmények azonban így is elégedettek voltak az elért eredménnyel, azt hangoztatva, hogy a nemzetközi diplomácia fontos témájává emelkedett örménykérdés „aranybánya” lehet számukra, és csak rajtuk múlik, hogy mennyire tudják „kiaknázni ezt az aranyat”, ahogy Nuriasz Cserasz, egy angolbarát újságíró és politikus írta a *Lirakir* nevű, Isztambulban megjelenő örmény újságban.²² A kiaknázáshoz vezető legjobb utat az agitációban jelölte meg.

Ahogy láthattuk, az örmény nemzeti ébredés első szakasza meglehetősen rövid, váratlan és vértelen periódus volt, de a sikerek árnyékos oldala is hamar megmutatkozott. Bár az örmények véleménye nem volt egybehangzó, a többség azt remélte, hogy *„az orosz és angol érdekek versenyezni fognak egymással az örmény részekben, és az örmények előnyt kovácsolhatnak ebből a versengésből”*.²³ A nagyhatalmi érdekek, valamint az orosz belpolitikai válság hamar szertefoszlatta ezeket a reményeket.

19 Hovhannisyan, 2002. 49.

20 Uo. 210.

21 Az egész szöveget ld.: <http://armenianhouse.org/khrimyan-hayrik/loving-father.html>. A hozzáférés ideje: 2012. novemberre.

22 A *Lirakir* számtalan angolbarát cikket jelentetett meg az 1870-es években, melyről az isztambuli nagykövet, Austen Henry Layard folyamatosan tájékoztatta a brit külügyet. Ezekben a cikkekben a szerzők rendkívül elégedetten nyilatkoztak a berlini béke 61. pontjáról, valamint a ciprusi szerződésről is. Ld.: franciául Şimşir, 1982. 184–189. Nuriasz Cserasz cikkét francia nyelven ld. uo.: 602–606.

23 Öke, 2001. 85.

A forradalmi szervezetek megalakulása orosz és török területeken

Dacára a korábbi orosz függetlenségi ígéreteknek, valamint az alapvető reformok bevezetésére tett brit vállalásoknak, 1882 után az örmények magukra maradtak az oszmán kormányzattal szemben. Bár 1878-tól igen aktív orosz propaganda-tevékenység folyt a kelet-anatóliai részekben, sőt brit források szerint egyes örmények már készen álltak a lázadásra is,²⁴ azt is meg kell említeni, hogy a berlini konferenciát követően egy örmény delegáció megkeresését II. Sándor ezekkel a szavakkal utasította vissza: „Nem érdekelnek az önök ügyei többé. Anglia átvette az érdekeik képviselését, forduljanak az angol kormányhoz.”²⁵ A bajt még inkább tetézte, hogy a cárt 1881-ben meggyilkolták, és helyét fia, III. Sándor vette át, akinek kormányzása alatt nemcsak az örmények, de az oroszországi kisebbségek nagy része is súlyos megaláztatásokat volt kénytelen elszenvedni. Mindemellett a brit külpolitika is igen szerény eredményeket ért el annak ellenére, hogy William Gladstone liberálisai kerültek hatalomra, ám Afrika kolonizációja, továbbá Egyiptom 1882-es megszállása más feladatok felé fordította a szigetországi diplomataik figyelmét.

Érezve ezt a fordulatot, az örmények a saját kezükbe vették a sorsukat, és a balkáni keresztényekhez hasonlóan kis létszámú, helyi fegyveres alakulatok felállításába kezdtek. Ezek az apró társaságok – mint a Fekete Kereszt Társaság Vanban vagy a Haza Védelmezői Erzurumban – azt a célt tűzték ki maguk elé, hogy megvédelmezzék a lakosságot a nomád törzsek (kurdok és cserkeszek) támadásaitól,²⁶ valamint elteszik láb alól a népet sanyargató helyi bürokratákat. Az 1885-ben alakult Armenakan társaság lett az első szerveződés, amelyet már politikai pártnak tartottak. A párt azonban a későbbi évtizedekben Van városán kívül nem sok követőre talált, így végül kénytelen volt beolvadni a nagyobb szervezetekbe. A két legjelentősebb támogatói bázissal rendelkező párt, amely az elődeinél messze nagyobb pénzügyi és fegyveres potenciállal rendelkezett, a Huncsak Forradalmi Párt és az Örmény Forradalmi Szövetség, a Dasnakszutium volt. A Huncsakot²⁷ olyan oroszországi örmény fiatalok hozták létre Genfben, akik maguk sohasem jártak az Oszmán Birodalomban, ám első számú céljuknak a törökországi örmény részek, más szóval „Nyugat-Örményország” felszabadítását tekintették. Hosszú távú terveikben

24 Clayton kapitány vani konzulhelyettes jelentése szerint: „...egy törökök elleni felkelés megszervezése és a fegyverek beszerzése folyamatban van, melyet a cár bátorít, segítséget ígér, azonban szeretné, ha még a tél beállta előtt megkezdődne.” Everett kapitány erzurumi beszámolója szerint: „Jelen pillanatban az örmény parasztság fegyvereket vásárol, valamint egyes örmény tanárok és ügynökök, akik propagandisztikus elveket hangoztatnak, arra kéri a lakosságot, hogy készüljenek fel.” Wilson ezredes pedig a következőket írja: „Sok pletykát hallottam arról, néhányat látszólag jól informált emberektől, hogy oroszok és oroszországi örmények közreműködésével felkelés készül Van környékén.” Ld.: Şimşir, 1989. 151–173.

25 Öke, 2001. 85.

26 Az örmények elleni bűncselekmények nagy részét a határ közelében élő nomád törzsek követték el, melyek adónak hívott védelmi pénzek követelésével folyamatosan zaklatták a letelepült életmódot folytató lakosságot. A fizetni nem tudókat gyakran kirabolták, vagy akár meg is ölték. Mint ebből is kitűnik, a közbiztonság hiánya okozta a legnagyobb problémát a kelet- és délkelet-anatóliai részekben.

27 A szervezet az általuk kiadott *Huncsak* (Harang) című újságról nyerte nevét, amely egyértelműen utal az ideológiailag követni kívánt, Alekszandr Herzen által kiadott *Kolokol* (Harang) című újságra.

szerepelt az oroszokkal létrejövő unió, valamint egy független szocialista állam megteremtése is. A megvalósítást a propaganda, agitáció, terror, továbbá egy európai katonai intervenció útján képzelték el.²⁸ Ezt a célt követve a Huncsak-aktivisták tömegtüntetések szervezésébe (kumkapi és a Bab-i Ali-tüntetés), valamint közintézmények elleni fegyveres támadásokba (Oszmán Bank elleni támadás) fogtak, azzal a nem titkolt szándékkal, hogy az események utáni várható megtorlás miatt a nagyhatalmak majd fegyveresen beavatkoznak az örmények oldalán, ahogy az korábban a balkáni keresztények esetében is történt. Azonban ez a taktika tragikus következményekkel járt: az etnikai zavargások, a keresztény és muszlim közösségek elleni véres támadások, végül a felhergelt fanatikus muszlim tömegek és a Hamidije-egységek²⁹ által elkövetett mészárlások során elpusztult több tízezer ártatlan örmény teteme jelezte, hogy az „intervenciós politika” súlyos kudarcot vallott. S vele bukott a később két ágra oszló Huncsak is, amely így kénytelen volt átadni vezető szerepét a Dasnak Bizottságnak.

A Dasnak Bizottságot 1890-ben, Tbilisziben alapították azzal a nyíltan hirdetett céllal, hogy egyfajta ernyőszervezetként fogja össze a nyugati és a keleti örmény részek felszabadításáért tenni akaró szervezetek munkáját.³⁰ Taktikájukat tekintve azonban jelentősen eltértek a Huncsaktól; kisebb *fedaji*, vagyis önkéntes alakulatokat szerveztek, amelyek elsődleges célja a török és az orosz részen élő örmények védelme és felfegyverzése volt. A török hadsereg, valamint a kurd gerillák mellett ilyen csapatok tehetők felelőssé az 1904-es szasuni tragikus eseményekért, valamint az egy évtizeddel későbbi vani felkelésért.³¹ Az 1894–1896-os véres eseményeket, valamint az újabb reformprogram bukását követően a szultán unokaöccsének, Szabahettin hercegnek köszönhetően a Dasnak kapcsolatba lépett a török ellenzékkel, így képviselői részt vettek az Oszmán Liberálisok 1902-es első,

28 A terv világosan tükrözi az orosz forradalmi ideák hatását, továbbá sok helyen egyezik az oroszországi Narodnaja Volja (Népakarát) nevű szervezet programjával. A Huncsak programjára és szervezeti szabályzatára vonatkozó további részleteket ld.: Uras, 1988. 683–691.

29 A II. Abdülhamid szultán után elnevezett, 1891-ben kozák mintára felállított, irreguláris kurd könnyűlovasokból álló Hamidije-egységeket hivatalosan határőrizeti feladatokkal bízták meg. Azonban sokak szerint valódi feladatuk nem volt más, ahogy azt számtalan török forrás is megerősíti, mint az örmények kormányzati ellenőrzése. Ezt támasztja alá II. Abdülhamid szultán néhány mondata, melyet Vámbéry Árminnal történő egyik találkozásakor mondott neki: „Azt mondom önnek, hogy végezni fogok ezekkel az örményekkel. Olyan pofont adok nekik, hogy rövidesen elmegy a kedvük minden forradalomcsinálástól.” Ld.: Vámbéry, 2001. 344.

30 Şimşir, 2001. 11.

31 A hegyek közt fekvő Szasun (és Zejtun) városában már korábban is többször tört ki lázadás a kormány adószedői, valamint a kurdok ellen, de ezeket a hatóságok általában kegyetlenül elfojtották. Ez történt 1904-ben is, mikor két hírhedt *fedaji* vezető, Hampartszum Bojadzsijan és Andranik Ozanijan felkelésre szólította fel a város lakóit. A további részleteket ld.: Lewy, 2005. 31. Az 1915. évi vani felkelés az örménykérdés egyik legélesebb vitákat kiváltó eseménye, melyet a törökök és az örmények nagyon eltérő módon értékelnek. A felkeléssel kapcsolatos legfontosabb vitapont, vajon az örmények „kitelepipítése” és legyilkolása a vani lázadás előtt vagy annak következményeként kezdődött 1915-ben. Bár ez a kérdés egyelőre eldöntetlen, az mindenesetre tény, hogy Van városa a felkelés következményeként került orosz kézre, ami hazaárulással ért fel a törökök szemében. A vani lázadásra vonatkozó örmény magyarázatot ld.: Kévorkian, 2006. 326–335. A török magyarázatot ld.: McCarthy–Arslan–Taşkıran–Turán, 2006. Ld. továbbá: Lewy, 2011. 156–164.

majd 1907-es második kongresszusán is.³² Ezeken az egyeztetéseken az örmények egyértelműen a Szabahettin herceg által képviselt, az Oszmán Birodalom decentralizációját célul tűző tervezet mellett tették le a voksukat, ám végül legnagyobb bánatukra az „ifjútörökök” egyik vezetője, Ahmet Riza által szorgalmazott centralizációs terveket fogadták el követendő útként. Bár ez a nézeteltérés egy időre befagyasztotta a török–örmény közeledési folyamatot, az 1908-as forradalmat és II. Abdülhamid szultán letételét követően a Dasnak szövetségre lépett az Egység és Haladás Párttal, és egészen az I. világháború kitöréséig koalíciós partnerként részt vett a birodalom kormányzásában.

Eközben az oroszok felügyelte kaukázusi részen élő örmények sorsa a berlini békét követően egyre rosszabbra fordult. Ahogy már említettem, II. Sándor cár halála, majd fia hatalomra lépése új korszakot nyitott az orosz–örmény kapcsolatokban. Annak ellenére, hogy korábban a támogatásukról biztosították az örményeket, a cári rendőrség az 1880-as években az örmény egyházi iskolákat, társadalmi szervezeteket és újságokat bezáratta, a nemzeti eszmét hirdető vezetőket bebörtönözte vagy száműzetésbe kényszerítette. Igaz, hogy a cár már egy 1879-es titkos megállapodásban biztosította II. Abdülhamid szultánt, hogy megvédi trónját a külföldi és belföldi felforgatóktól, nyilvánvalóan az angolokra és az örményekre utalva, azonban ezzel egy időben az orosz titkos ügynökök tovább folytatták a kelet-anatóliai örmények lázítását a kormány ellen. Ez a kétszínűség jellemezte a 19. század utolsó két évtizedében az oroszok örményekkel kapcsolatos külpolitikáját, bár hivatalosan az örmények támogatását leállították. Giers orosz külügyminiszter, aki 1882–1895 között töltötte be ezt a rangos posztot, így magyarázta ezt a lépést: *„Oroszországnak egyáltalán nem áll érdekében egy második Bulgária kikiáltása. Egy autonóm Örményország felállítása azzal a veszéllyel járna, hogy egy idő után az oroszországi örmények is csatlakozni akarnak hozzá.”*³³ Ugyanakkor az 1894–1896-os véres események idején a korábbi gyakorlatnak megfelelően kettős játszmába kezdtek, hiszen a titkos csatornákon keresztül támogatásukról biztosították a szultánt, azonban ezalatt részt vettek az újabb reformprogram kidolgozásában,³⁴ továbbá üres ígérekkel tüzeltek az örmény ellenállókat.³⁵ Ahogy báró Anton Saurma, a törökországi német nagykövet fogalmazott: *„[Kelet-Anatólia elfoglalásának céljából] Oroszország inkább a törökök leépülésében és káoszba süllyedésében érdekelt, mintsem a reformok útján történő felemelkedésében.”*³⁶

32 A Szófiában tartott titkos gyűlésüket követően a Dasnak emberei belga, török és zsidó társaikkal együtt részt vettek a szultán elleni, úgynevezett Yıldız-merénylet kitervelésében és megvalósításában. Az 1905-ös támadás azonban sikertelenül végződött, mivel az időzítővel ellátott bomba túl korán robbant, így II. Abdülhamid sértetlenül távozott a pénteki imát követően. További részletek: Birecikli–Maden, 2007.

33 Dadrian, 2008. 72. A berlini békét követően kikiáltott Bolgár Fejedelemségben megerősödő oroszellenesség rendkívül irritálta a cárt és környezetét, hiszen nagy hálátlanságnak érezték.

34 A Giers által ímént említett okok miatt az oroszok megvétőzták azt az angol javaslatot, miszerint össze kellene vonni az örmények nagy része által lakott hat keleti vilajetet. Végül a reformok bevezetése ismét elmaradt. A reformjavaslatra vonatkozó további részleteket ld.: Şaşmaz, 2000. 131–253.

35 Állítólag az orosz külügyminiszter, Alekszej Lobanov-Rosztovszkij herceg, aki korábban bátorította II. Abdülhamidot az angol javaslatok visszautasítására, 1896-ban akkor kapott agyvérzést, mikor megtudta, hogy a szultán több tízezer örményt öletett meg az elmúlt két évben. Dadrian, 2008. 74–75.

36 Uo. 74.

Annak ellenére, hogy az orosz hatóságok mindent megtettek a kisebbségek nacionalizmusának megfékezése érdekében, a kaukázusi örmények is követték törökországi honfitársaik példáját, és szervezetalakításba fogtak. A korai próbálkozások közé tartozott a Jóakarat Társaság vagy az Odaadás a Hazáért Egyesület – mindkettő főleg kulturális területen tevékenykedett. Ezt követően sok örmény csatlakozott olyan szervezetekhez, mint a Narodnaja Volja és a Zemlja i Volja, melyek nem annyira a kisebbségek helyzetével, mint inkább forradalmi és szocialista eszmék hirdetésével foglalkoztak. Bár sokak számára a szocialista internacionalizmus is csábítónak tűnt, a balkáni keresztények sikere, az újabb reformprogramok bukása, valamint a külföldön tanult fiatal örmények közt terjedő nacionalizmus is mind-mind arra sarkallta a kaukázusi örmény értelmiséget, hogy nagyobb szabású, elsősorban az örmények saját ügyeivel foglalkozó társulásokat hozzanak létre. Ennek köszönhető, hogy örmény szervezetek alakultak Tbiliszipben, Jerevánban, Karabagban, Szentpétervárott, továbbá Moszkvában is.³⁷ Ezek közös jellemzője volt, hogy már nemcsak az orosz részek, hanem az oszmán kézben lévő *erkir*, vagyis őshaza felszabadítása is a terveik közé került.

A legaktívabb közülük a Tbiliszipben alapított Ifjú Örményország Társaság, vagy ahogy a találkozóhelyük után nevezték magukat: a „Déli Panzió” lett, amely a Huncsakhoz hasonlóan azt az elvet vallotta, hogy az oszmán kormányzatot csak nemzetközi beavatkozás képes rábírní a berlini béke 61. pontjának tényleges alkalmazására. Ennek előkészítéséhez többször küldtek át kisebb csapatokat a török részekre, hogy felmérjék az ottani terepviszonyokat és a lakosság hozzáállását egy esetleges felkeléshez. Ezek közül az egykori szentpétervári diák, Szarkisz Gogonijan által vezetett „expedíció” vált leginkább ismertté, annak ellenére, hogy a vállalkozás igen rövid életű lett. Gogonijan terve egyszerű volt: a nagyhatalmak beavatkozásának eléréséhez káoszt szítani Kelet-Anatóliában. Az általa vezetett gerillaosztag egy örmény asszony által hímzett zászlóval vágott neki az útnak, melynek egyik oldalán az *M. H.* monogram (*Majr Hajasztan* – Örményország Anya) és egy öt csillaggal körülvett 61-es szám (utalva a kelet-anatóliai öt, örmények lakta tartományra és a berlini béke 61. pontjára), másik oldalán pedig a *Vrezh, Vrezh* (bosszú, bosszú) felirat és egy koponya állt.³⁸ A néhány tíz főből álló csoportot azonban pár napon belül lefoglalták a határőrizeti feladatokkal megbízott kozák egységek, majd Gogonijant és társait az orosz bíróság súlyos börtönbüntetésre ítélte és Szibériába küldte. Végül 1890 után az Ifjú Örményország Társaság is beolvadt a Dasnak szervezetébe, amely azonban előszeretettel alkalmazta tovább a kisszámú, a határ mindkét oldalán bevethető gerillacsapatok taktikáját.

Az orosz kormányzat által folytatott erőszakos oroszosítási program, a távol-keleti területek felé fordulás (például szibériai vasút), valamint a törökökkel való viszony rendezése megmutatta, hogy a nagyhatalmi sakkjátszmában az örmények nem többek egyszerű bábunál. Amelyre ráadásul még sötétebb idők köszöntöttek 1897 után, ugyanis a Kaukázuson túli területek kormányzójává Grigorij

37 Nalbandian, 1963. 137–143.

38 Uo. 158.

Golicin herceget nevezték ki, aki 1903-ban végrehajtatta az örmény gregorián egyház teljes vagyonának elkobzását. Ez olyannyira felbőszítette a helyi örményeket, hogy merényletet kíséreltek meg a kormányzó ellen, aki bár túlélte azt, posztjáról kénytelen volt lemondani. Helyét rövidesen Ilarion Voroncov-Daskov vette át, ami aztán egy egészen új periódus nyitányát jelentette. Az 1904–1905-ös orosz–japán háború kudarca ugyanis arra sarkallta az 1894-ben megkoronázott II. Miklóst, hogy figyelmét a Távol-Keletről ismét Európa felé fordítsa, esélyt adva ezzel az örményeknek harcuk folytatásához. Bár a következő években ezek az erőfeszítések jelentős sikereket hoztak (a „vörös szultánt”, II. Abdülhamidot 1908-ban leváltották, a Dasnak révén 12 örmény képviselő foglalhatta el helyét az újonnan felállított oszmán parlamentben, 1914-ben pedig a legújabb reformprogram is beindult), a Ferenc Ferdinánd elleni sarajevói merénylet azonban egy előre elképzelhetetlenül sötét korszakot nyitott az örmények történelmében.

*

Ahogy láthattuk, Oroszország rendkívül fontos szerepet töltött be az örmény nemzeti ébredésben, bár ez a szerep a nyílt támogatástól az elnyomásig igen széles skálán mozgott. Az 1870–1880-as években, amíg fő célja – a „humanitárius intervenció” jelszava mögé bújva – a balkáni keresztények függetlenségi mozgalmainak segítése volt, az orosz kormányzat titokban, nem teljes meggyőződéssel támogatta az örményeket. Ennek ellenére az örmény nemzeti ébredés első jelei már láthatóvá váltak, s továbbfejlődése az orosz elfordulás, a kaukázusi elnyomás, valamint a törökországi vérfürdők ellenére is megállíthatatlannak bizonyult. Így mire az I. világháborút megelőző években az európai hatalmak és az oroszok figyelme ismét az örményekre irányult, egy rendkívül szerteágazó, több kontinensre kiterjedő szervezetre lehettek figyelmesek, amely az oszmán részekben már kormányzati szerepkörre is alkalmasnak találtatott.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadott források

Şimşir

1982 Şimşir, Bilal N.: *British Documents on Ottoman Armenians*. I. köt. 1856–1880. Ankara, 1982.

1989 Şimşir, Bilal N.: *British Documents on Ottoman Armenians*. II. köt. 1880–1890. Ankara, 1989.

Vámbéry

2001 Vámbéry Ármin: *Küzdelmeim*. Dunaszerdahely, 2001.

2. Szakirodalom

Akçam,

2006 Akçam, Taner: *A Shameful Act*. New York, 2006.

Birecikli–Maden

2007 Birecikli, İhsan Burak–Maden, Fahri: Yıldız Suikastı: Ermenilerin Abdülhamit'e Karşı Son Teşebbüsleri Bombalı Saldırı. In: *Atatürk Araştırmaları Merkezi Dergisi*, 23. (2007) 67–68–69. sz. 399–424.

Braude

1982 Braude, Benjamin: Foundation Myths of the Millet System. In: *Christians and Jews in the Ottoman Empire. The Functioning of a Plural Society*. I. köt. *The Central Lands*. Eds.: Braude, Benjamin–Lewis, Bernard. New York–London, 1982.

Dadrian

2008 Dadrian, Vahakn N.: *The History of the Armenian Genocide. Ethnic Conflict from the Balkans to Anatolia to the Caucasus*. New York–Oxford, 2008.

Demirel

2006 Demirel, Muammer: Rusya'nın Ermeni Meselesine Etkisi. In: *Dünden Bugüne Türk Ermeni İlişkileri*. Eds.: Bal, İdris–Çufalı, Mustafa. Ankara, 2006.

Findley

2008 Findley, Carther Vaughn: The Tanzimat. In: *The Cambridge History of Turkey*. IV. köt. *Turkey in the Modern World*. Ed.: Kasaba, Reşat. Cambridge, 2008. 11–37.

2010 Findley, Carter Vaughn: *Turkey, Islam, Nationalism, and Modernity. A History, 1789–2007*. New Haven–London, 2010.

Halaçoğlu

2002 Halaçoğlu, Yusu: *Facts on the Relocation of the Armenians, 1914–1918*. Ankara, 2002.

Hovannisian

1997 Hovannisian, Richard G.: The Armenian Question in the Ottoman Empire, 1876–1914. In: *The Armenian People from Ancient to Modern Times*. II. köt. *Foreign Dominion to Statehood: The Fifteenth Century to the Twentieth Century*. Ed.: Hovannisian, Richard G. New York, 1997. 203–238.

Hovhannisyán

2002 Hovhannisyán, Nikolay: *The Armenian Genocide. Armenocide. Causes, Commission, Consequences*. Yerevan, 2002.

Kévorkian

2006 Kévorkian, Raymond: *The Armenian Genocide. A Complete History*. London–New York, 2006. 326–335.

Lewy

2005 Lewy, Guenter: *The Armenian Massacres in Ottoman Turkey. A Disputed Genocide*. Salt Lake City, 2005.

2011 Lewy, Guenter: *1915 Osmanlı Ermenilerine Ne Oldu?* İstanbul, 2011.

McCarthy–Arslan–Taşkiran–Turan

2006 McCarthy, Justin–Arslan, Esat–Taşkiran, Cemalettin–Turan, Ömer: *The Armenian Rebellion at Van*. Salt Lake City, 2006.

Macfie

1989 Macfie, Alex Lawrence: *The Eastern Question, 1776–1923*. London–New York, 1989.

1998 Macfie, Alex Lawrence: *The End of the Ottoman Empire, 1908–1923*. London–New York, 1998.

Nalbandian

1963 Nalbandian, Louise: *Armenian Revolutionary Movement: The Development of Armenian Political Parties through the Nineteenth Century*. Los Angeles–London, 1963.

Öke

2001 Öke, Mim Kemal: *The Armenian Question*. Ankara, 2001.

Şaşmaz

1997 Şaşmaz, Musa: Legitimacy of the Emergence of the Armenian Question. *OTAM. Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi dergisi*, 8. (1997) 319–348. <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/19/868/11028.pdf>. (A letöltés ideje: 2012. december 15.)

2000 Şaşmaz, Musa: *British Policy and the Application of Reforms for the Armenians in Eastern Anatolia, 1877–1897*. Ankara, 2000.

Şimşir

2001 Şimşir, Bilal N.: *Örmény terrorizmus az elmúlt évszázadban, 1878–1999*. Bp., 2001.

Sonyel

1993 Sonyel, R. Salahi: *Minorities and the Destruction of the Ottoman Empire*. Ankara, 1993.

Uras

1988 Uras, Esat: *The Armenians in History and the Armenian Question*. İstanbul, 1988.

Yıldız

1992 *Yılında Tanzimat*. Ed.: Yıldız, Hakkı Dursun. Ankara, 1992.

Zürcher

1993. Zürcher, Erik J.: *Turkey. A Modern History*. London–New York, 1993.

GÁBOR FODOR

THE RUSSIAN ROLE IN THE ARMENIAN NATIONAL AWAKENING, 1878–1914

Russia played a significant role in the rise of the Armenian nationalism, but the extent of this role varied in a wide range from backing to oppression. During the 1870s and 1880s the Armenians were supported only secretly and halfheartedly, while Russia's main target was the Balkan peninsula and the Balkan Christians under the pretext of 'humanitarian intervention' and 'protection', but the first signs of the awakening became apparent. The evolution of the Armenian consciousness proved to be unstoppable during the 1890s despite the Russian turn-away and tyranny, introduced in Russian Caucasus, and the bloodshed in Turkish territories. Ultimately when the Tsar and the Great Powers directed their attention again to the Armenians in the late 19th century, a very diverse and mature underground institution appeared on the scene, developed simultaneously in Russia, Turkey and Europe, which was already found suitable for governmental role in the Ottoman Empire.

A török nemzetépítés Atatürk korában

Az Oszmán Birodalom romjain a Török Köztársaság megteremtése nem pusztán a Kurtuluş Savaşı¹ (függetlenségi háború, 1919–1922) győztes befejezéséből, valamint a szultanátus és kalifátus intézményének eltörléséből állt. A Musztafa Kemál Atatürk által megindított modernizáció egyik alappillére a török nemzeti identitás megteremtése és elterjesztése lett. A kormányzat reformfolyamatot indított el, melynek során az ország lakosságának körében a vallásos-regionális identitás háttérbe szorulását és ennek helyébe az etnikai (nemzeti) identitás, az egységes nemzettudat kialakítását és elterjesztését kívánta elérni. A folyamat elengedhetetlen része a nemzeti identitás összetevőinek, a mindenki által egységesen vallott és elismert közös összetartozás-tudat elemeinek elterjesztése, így ennek keretében bizonyos jelképeknek, dogmáknak és mítoszoknak a kanonizációja (zászló, himnusz, az egységes nyelv és történeti tudat stb.).²

Az élitek saját hegemoniájának a kialakításában és megőrzésében kulcs szerepet játszik a saját ideológia elterjesztése az alsóbb néprétegek körében. A „homogenizációt” legfőképp az oktatás kiterjesztésével és a tömegkultúra létrehozásával érik el. Ez az egyének közötti identitásbeli egyenlőséget teremtő folyamat vezet el a nemzettudat kialakításához. A nemzet eme megkonstruált voltát hangsúlyozzák a modernista elméletek,³ s legfontosabb követőik – így például John Breuilly,⁴ Ernest Gellner⁵ és Benedict Anderson⁶ – egy „elképzelt” politikai közösségként határozzák meg a nemzetet.

1 A tanulmányban a török neveket eredeti írásmódjukban közlöm. A magyar nyelvben meggyökeresedett tulajdonneveket (Isztambul, Musztafa Kemál Atatürk) viszont a magyaros átírásban használom.

2 Ezek a kanonizált elemek természetesen a mindenkori bel- és külpolitikai feltételeknek megfelelően változhatnak.

3 A történelmileg legkorábban megjelent primordialista-perennialista iskola a nemzetek öröktől fogva való létezése mellett áll ki. Ezen tanítás alapján nemzetek mindig is léteztek, s ugyanúgy létjogosultsága van beszélni asszír nemzetről, mint manapság német nemzetről, illetve logika szerint már a középkorban is létezett magyar nemzet. A másik iskolát a modernista elméletek alkotják. Ezek a nemzetet egy megkonstruált, modern kori jelenséggént kezelik. Végezetül pedig az Anthony D. Smith nevével fémjelzett etnoszimbolisták a két fentebbi iskola eredőjeként amellet érvelnek, bár a nemzet újkori képződmény, egy már korábban létező etnikai magra épül, amely a nemzetépítés motorjává vált.

4 Breuilly, 2004. 134–149.

5 Anderson, 2006.

6 Gellner, 2009.

A tanulmány ezt a folyamatot kívánja vizsgálni Törökország és az ataturki nemzetépítés példáján keresztül. Az 1923–1938 között zajló folyamatok megértéséhez az első részben az Oszmán Birodalom utolsó évtizedeiben zajló eseményeket kívánja bemutatni az elemzés. Ebben az időszakban már bizonyos szerepet kap az éppen megjelenő török nacionalizmus. Az ifjútörökök hatalomra kerülése után (pán)török nemzeti egyesületek jöttek létre, melyek a vezetés támogatását is élvezve hozzáálltak a nemzeti identitás kialakításához. Az ifjútörökök 1918–1923-ig azonban csak egyik, s nem is feltétlenül a legerősebb irányzatot alkották a reformisták között.

A tanulmány második része bemutatja az I. világháborút követő függetlenségi háborút és a kemalista hatalomátvétel körülményeit, melyek végül megalapozták a későbbi reformkorszakot. A harmadik rész a török nemzeti identitás alapjainak a megteremtésével foglalkozik, főleg a történetírásra és a nemzeti nyelv megteremtésére koncentrál, de elemzi több jelkép (zászló, himnusz) elfogadásának körülményeit, ahogy kitér a nemzeti ünnepek kanonizálására is. A következő rész pedig az elit által elfogadott és kialakított nemzettudat elterjesztésének módjait, annak eszközrendszerét vizsgálja meg, különös hangsúllyal az oktatási rendszerre, valamint a szekuláris államrend (és gondolkodás) legfőbb ellensége, az iszlám elleni támadásra. Az utolsó rész az ataturki kisebbség- és bevándorláspolitikával foglalkozik, ami a török nemzetépítés és a homogén nemzetállam megteremtése érdekében egy jól átgondolt stratégia keretében indult meg.

A „törökség feltalálása”

Az Oszmán Birodalmat a 18. század elejétől folyamatos kihívások érték a területvesztések,⁷ illetve ezzel szoros összefüggésben a felemelkedő nyugati hatalmak és Oroszország okozta modernizációs kényszer, valamint végezetül a 19. század elejétől a Franciaországból importált nacionalizmus⁸ képében. Ezekre az uralkodó elit

7 A Porta számára megrázó vereséget jelentő Buda elvesztése, majd pedig a karlócai (1699), illetve a pozsareváci béke (1717) után az átmeneti sikerek ellenére (győztes csata a Prutnál Nagy Péter ellen 1711-ben, Szerbia és Olténia visszaszerzése a Habsburgoktól 1739-ben) a birodalom területi hanyatlása megállíthatatlan volt. A kücsük-kajnardzsai béke (1774), a Krími Kánság elvesztése (1789), Besszarábia feladása (1812), balkáni (Szerbia 1815–1833, Görögország 1829) és kaukázusi területvesztések (1833) után a krími háborúban sikerült ugyan átmenetileg angol–francia segítséggel megőriznie pozícióját, de a 19. század második felétől újabb területeket veszített el. Az egyre kiszolgáltatottabbá váló Oszmán Birodalom 1878-ban de facto elveszítette Boszniát, a mai Bulgária északi részét, Ciprust, s három kaukázusi tartományt át kellett engednie az oroszoknak. Románia elnyerte függetlenségét (a berlini kongresszus ugyan kedvezőbb feltételeket teremtett a birodalom számára, mint a San Stefanó-i béke). 1881-ben Thesszáliát, 1882-ben Egyiptomot, 1885-ben pedig Kelet-Ruméliát kényszerült feladni a birodalom. 1911-ben a Dodekanézoszt és Líbiát az olaszok szerezték meg, míg a két Balkán-háború eredményeképp 1912–1913-ban az Oszmán Birodalom szinte teljesen kiszorult a Balkán-félszigetről.

8 Ebben jelentős szerepet játszottak a Nyugatról és Oroszországból érkező új ideológiai áramlatok, főleg a nacionalizmus, mely a balkáni népek körében mind több követőre talált. Ezek az új eszmék elérték a törököket is. Itt meg kell említenünk Vámbéry Ármint, aki a 19. század utolsó évtizedeiben bejáratos volt az udvarba, s jelentős eredményeket ért el a török kultúra „felfedezése” terén.

részéről a reformkorszakok adtak választ (18. század vége–19. század eleje, Tanzimat), melyek alapvetően a birodalom megőrzése érdekében a legfontosabbnak tartott intézmények, a hadsereg és a bürokrácia modernizálására koncentráltak, illetve megkezdték egy korszerűbb, európai stílusú államszervezet kiépítését.⁹

Az Oszmán Birodalom (török) elitjében a „nemzeti ébredés” a 19. század utolsó harmadában vette kezdetét. Ez a franciákhoz képest nemcsak közel egy évszázados késést, de a közép-európai népekhez és a birodalom keresztény alattvalóihoz viszonyítva is több évtizedes lemaradást jelentett. A birodalmi tudattal rendelkező, részben török elit sokáig elsősorban oszmánként és muszlimként definiálta magát. A szultán iránti hűség jelentette az identitás egyik alapkövét, míg maga a „török” szó a tanulatlan anatóliai földművelő parasztra vonatkozott, s inkább számított szitokszónak az udvarban, mintsem megbecsült embert jelölő fogalomnak.¹⁰ A birodalom alattvalói számára – a millet-rendszer vallásra épülő jellegéből adódóan – a vallás határozta meg az identitást. Ez kedvezett a későbbi pániszlamista áramlatoknak, de a keresztény közösségek védelmének hangoztatásával a nagyhatalmak – többnyire sikeresen – beavatkozhattak a birodalom életébe, akár háborúval is (például orosz–török háború, 1877–1878).¹¹

Ezen adottságok mellett a birodalom megmentésére három irányzat jött létre, ahogy azt a tatár származású Yusuf Akçura *Üç Tarz-ı Siyaset* (Három politika) címmel 1904-ben publikált cikkében megírta. (Az írás a török nacionalizmus, a milliyetçilik¹² első kinyilatkoztatása lett.)¹³ A felvázolt irányzatok közül az első, az oszmanizmus a birodalom lakosainak egy közös (oszmán) identitást kívánt adni, áthidaló megoldásként a megerősödő nacionalizmusokra. A második irányvonalat II. Abdülhamid szultán (1876–1909) képviselte, aki viszont a muszlim vallásra építve pániszlamista elveket kezdett hirdetni, és sikeresen kooptálta a birodalom vezetésébe az arab és kurd törzsfőket. Ráadásul ez kiváló lehetőséget adott a jelentős muszlim lakosság fölött rendelkező Nagy-Britannia és Oroszország esetében a tárgyalási pozíciók javítására.

Az Akçura által felvázolt harmadik út a törökségre épített nacionalizmus volt, mely a birodalom jövőjét a török etnikum vezető szerepének biztosításában látta – itt kulcsfontosságú szerepet kapott a Haza (Vatan), melyet a folyamatosan zsugorodó birodalomban egyre többen Anatóliával azonosítottak. Ez a folyamat a 19. század második felében kezdődött, s eleinte az értelmiségiek kisebb csoportjait érintette. Egyik első képviselője¹⁴ az albán származású Namik Kemal volt, aki több

9 Tokar–Tekin, 2002. 81–82.

10 Erről ld. részletesebben: Ortaylı, 2004.

11 A Közel-Keleten amerikai és nyugat-európai misszionáriusok főleg a keresztény arabok között jelentős oktatási tevékenységet végeztek, ami hozzájárult ezen csoportok felemelkedéséhez és a nyugati eszmékkel történő megismerkedésükhöz.

12 A török nyelvben két szó létezik a nacionalizmusra: a milliyetçilik és az ulusalçılık. Bár mindkettő formailag ugyanazt jelenti, a millet-rendszer miatt az előbbinek vallásos jelentésárnyalata van (ráadásul arab eredetű szó), míg az utóbbi egy szekulárisabb nacionalizmusra utal (s inkább a baloldali mozgalmak szóhasználatába illeszkedik).

13 Arai, 1994. 19.

14 Többek között még meg lehet említeni Ahmet Vefik Paşát, Süleyman Paşát, Şemseddin Samit, Ali Suavit stb.

hazafias verset publikált (Vatan Türküsü, Vatan Mersiyesi),¹⁵ ezek mellett az 1873-as *Vatan Yahut Silistre* (Haza vagy Szilisztra) című színdarabjában egy a bulgáriai Szilisztrában élő szerelmespár történetét mutatta be, akik úgy döntenek, hogy inkább az anatóliai hazát választják a határ menti várossal szemben.¹⁶ A századfordulótól kezdve a „törökség” egyre elfogadottabb fogalommal vált, s mind több képviselője akadt. 1897-ben Mehmed Emin *Türkçe şiirler* (Török versek) című kötetében büszkén vallotta magát töröknek.¹⁷ A 19. század utolsó negyedében egyre intenzívebb munka indult meg a török irodalom megteremtéséért, melyhez több író és költő csatlakozott (Ahmet Mihet Efendi, Mehmet Emin, Abdülhak Hamid stb.).¹⁸

Az új oszmánok (yeni Osmanlılar) és a századforduló környékétől kezdve az ifjútörökök¹⁹ (jön Türkler) meglehetősen heterogén csoportokat alkottak, jelen voltak mind a nyugati emigrációban, mind a birodalomban fellelhető mozgalmakban. Nagyobb szerepre azonban csak az 1908-as puccs után tudtak szert tenni, mikor a hatalmat az Egység és Haladás Egyesülete (İttihat ve Terakki Cemiyeti, ITC), vagyis pártja gyakorolta. Ez az időszak a II. Abdülhamid szultán által propagált iszlamista irányvonal helyett a „nemzetibb” irányzatnak kedvezett. Az Egység és Haladás tagjai ettől kezdve hatásosabban tudták érvényesíteni az elképzeléseiket; sokan pedig emigrációból hazatérve vetették bele magukat a politikába.

A nacionalista csoportokon belül nagyobb jelentőségre tett szert a már említett Yusuf Akçura és a kurd felmenőkkel rendelkező, Atatürkre nagy hatással lévő Ziya Gökalp.²⁰ Nem véletlen, hogy az ifjútörökök hatalomátvétele után gombamód szaporodtak a (pán)türkista elveket valló egyesületek és folyóiratok. Yusuf Akçura kezdeményezésére 1910-ben megalakították a Török Egyesületet, illetve annak azonos nyelvű folyóiratát (Türk Derneği). A szervezkedő egyesület külföldön is létrehozott fiókirodákat, így Budapesten is, ahol a helyi vezető Kúnos Ignác lett.²¹ Az Ifjú Tollak (Genç Kalemler) és azonos nevű folyóirata 1911-ben kezdte meg működését Ziya Gökalp s a nyelvreform egyik emblematisz szorgalmazója, Ömer Seyfettin vezetésével.²² A pántörök eszméket propagáló török-tatár bevándorlók (a már ismert Yusuf Akçura, illetve Ağaoğlu Ahmet, Hüseyinzade Ali) pedig 1911-ben létrehozták a Török Hazát (Türk Yurdu).²³ A legtovább fennmaradó és legjelentő-

15 Keskin, 1999. 47–49.

16 A sors különös fintoraként öt év múlva a városban lakó törököknek valóban el kellett döntenüök, vajon a részlegesen önállóvá váló Bulgáriában vagy pedig az Oszmán Birodalomban kívánnak-e élni. Ami a mű utóéletét illeti, Namik Kemalt a hatóságok pár éves ciprusi raboskodásra ítélték a veszélyesnek tartott, felforgató mű miatt.

17 Lewis, 1988. 301.

18 Başgöz–Uğurlu, 2011.

19 A mozgalomban sok keresztény: örmény, görög, vlach stb. is részt vett.

20 Ziya Gökalp (1876–1924) nemzetfelfogása inkább kulturális megközelítésen nyugodott az etnikai meghatározás helyett. A hangsúly a nyelven, a valláson, az erkölcsi értékrenden alapult (de facto az azonos oktatásban részesülők közössége).

21 Arai, 1994. 27.

22 Aydingün, A.–Aydingün, İ., 2004. 417.

23 Arai, 1994. 82.

sebb nacionalista egyesület a Türk Ocağı volt,²⁴ amelyet szintén 1911-ben alapított diákok egy népes csoportja (hivatalos megalakulása viszont 1912 márciusában volt). Ehhez gyorsan csatlakoztak a már említett értelmiségiek.²⁵ Az 1911-es év látványos nemzeti tudományos-irodalmi-politikai feléledésnek lehetett tanúja: még az esztendő végéig megjelent Szkopjében (Üsküb) a *Yeni Mektep* (Új Iskola), Izmirben a *Gençlik* (Ifjúság), Szalonikiben a *Yeni Felsefe Mecmuası* (Új Filozófia Lapja) és végezetül Bitolában²⁶ a *Yeni Fikir* (Új Ötlet).²⁷ Később az iszlám megreformálására a nacionalisták 1914-ben megalapították az *Islam Mecmuası* (Iszlám Újság) nevű folyóiratot, melynek mottója, a „Vallásos élet, élhető vallás” („Dinli bir hayat, hayatlı bir din”) sokat elárul a folyóirat irányultságáról. Az Egység és Haladás Egyesülete által pénzügyileg támogatott periodika a modern oktatás, az iszlám liberálisabb interpretációja mellett állt ki.²⁸

A birodalom későbbi története szempontjából sorsdöntő volt, hogy az ifjútürök Egység és Haladás által létrehozott egypártrendszerben a nacionalisták kerültek hatalomra, különösen miután 1913-ban a háborús helyzetre hivatkozva az Enver–Celal–Talat pasákból álló triumvirátus feloszlatta a többi pártot, és de facto diktatúrát vezetett be. Már ekkor kezdetét vette a soknemzetiségű Oszmán Birodalomban a török etnikum pozícióinak „javítása”, így a török tanórák bevezetése, majd pedig 1913 után az anatóliai nem muszlim népek gazdasági gyengítése és a törökök támogatása.²⁹ Az ekkor meginduló nemzetiesítés egyéb eszközöket is igénybe vett. A Balkán-háborúk (1912–1913) okozta súlyos krízis után – némi német hatásra – a nacionalista török vezetés az Európában népszerű hazafias cserkészegyesületek létrehozásáról döntött. Így 1913-ban megalapították a Török Erő Társaságát (Türk Gücü Cemiyeti), majd pedig a Honvédelmi Minisztérium utasítására 1914-ben az Oszmán Erő Társaságát (Osmanlı Güç Dernekleri). Az előbbi indulóját Yeni Atilla (Új Attila) néven maga Ziya Gökalp írta.³⁰ Összességében elmondható, hogy az ezekben az években folytatott politika továbbélését látni az 1919–1923 utáni időszakban is.³¹

Mint a későbbiekből ismeretes, az Enver–Talat–Celal triumvirátus a központi hatalmak oldalán 1914 őszén belépett az I. világháborúba. A birodalom súlyos

24 A szervezet később az atatürki nemzetiesítő politika egyik műhelyévé vált. Elnöke a függetlenségi háború után Atatürk lett. Az egyesület 1931-ben összeolvadt a Köztársasági Néppárttal. A szervezet ekkor élte a fénykorát, 30 ezer tagot számlált. 1949-ben újjáalakult, s jelenleg is létezik.

25 Arai, 1994. 111–114.

26 Látható, hogy a balkáni területek milyen nagy súlyt képviseltek a török nacionalista mozgalomban. Mivel az ifjútürök lázadás innen indult ki, a bázis mindvégig itt is maradt. Az Egység és Haladás első kongresszusát Szalonikiben (akkor Selanik) rendezték, s Makedónia tartományban jelentek meg az említett folyóiratok. Mindez ékesen példázza a Balkán jelentőségét a török nemzetépítés korai szakaszában. (Atatürk is Szalonikiben született, illetve ezen a területen végezte iskoláit.) A terület elvesztése a Balkán-háborúk során súlyosan megrázta a török elitet, s több folyóirat a háborúk után már nem is indult újra.

27 Odabaşı, 2012. 6–7.

28 Arai, 1994. 127–135.

29 Yılmaz–Şahin, 2006. 66.

30 Nezir-Akmeşe, 2005. 166–167.

31 Fontos megjegyezni, hogy az első görög kitelepítésekre – mintegy anticipálva az 1922. évi szerződést – már 1914-ben sor került.

vereségével végződő háború idején jelentős változások történtek: a törökök nagy véráldozatokat szenvedtek el, emellett a keleti tartományokból jórészt eltűnt az örmény és a keresztény asszír etnikum, az antant támogatásával az arabok felkelést robbantottak ki, s 1918 őszére a britek javarészt megszállták a mai határtól délre eső részeket – ezzel Szíria, Irak, Palesztina és az Arab-félsziget elveszett a birodalom számára.

Az Atatürki Törökország létrejötte

A I. világháború harci cselekményeit lezáró mudroszi fegyverszünetet (1918. október 30.) követően a birodalmat elhagyó triumvirátus egy kivérzett és feldúlt országot hagyott maga után,³² melynek délkeleti tartományaiban angol és francia, a délnyugatiakban olasz, fővárosában pedig angol csapatok jelentek meg, s folytatták előrenyomulásukat.³³ A hadsereg lefegyverzése mellett megindultak az örmény népiirtás vádlottjai elleni eljárások, illetve a területek megőrzése érdekében felmerült az ország brit mandátummá nyilvánításának ötlete³⁴ (bár az amerikai opció is nagy népszerűségnek örvendett). A szultán, VI. Mehmet Vahidettin a nagy veszteségeket elszenvedett birodalom vezetőjeként mind a súlyos fegyverszüneti, mind a későbbi békefeltételek aláírására hajlandónak mutatkozott.³⁵

Török részről az ellenállás a görögök izmiri (szmirnai) partraszállása után kezdődött. A görögök megjelenése nemcsak az elit részéről váltott ki komoly ellenérzéseket, de országsszerte tüntetések kezdődtek. Az arab területek elvesztése még nem okozott komolyabb törést,³⁶ de Anatólia felosztása már a törökség felदारabolását és elüldözését jelentette. Ez pedig érezhető fenyegetésként valóban ott lebegett szinte mindenki szeme előtt. Az előző évtizedek háborúinak eredményeképp több százezer menekült érkezett a Krímből, a Balkánról és a Kaukázus térségéből. A birodalom 1911 óta folyamatosan háborúban állt. A Balkán-háborúk idején százezrek váltak hontalanná, s indultak új lakóhelyet keresni, a világháború alatt pedig Anatólia keleti részén újabb tömegeknek kellett elhagyniuk otthonukat. A görögök partraszállásával újabb menekülthullám vette kezdetét. 1919–1922 között Nyugat-Anatóliából 1,2 millió ember menekült el,³⁷ akik elhelyezése súlyos gondot jelentett, ugyanakkor hozzájárult a társadalom felrázásához. Ez a tényező kulcsfontosságú volt az anatóliai parasztság mobilizálásában, mivel a parasztok a

32 Az Enver–Celal–Talat triumvirátus az összeomlást látván 1918-ban elhagyta az országot. Később Celallal és Talattal az örmények, Enverrel egy kalandos akció során a szovjetek végeztek.

33 1919 februárjában a fehér lovon ülő Franchet d'Espèrey francia tábornok vezetésével bevonultak az antantcsapatok a fővárosba. A britek elfoglalták az olajban gazdag Moszult, a franciák Kilikiában szálltak partra, miközben az örmények is területszerzésbe kezdtek keleten. Nyugaton, Kuşadası és Antalya térségében olaszok szálltak partra 1919 márciusában.

34 Ezt elsősorban az Anglia Barátai Társaság (Ingiliz Muhipler Cemiyeti) támogatta.

35 Kayalı, 2008. 115.

36 A „periféria” elvesztése ugyan a birodalom végét, de nem a kis-ázsiai központ feladását jelentette. Ennek ellenére az 1916-os arab felkelést az arabok árulásaként fogták fel.

37 McCarthy, 1995. 339.

korábbi tapasztalatok alapján biztosra vették, hogy az impériumváltás a földjeik elvesztésével is együtt jár. Az örmények (és szabadcsapataik) előretörésének rémével sikerült a kurdokat mozgósítani, akik jelentős része a sèvres-i béke határozatai értelmében valóban keresztény fennhatóság alá került volna.

Az Egység és Haladás hálózata segítségével megindult a nemzeti erők megszervezése (kuva'yı milliye), a területek visszaszerzése mégsem ment könnyen. Jóval korlátozottabb lehetőségeik voltak a görög és egyéb antanterőkhöz képest. A mozgalom élére egy török tábornok, Musztafa Kemál³⁸ állt, aki Isztambult elhagyva a keleti területeken elkezdte megszervezni az ellenállást.³⁹ Az év folyamán – jellemzően a keleti tartományokból érkező képviselők részvételével – két kongresszust tartottak Erzurumban (július 23–augusztus 17.) és Sivasban (szeptember 4–11.), melyeken kinyilvánították, hogy fegyveresen is ellenállnak az országot megtámadó seregeknek. A program az oszmán-muszlim identitás hangsúlyozására épült, illetve Kemál retorikájában már ekkor nagy teret kapott a nép (halk) érdekeinek a védelme, valamint annak képviselete. Ez nemcsak az antanterőkkel szembeni mozgalmat volt hivatott legitimálni, de hamarosan a 600 éves dinasztiával szembeni fellépést is.⁴⁰

A feladat nem volt könnyű: nemcsak a megszállókkal kellett szembeszállni, de a szultáni tábornok is térdre kellett kényszeríteni. Ez 1919 közepe után viszonylag jól haladt. A birodalom feldarabolását el nem fogadó utolsó oszmán parlament 1920. eleji feloszlatása előtt kihirdette a Nemzeti Egyezményt (Misak-ı Milli), amelyben kiállt az *oszmán-muszlimok* lakta területek megőrzése mellett.⁴¹ A szultán képviselői 1920. augusztus 20-án aláírták a jelentős területvesztéssel járó sèvres-i békét, de ekkor már az ország keleti és középső területein szerveződő, Kemál vezette hadsereg jelentette az egyetlen legitim (katonai) tényezőt az országban. 1920. április 23-án az ellenállás központjává váló Ankarában megkezdte működését a Török Nagy Nemzetgyűlés (Türkiye Büyük Millet Meclisi). Az elnevezés a Nyugaton használt Törökország terminus elfogadását jelentette.⁴²

Az 1919-ben kezdődő függetlenségi háborúban sikerült legyőzni az örményeket (1920. december 2., gömrüi béke), kedvező megállapodást kötni a franciákkal (1921-es ankarai béke). A görögöket a Sakarya folyó völgyében vívott csatában sikerült megállítani, amit az egyik török megfigyelő így kommentált: „Az 1683. szept-

38 Musztafa Kemál (1881–1938, 1934-től kezdve Atatürk) 1881-ben, Szalonikiben született. Nyugatias nevelést kapott, illetve fiatalon katonai pályát választott. Nyugati utazásai, valamint francia nyelvtudása nyitottá tették a modernizáció iránt. Az 1900-as évek derekán csatlakozott az ifjútörök mozgalomhoz. Ismertté a Dardanellák ostromakor vált, amikor visszaverte az antant előrenyomulását a szorosokban. Később a kaukázusi és a szír fronton szolgált.

39 Egyrészt Kazım Karabekir vezetésével itt állomásozott bevezethető oszmán hadsereg, másrészt ezek a régiók nem álltak idegen megszállás alatt, ugyanakkor elég messze voltak a „megszállókkal” kooperáló szultáni udvartól. A szultán utasítására Samsunba küldött Atatürk 1919. május 19-én hagyta el Isztambult, ám ott később az ellenállás élére állt. Ez a nap később a függetlenségi háború kezdetének napja lett.

40 Polat, 2012. 24.

41 Ez nagyjából a mai Törökországnak felel meg, bár több kérdéses határ menti terület sorsát népszavazás útján történő rendezésre bízta a paktum (így Kelet-Trákia, a három, Oroszország által még 1878-ban megszerzett kaukázusi tartomány, valamint az arabok lakta területek).

42 Kayalı, 2008. 129.

tember 13-án Bécsnél kezdődő visszavonulást sikerült 238 évvel később megállítani.⁴³ A görögök kiszorítása Anatóliából további egy évet vett igénybe, s végezetül 1922. november 16-án az angolokkal együtt a szultán is elhagyta az országot.

1923-ra Musztafa Kemál lett az ország hadsereg által támogatott teljhatalmú ura, akinek jelentős eredményeket kicsikarva a lausanne-i békében sikerült megtartania az állam jelentős részét.⁴⁴ A haláláig tartó másfél évtized során Atatürk jelentős modernizációt indított el, és diktatúrát alakított ki. 1922-ben eltörölték a szultanátust, létrehozták a Köztársasági Néppártot (Cumhuriyet Halk Partisi, CHP), amely két kisérteti időszakról eltekintve az Atatürk-éra egyetlen politikai pártja volt. A modernizációnak a legfőbb célja egy szekuláris nemzetállami Törökország létrehozása volt, melynek során a nacionalizmus szintén mint modernizáló tényező jelent meg.⁴⁵

A nemzeti jelképek, a történelem és a nyelv kanonizálása

Az egységes nemzet megteremtéséhez a török vezetés szükségesnek tartotta az identitás – már a bevezetőben is említett – „közös eredőinek” a meghatározását. Atatürk szerint a nemzet a közös politikai egységen, a közös nyelven, a közös hazán, a közös eredeten, történelmi és erkölcsi közösségen alapul.⁴⁶ A függetlenségi háború (és a kemáli propaganda) Anatólia muszlimjait mozgósító közös élménnyé vált, melyben a túlélésért folyt a harc a keresztény hatalmak ellenében. Ennek megfelelően egyszerre jelen volt a korábbi „nemzetek feletti” oszmán tradíció, valamint a harc és összefogás szükségessége. Bizonyos jelképek kialakítására még a függetlenségi háború éveiben sor került, s ennek megfelelően erősen érvényesültek az aktuális politikai megfontolások. A vegyes muszlim hadsereg oszmán katonai zászlók alatt harcolt,⁴⁷ s ez a katonai zászló lett aztán a Török Köztársaság mind a mai napig használt hivatalos lobogója is (miközben a szultáni, zöld alapú vallási zászló kikerült a jelképek közül). A fronton oszmán zászló alatt harcoló katonák lelkesítésére pályázatot írtak ki 1920-ban, melyet a több mint 700 beküldött mű közül a népszerű költő, Mustafa Akif Ersoy *Függetlenségi indulója* (İstiklal Marşı) nyert meg a parlament 1921. március 1-jei egyhangú döntése értelmében.⁴⁸ Az induló him-

43 Idézi: Uo. 138.

44 Területileg az Oszmán Birodalom volt a legnagyobb vesztese a világháborúnak, mivel elveszítette arab tartományait. Ellenben az új török vezetés – lényegében az ifjútörökök elképzelései és a Nemzeti Egyezményben megfogalmazott koncepció folytatásaként – a haza, a törökök lakta Anatólia megmentésért harcolt. Ezt Hatay tartomány és Kirkuk térségének kivételével sikerült is elérni. Ilyen formában, ha az Oszmán Birodalom el is vesztette az I. világháborút, Törökország megnyerte a függetlenségi háborút.

45 Çetin, Z., 2004. 350.

46 Keskin, 1999. 100.

47 Egyrészt jogilag ekkor még Oszmán Birodalomról beszélhetünk, másrészt pedig a törökökön kívül kurdokból, lázokból, cserkeszekből, bosnyákokból és albánokból álló hadsereg katonái ezt a zászlót ismerték.

48 A történet háttéréhez tartozik, hogy a korban híres Akif Ersoyt (1873–1936) külön megkérték, hogy írjon verset. A 724 pályaműből a parlamenti bizottság hatot érdemesített parlamenti bemutatásra. A ceremóniát Akif Ersoy versével kezdték, mely viszont annyira megnyerte a parlament tetszését, hogy a többi meghallgatására már nem is került sor.

nusszá válása önmagában is szakítást jelentett a szultánnal, mivel addig a bevetett gyakorlat szerint az uralkodó indulója számított az állam hivatalos himnuszának. A művet Osman Zeki Üngör török zeneszerző 1922-ben megzenésítette.⁴⁹

Az új rend megteremtette a maga új ünnepeit is. Még javában folyt a harc a görög fronton, de a török nemzetgyűlés 1921. április 23-át, a Török Nagy Nemzetgyűlés megalakításának napját nemzeti ünnepnek (Milli Bayram) nyilvánította. Ez a nap később a gyermeknappá vált (sőt Atatürk később egyhetes tanítási szünetet is elrendelt).⁵⁰ Az új állami ünnepek szinte kivétel nélkül a Kurtuluş savaşıhoz és a frissen megalapított Török Köztársasághoz kapcsolódtak. Így nemzeti ünnep lett április 23. (a Török Nagy Nemzetgyűlés megalakulásának napja), május 19. (Atatürk útja Samsunba, mely később a függetlenségi háború nyitánya lett), valamint augusztus 30., a dumlupinari győzelem napja (Zafer bayramı, az 1922. augusztusi csata után a török seregek súlyos veszteségeket okozva elkezdtek visszaszorítani a görög hadsereget), s végezetül október 29., a Köztársaság napja, a köztársaság kikiáltásának ünnepe.

A köztársaság kikiáltása, az államforma megváltoztatása és a szekuláris államrend bevezetése teljes szakítást jelentett az Oszmán Birodalommal. Mindez szükségessé tette a korábbi, jellemzően a dinasztiára építő történelemszemlélet megváltoztatását is. Atatürk 1927. október 15–20-án elhangzott hatnapos beszédében (Nutuk) – személyes interpretációjában – összefoglalta a török felszabadító háború (İstiklal Harbi) és az előző évek eseményeit.⁵¹ Ebben világosan elítélte az Oszmán-dinasztiát, amely nem képviselte a törökség érdekeit, folyamatosan háborúkba kezdett, s a soknemzetiségű birodalom bukása majdnem magával rántotta a törököket is. A háborúban a törökök viszont megvédték a hazát, s a törökség visszatérhetett a hatszáz évvel ezelőtt elhagyott nemzeti útra.

A törökség régmúltba vesző történetének igazolására igen hasznosnak bizonyultak 19. század végi–20. század eleji közép-ázsiai és anatóliai régészeti kutatások (így például a közép-ázsiai orkhoni leletek, 1889). Ezekre alapozva hamarosan, az 1920-as évek végén egy terjedelmes tézisgyűjtemény állt össze a törökség történelméről. A török történelem kutatásának intézményesítése azonban csak az 1930-as évek elején indult meg. 1930-ban a Türk Ocakları konferenciáján egy török történelemmel foglalkozó bizottság felállításáról döntöttek. 1931-ben létre is jött a történettudományi társaság (Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti), amely első konferenciáját 1932-ben tartotta. Az intézmény 1935-ben nevet változtatott, s Török Történettudományi Intézetként (Türk Tarih Kurumu) működött tovább.⁵²

Az 1930-as évek elején megszületett – Atatürk személyes hozzájárulásával – a török történeti gondolkodást és a török „nemzeti” történelmet összefoglaló *Török történelem alapjai* (Türk Tarihinin Ana Hatları) című mű. Noha csak körülbelül száz példány készült belőle, ez vált a későbbi iskolai tankönyvek fő forrásává. A szintén az

49 Üngör (1880–1958) később az elnöki szimfonikus zenekar karmestere, illetve más indulók megzenésítője lett.

50 Özçelik, 2011. 266–267.

51 Alaranta, 2008. 116.

52 Bahattin, 2008. 164.

1930-as években elfogadott *Török történelmi tézisek* szerint a török a világ legősibb civilizációja, és lényegében az összes nagy ókori civilizáció alapjait a törökök fektették le (kínai, indiai, sumer stb.). Ezt az elképzelést a Köztársasági Néppárt magáévá is tette, és így a törökség ősisége hivatalos ideológia lett. Az alkotmány módosításának vitája során 1937-ben Şükrü Kaya belügyminiszter többek között kifejtette: „Az emberiség történelme valóban a törökökkel kezdődött. Ha nincsenek a törökök, akkor nem lett volna sem történelem és minden bizonyos civilizáció sem.”⁵³ Nem véletlen, hogy a szintén töröknek tartott hettiták történetének kutatása nagy lendülettel folyt, s a nemzetépítés fontos eszközének tartott múzeumhálózat létrehozását is ebben a korszakban kezdték el. Ahogy az sem véletlen, hogy Atatürk utasítására a Török Köztársaság első múzeuma az Anatóliai Civilizációk Múzeuma lett, amelyet eleinte Eti Müzesinek (Hettita Múzeumnak) akartak elnevezni.⁵⁴ A növekvő igényeket kiszolgáló, 1936-ban az Ankarai Egyetemen történet- és földrajztudományi kar alakult, ahol megindult a régész-, a hettitológiai, sumerológiai stb. képzés.⁵⁵

Az identitás másik pillérét adó török nyelv szintén az ataturki nemzetiesítés fő kérdésévé vált. Munis Tekinalp *Törökösítés* (Türkleştirme) című könyvében (1928) a nyelvet jelölte meg az identitás legfontosabb (legállandóbb) elemének.⁵⁶ Szintén a nyelv szerepét hangsúlyozta egyik előadásában (1923) Hamdullah Suphi Tanrıöver is. A nyelvet a többször vallást váltó törökség legidőtállóbb értékének nevezte.⁵⁷ Ezt a nézetet Atatürk is osztotta. A nyelvkérdésben viszont több problémával kellett egyszerre szembenézni: az írásmód, a nyelv és a helységnevek törökösítésével. Az utóbbi relatíve könnyen megtörtént, mivel már 1921-ben elfogadtak egy törvényt, miszerint a helységneveket a törökségnek és az iszlámnak megfelelően át kell nevezni. Így lett Kırkkiliseből Kırklareli, a kurd Diyarbekirből Diyarbakır stb.⁵⁸

A múlttal való legjelentősebb szembefordulást az arab betűs osmanli⁵⁹ eltörlése és a latin betűs ábécé bevezetése jelentette (Harf ve Dil Devrimleri). Az elfogadott változtatás nem volt előzmények nélküli, hiszen a 19. század második felében már több elképzelés született a nyelvreformról, bár ezek java része az arab betűs rendszer kiegészítésére irányult, illetve – merőben modernizációs céllal – az írásbeliség terjedését a nyelv egyszerűsítésével kívánta elérni.⁶⁰ A latin ábécé átvételének ötlete a századforduló után lett egyre meghatározóbb, amikor az albán értelmiség a bitolai (manastiri) konferencián 1908-ban elfogadta a jelenleg is használatos írásmódot. 1922-ben Azerbajdzsán is a latin ábécé használatát foglalta törvénybe, majd pedig az 1926-os bakui Első Turkológiai Kongresszuson a latin

53 Koçak, 2003. 38–39.

54 Çetin, Y., 2007. 117.

55 Uo., 120.

56 Bayar, 2011. 117.

57 Okutan, 2004. 180.

58 Bayar, 2011. 114.

59 Az osmanli arab (és négy perzsa) betűkre épülő török írásmód volt, mely a birodalom hivatalos nyelveként a török alap megőrzése mellett rengeteg arab és perzsa szót vett át. A legnagyobb gondot a magánhangzók jelölése okozta, mivel az arabban csak három magánhangzó van, a törökben viszont nyolc.

60 Bayar, 2011. 111.

betűs írásmódot kiterjesztették a Szovjetunió türk nyelveire is, amit a törökországi pántürkista körök komoly lemaradásként éltek meg.⁶¹

A nyugatos török elit tehát már a I. világháború előtt is szükségét látta az írásreformnak, ezt Atatürk is többször hangoztatta, így például Ivan Manolov bolgár turkológusnak kifejtette, hogy a latin betűs írásmód átvétele megkönnyítené a Nyugathoz történő felzárkózást.⁶² A nyelvreform egyik legtekintélyesebb támogatója, Besim Atalay 1923-ban egy „tisztá nyelv” megteremtésének szükségességét hangsúlyozva felszólalt a Török Nagy Nemzetgyűlésben.⁶³ A nyelvreform előkészítése 1928 nyarán kezdődött, s a tudósok bevonásával létrehozott bizottság⁶⁴ még ezekben a hónapokban megalkotta az új ábécét és a nyelvtani szabályokat.⁶⁵ Ziya Gökalp jóslatával összhangban ez utóbbinak alapjává az isztambuli dialektus vált.⁶⁶ A megkonstruált török ábécé elfogadtatása mellett Atatürk személyesen kampányolt. Kisebbségi településekre látogatott el, ahol maga állt ki a tömeg elé, s egy táblánál magyarázta el az új írásmódot. Az 1928. november 1-jén elfogadott törvény értelmében 1929-től kezdődően minden könyvet az új írásmódnak megfelelően kellett publikálni, ahogy minden intézmény számára is kötelezővé vált a használata. Emellett megtiltották az arab és perzsa betűk használatát.⁶⁷

1932-ben felállították a Török Nyelv Intézetét (Türk Dil Kurulu). Az intézet munkatársai hozzáálltak a török nyelv megtisztításához, ami régi török szavak felkutatását, lehetőség szerint az arab–perzsa kifejezések lecserélését és sok esetben nyugati (főleg francia) szavak törökösítését jelentette; 1934-ben megjelent a *Tarama Dergisi* (Összegegyített Szavak Folyóirata),⁶⁸ majd 1935-től a többi újságban is elkezdődött az új szavak publikálása.⁶⁹ Ezzel párhuzamosan az intézet kidolgozta a „nap-nyelv-tézist”, mely szerint a világ összes nyelvének az alapját a török nyelv képezi, és ebből fejlődött ki a többi. Az 1932-es I. Török Nyelv Konferencia záródokumentuma pedig megerősítette ezt a feltevést: „*Senkinek sem lehet semmi kétsége afelől, hogy a törökök hozták létre az első civilizációt, és az első civilizált nyelv a török volt.*”⁷⁰

A törökösítés eszközei: szekularizáció és oktatás

Az ország lakosságának nemzetiesítésére az 1920-as évektől komoly harc indult. Ezt részben politikai megfontolások diktálták (Atatürk számára a korai években komoly ellenfeleket jelentettek az iszlámisták), másrészt a modern, szekuláris Nyugathoz történő felzárkózás szükségessége. Különösen a kalifátus eltörlése (1924),

61 Yilmaz, H., 2011. 679.

62 Korkmaz, 1992. 5.

63 Bayar, 2011. 112.

64 Yilmaz, K., 2011. 67.

65 Az új ábécé nem tartalmazta a w, q, x betűket, viszont kiegészítették az ı, ö, ü, illetve az ş, ç, ğ betűkkel.

66 Aydingün, A.–Aydingün, İ., 2004. 419.

67 Yilmaz, K., 2011. 68.

68 Bayar, 2011. 124.

69 Yilmaz, K., 2011. 74.

70 Idézi: Çetin, Z., 2004. 356.

majd pedig Said sejk⁷¹ felkelése (1925) után gyorsultak fel a folyamatok. Frontális támadás érte a korábban szinte egyeduralkodó iszlám intézményeit: eltörölték a sariát, s 1926-ban bevezették a svájci polgári törvénykönyvet. Betiltották a vallási rendeket (tarikát) és eltörölték az ulema privilegizált helyzetét. Megteremtették az iszlám ügyek főigazgatóságát (Diyanet İşleri Başkanlığı), amely állami alkalmazottakká nyilvánította az iszlám vallási személyeket (például imámokat), és az 1930-as évek végén már arab helyett törökül hívott imára a müezzint. Ez súlyos törést jelentett a korábbi, hagyományos rendben, s bár a lépések eredményei vitatottak,⁷² drasztikusságuk példa nélküli volt a török történelemben.

A szultánság és a kalifátus eltörlése után – szintén a modernizáció és a népnevelés jegyében – 1924-ben hozott rendeletnek megfelelően a korábbi szultáni palotából, a Topkapiból múzeum lett.⁷³ Az 1925-ös „Tekkék, zaviyék és türbék bezárásáról” szóló törvény rendelkezett az ezekben található tárgyak múzeumokba való átszállításáról; 1926-ban pedig a meviana dervisrend konyai központját⁷⁴ múzeummá alakították át.⁷⁵ 1934-ben a Hagia Szophia (Ayasofya) jutott ugyanerre a sorsra. Összességében a reformok kiterjedtek az élet majdnem minden területére.⁷⁶ A sajtó is – melyet 1925 után cenzúra alá vontak, az iszlamista folyóiratokat megszüntettek, a maradék pedig mind nagyobb mértékben igyekezett kiszolgálni a rendszer érdekeit – a nemzetiesítés és a modern gondolatok szétterítésének igen fontos eszköze lett.⁷⁷ Igaz, leginkább a társadalom töredékét kitevő értelmiség körében.

A török kultúra ápolására is jelentős állami forrásokat fordítottak, illetve megkezdődött az intézményrendszer kialakítása. A török etnográfiai kutatások – a 19. század végi szerény kezdeteket követően – 1923 után határozott támogatást kaptak az államtól. Mehmed Fuat Köprülü vezetésével az Isztambuli Egyetemen megalakult a Turkológiai Intézet, amely nemcsak kutatási tevékenységet fejtett ki,

71 Said sejk egy személyben volt kurd törzsfő és a nakşibendi vallási rend vezetője, így felkelése egyszerre öltött vallási és nemzeti színezetet.

72 Sokan az 1990-es évek óta tapasztalható iszlamista előretörést az atatürki reformok felszínességével magyarázzák, mondván, azok nem voltak képesek az egész török társadalmat szekularizálni. Bár a helyzet összetettebb, az igaz, hogy a vidéki társadalom széles rétegeit jóval kevésbé vagy kevésbé pozitívan érintették ezek az intézkedések. Nem véletlen, hogy a demokrácia bevezetésekor (1950) tartott választáson a vallási programmal is kampányoló Demokrata Párt győzött (mely aztán több, vallással kapcsolatos atatürki intézkedést revideált).

73 A „modernebb” szultáni palotából a Dolmabahçe-palotába viszont később Atatürk maga költözött be.

74 A mevlevik vagy más néven kerengő dervisek rendjét még a 13. század közepén alapította meg Dzsálál ad-Dín Muhammad Rúmi (1207–1273) perzsa szúfi misztikus filozófus. Az akkor az Ikóniumi Szultánság központjaként szolgáló Konyában létrehozott vallási iskola a következő évszázadokban fontos intellektuális központ maradt.

75 Çetin, Y., 2007. 118.

76 Például 1925-ben egy olyan, modernizációs lépésnek tekintett törvényt hoztak, amely a nyugati kalapon kívül minden más fejfedő viselését betiltotta (ez elsősorban az oszmánok alatt „nemzeti” jelképpé vált fez ellen szólt). A modernizáció fonákságára jól rámutatott a Török Nagy Nemzetgyűlésben lezajló vita, melynek során azt vetették fel, mennyire egyeztethető össze a törvény az alkotmánnyal, ha ilyen súlyosan beleszól az emberek szabadságába.

77 Yılmaz-Burak, 2011. 114.

hanem rengeteg kiadvánnyal is népszerűsítette a török népi kultúrát.⁷⁸ Ezzel párhuzamosan, 1925–1935 között neves magyar szakembereket hívtak meg, így Bartók Bélát, Kúnos Ignácot és Mészáros Gyulát is.

A Török Köztársaság állampolgárai nemzetiesítésének mégis legfontosabb eszköze az oktatás volt. Ez különösen az egységes rendszerrel nem rendelkező oszmán időkhöz képest jelentett novumot.⁷⁹ Atatürk az 1921. július 16-i oktatási konferencián kifejtette: *„Ami a nemzeti oktatási programot illeti, a régi korszak összes babonájának kitörölését, a keleti és nyugati hatásoktól független és nemzeti tulajdonságainkhoz jobban illő kultúra kialakítását akarom.”*⁸⁰ Az oktatás egységesítéséről szóló törvény (Tevhid-i Tedrisat Kanunu, 1924. március 3.) rendelkezései alapján az oktatási minisztérium (Maarif Vekaleti) hatáskörébe utalták az összes oktatási intézményt, felszámolták a medreszékét és egységesítették a tankönyveket.⁸¹

1928-ban, amikor bevezették az új írásmódot, az indokok között szerepelt az írástudatlanság leküzdésének célja, mivel a lakosság közel 92 százaléka nem tudott írni és olvasni. Ebben az esetben is látványos intézkedések történtek. Az általános iskolák mellett „nemzeti iskolák” (Millet Mektepleri) százait nyitották meg a felnőtt lakosság oktatására, amelyekben a tanulni vágyók két vagy négy hónapos kurzuson vehettek részt.⁸² Mindemellett igyekeztek a nőket is minél nagyobb mértékben bevonni az oktatásba. Egy időben az iskolák beindításával széles, az új ábécé elsajátítására ösztönző kampány bontakozott ki. A kormánypárti lapok a társadalom minden rétegét arra szólították fel, ismerjék, tanulják meg és használják az új írásmódot. A Millet Mektepleriben lévő képzés ráadásul hozzájárult a nem török anyanyelvű közösségek számára a török nyelv elsajátításához.⁸³ Bár a Millet Mektepleri korlátozott hatással bírt, 1929–1937 között több mint 1,451 millió ember végzett ezekben az intézményekben.⁸⁴ Ezzel párhuzamosan, míg 1923–1924-ben az országban összesen 5082 oktatási intézmény volt (4894 általános iskola, 72 középiskola, 23 gimnázium, 64 szakmunkásképző, 20 tanárképző, 9 felsőfokú intézmény), Atatürk halálakor már 6978 (6700 általános iskola, 140 középiskola, 68 gimnázium, 40 szakmunkásképző, 13 tanárképző és 17 felsőfokú végzettséget adó intézmény).⁸⁵ Az erőfeszítések hatására 1935-re az írástudók aránya 20,4 százalékra, 1945-re pedig 30,2 százalékra növekedett.⁸⁶

A népművelés újabb intézkedéseként 1931-ben létrehozták a „művelődési házak rendszerét”, ennek keretében a nagyobb településeken népházakat (összesen 479-et) és népszobákat (összesen 4322-t) alapítottak.⁸⁷ Ezek célja kulturális és egyéb programok szervezése, illetve az alapvető ismerettár megismertetése volt a

78 Başgöz–Uğurlu, 2011. 1540.

79 Aydingün, A.–Aydingün, İ., 2004. 417.

80 Idézi: Okutan, 2004. 163.

81 Kafadar, 2002. 352.

82 Korkmaz, 1992. 83.

83 Yılmaz, H., 2011. 685.

84 Bahattin, 2008. 163.

85 Bahattin, 2008. 156–172.

86 Yılmaz, H., 2011. 681.

87 Çetin, Z., 2004. 352.

helyekkel, természetesen az új, nemzetiesítő kultúrpolitika jegyében. Az egypárt-rendszer véget értével az 1950-es parlamenti választások után hatalomra kerülő Demokrata Párt egyik első intézkedései között felszámolta a Köztársasági Néppárt bázisának tekintett intézményeket, melyek komoly propagandát folytattak a kemalisták mellett.

Állampolgárság és kisebbségpolitika: a török nemzetállam kialakítása

Az I. világháború és a függetlenségi háború alatt végbemenő megszárlások, kölcsönös népiirtások, végül a görög–török lakosságcsere nyomán Anatólia keresztény népessége a korábbi töredékére csökkent, miközben jelentős bevándorlás indult meg.⁸⁸ Ez viszont nem volt előzmény nélküli. Az Oszmán Birodalom sorozatos területvesztései miatt hatalmas menekülthullámok érték az országot; a perifériáról százezres nagyságrendben menekülő muszlim tömegek érkeztek a birodalom megmaradó területeire (az 1860-as években a Kaukázusból abházok és cserkeszek, körülbelül 800 ezren, az 1870–1880-as években Bulgáriából törökök, pomákok, tatárok és cserkeszek,⁸⁹ körülbelül 500 ezren).⁹⁰ Beáramlásuk nagyban hozzájárult Anatóliában a muszlimság számbeli növekedéséhez és a keresztény népesség arányának csökkenéséhez (körülbelül 25 százalékról 20 százalékra). A migráció folytatódott 1923 után is. 1924 és 1939 között több mint 700 ezer ember telepedett le Törökországban, aminek lakossága 1927-ben alig haladta meg a 13 millió főt.

Az újonnan érkezettek integrálása és egy stratégiailag átgondolt bevándorláspolitikát megalkotása fontos volt a vezetés számára. Az 1920-as évek közepétől határozottabbá váló intézkedések az ifjútörökök által megkezdett telepítéspolitikát folytatták. Az 1926-ban elfogadott első letelepedési törvény (majd ezt 1934-ben egy újabb követte) a preferált bevándorlók körét a volt oszmán területek muszlim – nem csak török – lakosságában határozta meg. Ezen a kategórián belül sorrendet állítottak fel, az első helyen a balkáni muszlimok szerepeltek (azon belül is a törökök), mivel Ankarának akkoriban nagy szüksége volt a jól képzett, relatíve könnyen integrálható munkaerőre.

Törökország Görögországgal (1922), Bulgáriával (1925) és Romániával (1934) lakosságcsere-egyezményeket kötött, melyek keretében közel egymillió muszlim érkezett az országba. A korszakban körülbelül 410 ezren vándoroltak be a Balkánról (Bulgáriából 180 ezer, Jugoszláviából 111 ezer, Romániából 113 ezer fő).⁹¹ Ki kell emelnünk, hogy az áttelepedés legfontosabb kritériuma nem a nyelv vagy az etnikum, hanem a vallás volt, mivel a török vezetés tisztában volt vele, hogy a formálódó Török Köztársaság lakossága körében a legfontosabb identitásformáló tényező (még) a felekezeti hovatartozás. Emiatt a török nyelvű, de keresztény

88 Çağaptay, 2002. 68.

89 A cserkeszek még Oroszországból menekültek el, s az oszmán hatóságok telepítették le őket a Balkánon. Az 1877–1878-as orosz–török háború során újra menekülniük kellett.

90 McCarthy, 1995. 37–91.

91 Duman, 2009. 474.

gagauzok nem telepedhettek át Romániából. A kaukázusi muszlimok, így a cserkeszek, abházok, azeriek betelepedhettek, de őket már jobban „megválogatták”, mivel a hatóságok úgy vélték, a kommunista Szovjetunióból érkezők potenciális veszélyt jelenthetnek az ország számára.

Az asszimiláció érdekében nagy hangsúlyt fektettek arra, hogy az újonnan érkezőket szétszórják a törökök lakta régiókban, s arányuk sehol se lépje át a 10 százalékot. Biztonságpolitikai megfontolások miatt határzónába szintén nem engedték őket, vagy ha igen, akkor az ország túloldalán kaptak új szállásterületet (így a kurdok például Rodostóban). Ennek megfelelően bizonyos csoportokat nem láttak szívesen. Idetartoztak az 1916-os felkelés miatt árulónak tekintett arabok, illetve a keresztények, így például azok az örmények is, akik még 1915-ben menekültek el.⁹²

Az asszimilációs politika a kisebbségi csoportokat is érintette. A lausanne-i békeszerződés csak a görögöket, az örményeket és a zsidókat ismerte el kisebbségnek, míg az „öslakos” muszlim csoportok, így a kurdok, lázok, arabok helyzetével semmilyen kisebbségi törvény nem foglalkozott. A lausanne-i béke által garantált kisebbségi jogok betartása viszont problémás volt. A két világháború között azonban nem került sor jelentősebb összecsapásra, deportálásra.

A nyelv a kisebbségi csoportok és a kaukázusi–balkáni bevándorlók asszimilációjában is jelentős szerepet játszott. 1924-ben minden iskolát – legyen az akár magán-, akár kisebbségi iskola – az Oktatási Minisztérium alá rendelték, ezzel is egységesítvén az oktatási rendszert, illetve szűkítvén az oktatási intézmények mozgáskörét.⁹³ 1925-ben kötelezővé tették a török nyelv tanítását a kisebbségi és az idegen nyelvű iskolákban, majd pedig két év múlva előírták, hogy csak török anyanyelvű tanárok oktathatnak ezekben az intézményekben.⁹⁴ Ezzel párhuzamosan a lausanne-i békében nem említett kisebbségek iskoláit felszámolták (muszlim kisebbségek).⁹⁵

Jelentős programok indultak meg a török nyelv átvételére. Ezek közül a leg híresebb a „*Vatandaş, Türkçe Konuş!*” (Polgárok, beszéljetek törökül!) volt, amely a török használatát volt hivatva propagálni a többi nyelvvel szemben. A mozgalmat isztambuli jogi egyetemisták indították el 1928-ban – jól példázva az állami ráhatás nélkül létező homogenizáló társadalmi törekvéseket és tényezőket.⁹⁶ Az akció viszont hamarosan kormányzati támogatást kapott, később kiterjedtebb méreteket öltött, s elsősorban a törökök egyáltalán nem beszélő szefárd zsidóságot célozta meg.⁹⁷

A homogenizációs politika eszközeként az 1934-es családnévtörvény (Soyadı Kanunu) és a családnévi statútum (Soyadı Nizamnamesi) kötelezővé tette családnévek felvételét, de ezen a téren megtiltotta az etnikai hovatartozásra vagy foglalkozásra utaló nevek használatát. Az utóbbi pedig kikötötte, hogy yan, of, ef, vic, is, dis, pulos, aki, zade, mahdumu, veled és bin szótagra végződő nevek regisz-

92 Çağaptay, 2002. 71.

93 Bahattin, 2008. 161.

94 Okutan, 2004. 168.

95 Bayar, 2011. 116.

96 Aslan, 2007. 251.

97 Okutan, 2004. 184.

rálása nem lehetséges – ezzel megszűnt a tradicionális örmény, görög, arab, szláv, kurd névadás lehetősége.⁹⁸

Az ország legnagyobb kisebbségének, a kurdnak is gyökeresen megváltozott a helyzete a Török Köztársaság kikiáltása után. A korábban a szultáni hatalomtól többé-kevésbé laza függésben lévő kurd törzseknek szembesülniük kellett a központosító állammal. Ráadásul ők – a bevándorlókkal szemben – generációk óta egy tömbben, főleg az ország délkeleti részén éltek, és számukra a „törökké válás” nem jelentett elvándorlást egy ellenséges környezetből és elnyomásból, illetve esetlegesen társadalmi felemelkedést. Az oszmán-muszlim testvériség helyett a nemzetisítő török állammal szembesülő kurdok szervezkedni kezdtek. Nehezményezték, hogy az amúgy sem túl jelentős kurd nyelvű publikálást megszüntették,⁹⁹ a kurd nyelvű oktatást felszámolták, s a kurdok igényeivel ellentétben kisebbségi törvény sem került napirendre a Török Nagy Nemzetgyűlésben, illetve ezzel párhuzamosan a Kurdisztán fogalmat is kivették a könyvekből.¹⁰⁰ Sőt hamarosan a kurd szó használata is megszűnt, helyette „hegyi töröknek” nevezték a népeiséget.

A kurdok rendszeresen robbantottak ki felkeléseket, ami miatt szükségállapotot hirdettek ki. Ezek közül a legjelentősebb a Said sejk által vezetett 1925-ös lázadás volt. A főleg a Diyarbakir környékére koncentrálódó felkelés végül elbukott a török hadsereg erőfölénye, illetve a kurdok megosztottsága miatt. Ez utóbbi körülmény a több tucat további lázadás sikerességét is alaposan megkérdőjelezte. A kurdok ezekben az évtizedekben a nemzetépítésnek még igencsak korai szakaszában álltak, s elitjük is megosztott volt – a helyi földesurakat Ankara jellemzően sikeresen integrálta a vezetésbe, különösen a lázadások leverése után. A sporadikus felkelésekből két nagyobb emelkedett ki: az Ararát térségében folytatott háború 1930-ban, majd pedig a dersimi felkelés 1937–1938-ban, amikor a török légierőt is be kellett vetni. A kurd akciók véres elfojtása után (1938) de facto helyreállt a rend a keleti tartományokban, s pár év múlva a szükségállapotot is felszámolhatták. A török nemzetállam kiépítése elleni legkomolyabb akciókat fegyverrel kellett leverni. Köszönhetően a török nyelvű iskolarendszernek, a török nyelvtudás terjedni kezdett a kurdok körében is.¹⁰¹ A jelentős asszimilációs veszteség ellenére mindez nem vezetett a kurd etnikum beolvadásához. A kurdok esetében egységes politikai fellépésre, valamint az igazi „nemzetisítő” aktor megjelenésére még évtizedeket kellett várni.¹⁰²

*

A tanulmány abból a feltevésből indult ki, hogy a török nemzet de facto a modern Törökország megteremtésével együtt jött létre, s mint ilyen más nemzetekhez hasonlóan egy megkonstruált képződmény. Mint láttuk, a 19. század végén meg-

⁹⁸ Bayar, 2011. 125.

⁹⁹ Noha a szultáni időkben a vezetésből támogatták az írástudatlanság felszámolásán fáradozó kurd szervezeteket.

¹⁰⁰ Bruinessen, van, 1992. 416.

¹⁰¹ A Kurd Munkáspártban (Partiya Karkerên Kurdistan) és a nyugati emigrációban a kurdok jellemzően a török nyelvet használják.

¹⁰² Erről részletesebben: Egeresi, 2011.

kezdődött bizonyos értelmiségi csoportokban a török „nemzeteszme” kialakítása, amely 1923 után az állami modernizáció tényezője lett. A török nacionalizmus jelentős képviselői – az Egység és Haladás korszakához hasonlóan – az atatürki elitben is prominens személyek maradtak. Ez az elit felülről kiindulva látott neki az egységes nemzet kialakításának, ám ezúttal már nem kellett megküzdenie az oszmánizmussal – ami az Oszmán Birodalom megszűnésével de facto okafogyottá vált – vagy az iszlámizmussal, és ezúttal maga mögött tudhatta az állam támogatását.

Az atatürki államépítés szerves részévé váló török nemzetépítés és kultúrpolitika támogatására kiépült egy intézményrendszer, a maga tudományos intézeteivel és fórumaival. A nemzettudat alkotóelemeinek jelentős részét már a 19. század kitermelte magából, a nemzetesítő állam érthető okokból támogatta ezek bővítését (történelmi kutatások, néprajzi-népzenei gyűjtések, akár magyar tudósok bevonásával stb.). Az oszmán-muszlim múlttal szakító Török Köztársaság kultúrpolitikájában a török időkhöz és ősi korszakokhoz tért vissza, miközben a függetlenségi háborút és az utána következő időszakot a történelem fénypontjaként igyekezett beállítani. Ez a folyamat a nemzeti jelképek megteremtésében, az ünnepek megkonstruálásában és a nyelvpolitikában jól tetten érhető.

A törökösítő elemek bekerültek az oktatásba, miközben az általános modernizáció és nyugatosodás keretében megkezdődött a vallás visszaszorítása a mindennapi életben. A hagyományos oszmán-muszlim életvitelre többek között nagy csapást jelentett a vallási intézményrendszer átalakítása és a latin ábécé bevezetése. Ez utóbbi igen hamar különbségek kialakulásához vezetett az egyes generációk között, falat emelt az új rendszerben felnövő és az újat megtanulni nem tudók és nem kívánók között.

Az Atatürk-éra kisebbségpolitikája szintén homogenizáló törekvéseket mutat. A bevándorlók töröktől különböző nyelveinek visszaszorítása – többé-kevésbé nemzettudatuk lecserélésével együtt – többnyire sikeresen haladt, amit a jól átgondolt telepítéspolitika is segített. Ennek köszönhetően napjainkban ugyan vannak például cserkesz, bosnyák, albán egyesületek az országban, azonban a legtöbb esetben tagjaik nem is beszélik őseik nyelvét, s alapvetően törököknek vallják magukat. A kurdokkal szemben alkalmazott kisebbségpolitika – bár többször is fegyveres ellenállást váltott ki – szintén ért el sikereket, a kurdkérdés azonban mind a mai napig Törökország egyik legnagyobb problémája maradt.

A nehézségek és minden ellentmondásossága ellenére az atatürki nemzetépítés maradandónak bizonyult. A török identitás akkor meggyökereztetett alapvető tézisei, noha túlzó részeit azóta revideálták, máig érvényben vannak, és a Kemál által alapított intézmények jelentős része még ma is működik. Atatürk már életében a nemzetépítés, a törökség egyesítésének kiemelkedő személyisége volt, halála után alakja a török nemzettudat fontos, integráns részévé vált. Emlékével a Törökországban járók nap mint nap találkozhatnak, nemcsak a *lieux de mémoires* szintjén (Anıtkabir, Atatürk Orman Çiftliği, az első köztársasági parlament, a szülőház Szalonikiben stb.), hanem Atatürk utcanevék, szobrok, képek, zászlók formájában is a mindennapi élet fontos eleme maradt.

Forrás- és irodalomjegyzék

Szakirodalom

Alaranta

2008 Alaranta, Toni: Mustafa Kemal Atatürk's Six-Day Speech of 1927: Defining the Official Historical View of the Foundation of the Turkish Republic. In: *Turkish Studies*, 9. (2008) 1. sz. 115–129.

Anderson

2006 Anderson, Benedict: *Elképzelt közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*. Bp., 2006.

Arai

1994 Arai, Masami: *Jön Türk dönemi Türk milliyetçiliği*. İstanbul, 1994.

Aslan

2007 Aslan, Senem: „Citizen, Speak Turkish!”: A Nation in the Making. In: *Nationalism and Ethnic Politics*, 13. (2007) 2. sz. 245–272.

Aydingün, A.–Aydingün, İ.

2004 Aydingün, Ayşegül–Aydingün, İsmail: The Role of Language in the Formation of Turkish National Identity and Turkishness. In: *Nationalism and Ethnic Politics*, 10. (2004) 415–432.

Bahattin

2008 Bahattin, Demirtaş: Atatürk Döneminde Eğitim Alanında Yaşanan Gelişmeler. In: *Akademik Bakış*, 1. (2008). 2. sz. 155–176.

Başgöz–Uğurlu

2001 Başgöz, İlhan–Uğurlu, Çev. Serdar: Türkiye’de Folklor Çalışmaları Ve Milliyetçilik. In: *Turkish Studies – International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 6. (2011) 3. sz. 1535–1547.

Bayar

2011 Bayar, Yeşim: The Trajectory of Nation-Building Through Language Policies: The Case of Turkey During the Early Republic (1923–1938). In: *Nations and Nationalism*, 17. (2011). 1. sz. 108–128.

Breuilly

2004 Breuilly, John: Állam és nacionalizmus. In: *Nacionalizmuselméletek*. Szerk.: Kántor Zoltán. Bp., 2004. 134–149.

Bruinessen, van

1992 Bruinessen, Martin, van: *Ağa, Şeyh, Devlet*. İstanbul, 1992.

Çağaptay

2002. Çağaptay, Soner: Reconfiguring the Turkish Nation in the 1930s. In: *Nationalism and Ethnic Politics*, 8. (2002) 67–82.

Çetin, Y.

2007 Çetin, Yusuf: Mustafa Kemal Atatürk Döneminde (1920–1938) Müze ve Eski Eserler Konusunda Yapılan Çalışmalar. In: *Erzurum Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Dergisi*, 12. (2007) 117–121.

Çetin, Z.

2004 Çetin, M. Zafer: Tales of Past, Present, and Future: Mythmaking and Nationalist Discourse in Turkish Politics. In: *Journal of Muslim Minority Affairs*, 24. (2004) 2. sz. 347–365.

Duman

2009 Duman, Önder: Atatürk Döneminde Balkan Göçmenlerinin İskân Çalışmaları (1923–1938). In: *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 43. (2009) 1. sz. 473–490.

Egeresi

2011 Egeresi Zoltán: *Repedező nemzetállam? Török nemzetépítés és kurd nemzetalkotás*. Bp., 2011. http://www.grotius.hu/doc/pub/CFLIE/2011_21_egeresi_zolt%C3%A1n_%20repedezo_nemzetallam.pdf. A hozzáférés ideje: 2013 februárja.

Gellner

2009 Gellner, Ernest: *A nemzetek és a nacionalizmus*. Bp., 2009.

Kafadar

2002 Kafadar, Osman: Cumhuriyet Dönemi Eğitim Tartışmaları. In: *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce*. Eds.: Gültekinçil, Murat–Bora, Tanıl. III. köt. *Modernleşme ve Batıcılık*. Ed.: Koca-başoğlu, Uygur. İstanbul, 2002. 351–381.

Kayali

2008 Kayali, Hasan: The Struggle for Independence. In: *The Cambridge History of Turkey*. III. köt. *Turkey in the Modern World*. Ed.: Kasaba, Reşat. Cambridge, 2008. 112–146.

Keskin

1999 Keskin, Mustafa: *Atatürk’ün Millet ve Milliyetçilik Anlayışı*. Ankara, 1999.

Koçak

2003 Koçak, Cemil: Kemalist milliyetçiliğin bulanık suları. In: *Modern Türkiye’de siyasi düşünce*. Eds.: Bora, Tanıl–Gültekinçil, Murat. IV. köt. *Milliyetçilik*. Ed.: Bora, Tanıl. İstanbul, 2003. 37–43.

Korkmaz

1992 Korkmaz, Zeynep: *Atatürk ve türk dili*. Belgeler. Ankara, 1992.

Lewis

1988 Lewis, Bernard: *İslam et laïcité. La naissance de la Turquie moderne*. Paris, 1988.

McCarthy

1995 McCarthy, Justin: *Death and Exile. The Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims, 1921–1922*. Princeton, 1995.

Nezir-Akmeşe

2005 Nezir-Akmeşe, Handan: *The Birth of Modern Turkey. The Ottoman Military and the March to World War I*. London, 2005.

Odabaşı

2012 Odabaşı, İ. Arda: Journals of the Turkish New Life Movement in the 2nd Constitutional Era. In: *Turcologia. International Journal of Turcologia*, 7. (2012) 13. sz. 5–16.

Okutan

2004 Okutan, M. Çağatay: *Tek Parti Döneminde Azınlık Politikaları*. İstanbul, 2004.

Ortaylı

2004 Ortaylı, İlber: *Az Oszmán Birodalom leghosszabb évszázada*. Gödöllő, 2004.

Özçelik

2011 Özçelik, Mücahit: 23 Nisan Çocuk Bayramı’nın Ortaya Çıkışı ve 1922–1929 Yılları Arasında 23 Nisan Kutlamaları. In: *Journal of Gazi Academic View*, 5. (2011) 9. 265–284.

Polat

2012 Polat, Gülsün: Changes in State-Society Relations from the First World War to the National Independence Struggle (1914–1923). In: *Turkish Historical Review*, 3. (2012) 1. sz. 19–41.

Toker–Tekin

2002 Toker, Nilgün–Tekin, Serdar: Batıcı Siyasi Düşüncenin Karakteristikleri ve Evreleri: 'Kamusuz Cumhuriyet'ten 'Kamusuz Demokrasi'ye. In: *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*. Eds.: Gültekinçil, Murat–Bora, Tanıl. III. köt. *Modernleşme ve Batıcılık*. Ed.: Kocabaşoğlu, Uygur. İstanbul, 2002. 81–106.

Yılmaz, H.

2011 Yılmaz, Hale: Learning to Read (Again): The Social Experiences of Turkey's 1928 Alphabet Reform. In: *International Journal of Middle East Studies*, 43. (2011) 4. sz. 677–697.

Yılmaz, K.

2011 Yılmaz, Kaya: Critical Examination of the Alphabet and Language Reforms Implemented in the Early Years of the Turkish Republic. In: *Journal of Social Studies Education Research*, 2. (2011) 1. sz. 59–82.

Yılmaz–Burak

2011 Yılmaz, İhsan–Burak, Begum: Instrumentalist Use of Journalism in Imposing the Kemalist Hegemonic Worldview and Educating the Masses in the Early Republican Period. In: *Turkish Journal of Politics*, 2. (2011) 1. sz. 1109–1120.

Yılmaz–Şahin

2006 Yılmaz, Cevdet–Şahin, Mustafa: Modernity and Economic Nationalism in the Formation of Turkish Nationalism. In: *Mediterranean Quarterly*, 17. (2006) 2. sz. 53–71.

ZOLTÁN EGERES

TURKISH NATION BUILDING DURING THE ATATÜRK ERA

The paper aims at describing the process of Turkish nation building during the first decades of 20th century, especially focusing on the developments of the Atatürk government. The paper applies the modernist approach which provides a plausible framework to analyse the identity policy of the late Ottoman and early Republican period. It argues that the Turkish identity was mainly created during the Atatürk era, applying national symbols (anthem, flag, national holidays linked to the War of independence) and forming the main pillar of Turkish history based on pre-Ottoman period. Simultaneously, as the tool for the creation of modern nation, in 1928 a new Latin alphabet was introduced in order to replace the Arabic and Persian ones. In line with the canonization of the base of Turkish nationalism, a new institutional system was formed during Atatürk era, like Turkish History and Language Institutes, the network of People's house and schools or museums. This policy was also accompanied by homogenization processes against national minorities (Jews, Kurds, Lazs), as well as settlement policies.

Szubjektív arab történelem

Memoárok*

SZEMLE

Az a három, nyugodtan mondhatjuk, történelmi személyiség, akinek a visszaemlékezéseit ismertetjük, ahhoz a generációhoz tartozik, amelyik nemcsak megélte, de alakította, formálta is az arab országok történetét. Annak elsősorban azt a korszakát, amikor „felszálló ágban” volt a térség. A nemzeti szuverenitás kivívásának, majd megszilárdításának időszakáról, az 1950–1960-as évekről van szó.

Eric Rouleau újságíróként, majd diplomataként küzdött és küzd azért, hogy a Közel-Kelet népei, elsősorban az izraeliek és a palesztinok békében éljenek a nacionalizmusok természetes történelmi folyamatának végkifejleteként megvalósuló nemzetállamok keretein belül. Hat évtizedet felölelő könyve a Közel-Kelet kulisszatitkaiba enged bepillantani. A szerző, aki 1952-től az AFP francia hírügynökség, 1955-től a *Le Monde* című napilap munkatársa, 1985–1996 között pedig diplomata, nagykövet volt Tunéziában és Törökországban, nemzetközileg talán a legismertebb francia újságíró, tagja az amerikai külpolitika alakításában szerepet játszó Council on Foreign Relationsnek. Egy modern, a világra nyitott, frankofon zsidó családban született 1926-ban, Egyiptomban. Egyik első interjúját még egyetemi hallgatóként, 1947 elején készítette Hasszan al Banával, a Muzulmán Testvérek alapító vezetőjével a kairói angol nyelvű *Egyptian Gazette* számára. Ennek az évnak novemberéig, a zsidó államot megeremtő 181. számú ENSZ közgyűlési határozatig békében éltek egymással a muszlimok és a zsidók Egyiptomban, „*Izrael Állam megeremtése a választ jelentette a zsidók és honfitársaik között az egész arab világban*” (25. p.). Zsidó lévén, aki szoros baloldali kapcsolatokkal is rendelkezett, neki is, mint annyi másnak távoznia kellett az országból. 1951 decemberében Franciaországba érkezett, s hónapokig tartó álláskereső után, arab nyelvtudásának köszönhetően az AFP-nél kapott állást. Feladata az volt, hogy kövesse az arab országok rádióállomásainak műsorát, elsősorban a híradásokat, s azokról készítsen beszámolót, ekkor ugyanis a fontosabb lapoknak még nem voltak tudósítói az arab országokban. Így például elsőként értesült az egyiptomi Szabad Tisztek Mozgalma hatalomátvételéről 1952-ben. 1955-től már a *Le Monde* munkatársa, területe a Közel- és Közép-Kelet.

Igazi karrierje, nemzetközi elismertsége 1963-ban kezdődött, amikor Nasszer – barátja és bizalmasa, a szintén újságíró Mohamed Hasszánéin Hejkal közvetítésével – sze-

* Eric Rouleau: *Dans les coulisses du Proche-Orient. Mémoires d'un journaliste diplomate (1952–2012)*. (A Közel-Kelet kulisszatitkai. Egy újságíró-diplomata emlékiratai, 1952–2012.) Fayard, Paris, 2012. 433 p.

Le Camp des oliviers. Parcours d'un communiste algérien. William Sportisse. Entretiens avec Pierre-Jean Le Foll-Luciani. (Egy algériai kommunista élete. William Sportisse. Beszélgetés Pierre-Jean Le Foll-Lucianival.) Presses Universitaires de Rennes, Rennes, 2012. 336 p.

Colonel Tahar Zbiri: *Un demi-siècle de combat. Mémoires d'un chef d'état-major algérien*. (Fél évszázad harc. Egy algériai vezérkari főnök emlékiratai.) Eh-Chourouk Information et Edition, Alger, 2012. 443 p.

mélyesen hívja meg és ajánlja fel, hogy exkluzív interjút ad neki. Az interjú világszenzáció lett, valamennyi világglap közölte. Az egyiptomi elnök – s ezzel Eric Rouleau is tisztában volt – politikai üzenetet küldött Franciaországnak, amely az elmúlt évben elismerte Algéria függetlenségét, valamint rajta keresztül a Nyugatnak: a bel- és külpolitikában új korszak veszi kezdetét a Nílus-parti országban. Az oldott hangulatú beszédben Nasszer önkritikusan szólt a korábbi, főként az arab egységet érintő politikájáról. Többek között negatív hatásának, rosszul előkészítettnek ítélte meg az 1958–1961 között fennálló egyiptomi–szír uniót. Egy ilyen unió – jelentette ki – csak közös, a vezetők és a nép által egyaránt elfogadott célokon alapulhat. Vagyis – s ez szakítást jelentett az eredeti pánarabizmussal – a vallási, nyelvi, kulturális közösség nem elégséges alap. S ekkor, a pillanat adta lehetőséget megragadva tette fel a kérdést Eric Rouleau: mi a helyzet a baloldali, többségében kommunista internáltakkal, akiket azért börtönöztek be, mert elleneztek az egyiptomi–szír unió megvalósításának antidemokratikus módját? A válasz szinte megdöbbenette az újságíró, de a világot is: *„Döntöttem – mondta Nasszer –, hogy az év végéig minden politikai foglyot szabadon bocsátok”* (39. p.). A szabadságukat visszanyert kommunisták közül többen magas posztokra jutottak. Az elnök azonban világosan tudomásukra hozta, hogy *„tőle balra nincs hely senki számára, s ne is álmódjanak arról, hogy részesednek a hatalomból”* (57. p.).

Az interjú megnyitotta Eric Rouleau számára a térség politikusainak ajtaját, Komeitől Szaddám Huszeinen és Jasszer Arafaton át Kadhafiig. Jó újságírói szimatra vallott, hogy jelen volt a nagy történelmi eseményeknél. Az 1967-es, általa csak „hatórásnak” nevezett háborúkor Kairóban tartózkodott, 1970 szeptemberében pedig Ammánban szemtanúja a jordániai uralkodó és a palesztin szervezetek háborújának. Ugyanabban a hónapban, Nasszer halálakor az egyiptomi fővárosban találjuk, 1974-ben pedig, amikor puccsot hajtottak végre a ciprusi elnök ellen, Nicosiában.

A legkevésbé talán az izraeli politikusok fogadták bizalommal, de velük is tudott interjúkat készíteni. Viszont Menáhém Begin őt is, mint Bruno Kreisky osztrák kancellárt, „árulónak” kiáltotta ki. E minősítésre nemcsak cikkei szolgáltattak ürügyet, hanem konkrét beavatkozása a béketeremtésbe. S ebben számos, nem is jelentéktelen szövetségesre talált Izraelben és a nemzetközi zsidó közösségben is, mindenekelőtt barátjában, a Zsidó Világ-szövetség elnökében, Nahum Goldmannban, aki haláláig (1982) az arabokkal való megbékélés híve volt. A nagy nemzetközi tekintélynek örvendő zsidó politikus már 1948-ban azt kérte Ben Guriontól, hogy halasszák el Izrael Állam kikiáltását, előbb találjanak egyezséget, de legalábbis kompromisszumot az arab országokkal. Ha nem teszik – érvelt Goldmann –, katasztrófák sorozatát indítják el. Javaslatát azonban Ben Gurion nyomására a Zsidó Ügynökség elutasította (131–132. p.). Goldmann 1970-ben újra próbálkozott. Márciusban az egyik „szabad tiszt”, Ahmed Hamras, az 1952-es puccs „technikai kivitelezője” felkereste Eric Rouleau-t és segítségét kérte egy Nasszer–Goldmann-találkozó megszervezéséhez. A szervezés titokban – természetesen az izraeli kormány jóváhagyásával – történne, de maga a találkozó, ahol csak „általános kérdéseket tekintenének át”, publikus lenne. Golda Meir és kormánya azonban ezt a lehetőséget is elutasította, kiszivárogtatta a találkozó lehetőségét. Ekkor lett Eric Rouleau Begin és a jobboldal szemében „egyiptomi ügynök” (267–281. p.). Több hasonló esetről is tudomást szerzünk a könyvből, amelyek bizonyítják, hogy a szemben álló felek egyike sem alkotott homogén egységet, valamint hogy milyen komoly mértékben befolyásolták a történelem menetét a szélsőségesek.

Érdekes és értékes információkhoz jutunk a Palesztin Felszabadítási Szervezettel (PFSZ) és annak vezetőjével, Jasszer Arafattal kapcsolatban. A szerző 1969-ben találkozott először a PFSZ vezetőjével, s a későbbiekben bizalmas barátság alakult ki közöttük. Több-

szőr készített vele interjút, részt vehetett és vett is – Amnon Kapilouk izraeli újságíróval (!) együtt – a palesztin parlament, a Palesztin Nemzeti Tanács ülésein. A szerzőt szinte megdöbbenette a nyílt, demokratikus, olykor igen éles, de kulturált hangnemben folyó vita, ahol sem az elvek, sem a személyek nem jelentettek tabut, még Arafat sem. *„Sehol az arab világban nem találtam ilyen szólásszabadságot”* (255. p.).

Két dolgot a több évtizedes bizalmas barátság ellenére is hiába kért tőle Eric Rouleau, hogy a beszélgetéssorozatból egy könyvet jelentethessen meg, illetve hogy Arafat beszéljen az „arab testvéreivel” folytatott vitáiról. Az elutasítás mindkét esetben összefüggött azzal, hogy a PFSZ rendkívül sokszínű, olykor nagyon is ellentétes irányzatokat és érdekeket (mögöttük egyes arab országokkal) képviselő szervezet volt. Nagyon körültekintően kellett irányítani a PFSZ-t. Számos merényletet kíséreltek meg Arafat ellen, de valamennyit túlélte, éppúgy, mint repülőgépe lezuhanását Líbia fölött. Angol újságírók el is nevezték „a Nagy Túlélőnek”. Alapelve volt: soha senkivel nem szabad szakítani, főleg nem azokkal, akik rosszat akarnak neked (243. p.).

A szerző reagál a jelen problémáira is. A legnagyobb akadálnak a közel-keleti béke megteremtésében a megszállt területeken minden nemzetközi ítélés ellenére létrehozott, ma már félmillió lakosságú telepeket tekinti. A telepek létrehozása, a kolonizáció „halálos csapda”, vajon *„megtalálja-e Izrael az eszközöket, hogy megszabaduljon tőlük? A kérdésre adott válasz fogja meghatározni jövőjét”* (434. p.). Ezek a súlyos aggodalmat kifejező szavak a könyv utolsó sorai.

Idézhetnénk még számos esetet, történetet, politikusportrét. Valamennyi bővítene a történelemtudomány által feltárt ismereteinket. Az eseményeket befolyásoló, meghatározó „titkokat” nem szenzációként adja elő, hanem a történelmi és nemzetközi politikai összefüggésekbe ágyazva magyarázza. S ezzel napjainkban egyre ritkuló – házunk táján pedig megszűnőben lévő – újságírói erényről, úgy is mondhatnánk, hogy alapos műveltségről tesz tanúbizonyságot. Állásfoglalásai a bonyolult közel-keleti helyzetről megalapozottak, nem részrehajlóak. Ezt nem a „semlegesség” verbális deklarációjával éri el, távol áll tőle ez a gyerekes módszer, hanem azzal, hogy az alapkérdésekben igenis állást foglal. Nemcsak módszere, de egész lénye világosan tükröződik abban a pár szóban is, amelyek a megpróbáltatások ellenére Egyiptomban maradt – mert azt az országot vallotta hazájának – zsidó ügyvéd barátja elveit tömörítették: *„Fekete vagyok, ha elnyomják a feketéket, zsidó vagyok, ha elnyomják a zsidókat, palesztin vagyok, ha elnyomják a palesztinokat.”* Hasznos lenne, ha a kötet magyar nyelven is megjelenne.

William Sportisse Pierre-Jean Le Foll-Luciani fiatal rennes-i történésznek mesélte el életútját, amely a 20. század nagyobb részének algériai történelme is. Két szempontból is különös, a főszereplő a kisebbséghez tartozik: zsidó és kommunista. Ám közel évszázados élete folyamán mindvégig büszkén vállalta és vállalja, hogy *algériai*.

A fiatal történész eredeti kutatási témája nem William Sportisse életútja volt, hanem az algériai gyarmati rendszer ellen harcoló zsidóknak mint társadalmi-politikai jelenségnek a vizsgálata. A kutató interjúalanyai javaslatára és saját levéltári kutatásai nyomán jutott el 2007-ben a könyv főszereplőjéhez. William Sportisse már az első találkozáskor elmondta, hogy őt zavarja a kutatási téma, mert szerinte hiba, téves kiindulópont a zsidó vallásúakat a muszlimoktól és az európaiaktól elválasztva vizsgálni. Számára a gyarmati rendszer elleni harc nem identitásprobléma. A beszélgetés során – 2007 és 2011 között több mint húsz többórás interjú készült – azonban kiderült, hogy az identitás kérdésének jelentősége van az antikolonialista nemzeti mozgalom történetének vizsgálata során, mivel az 1830 után kiépülő gyarmati rendszer bevezette a faji megkülönböztetést. 1870-ben az úgynevezett

Crémieux-törvény valamennyi algériai zsidónak megadta a francia állampolgárságot (így azok teljes jogú citoyenné váltak, bár nagyon sokan közülük nem beszéltek franciául, arabul viszont valamennyien). Azoknak is, akiket a 15–16. században űztek el Hispániából, s azoknak is, akik olyan régen éltek ott, mint a berber őslakosok, régebb idők óta, mint a 8. században érkező, muszlim vallást és civilizációt hozó arabok. A II. világháború, a Vichy-korszak idején a zsidókat visszaminősítették „alattvalóvá”, a muszlim algériaiak státuszára. Azok, akik kommunisták voltak, hatványozottan diszkriminált helyzetbe kerültek, súlyos börtönbüntetéssel sújtották őket. A világháború után visszakapták francia citoyen státuszukat, s ezzel újra privilegizált helyzetbe kerültek. 1962-ben, amikor Algéria közel nyolc évig tartó háború után függetlenné vált, újra megjelent az identitásprobléma: algériai vagy pedig francia állampolgárok lesznek? Az új állam ugyanis nem ismerte el a kettős állampolgárságot.

William Sportisse mindezeket a megpróbáltatásokat átélte, megszenvedte. Nyomórútságos körülmények között élő, a tradíciókat megtartó, otthon viszont csak arabul beszélő zsidó család nyolcadik gyerekeként született 1923-ban a kelet-algériai Constantine-ban. A városban jelentős számú zsidó vallású ember élt, 1930-ban 12 ezer fő az 50 ezer muzulmán és 37 ezer európai mellett. (Az országban a zsidók száma 180–200 ezerre tehető.) Véres konfliktusra a zsidó és a muszlim közösség között egyszer került sor, 1934 augusztusában. Ennek esett áldozatul a család egyik igen közeli rokona is. Fivére viszont annak köszönhet-e az életét, hogy tanítóként azért tisztelték, mert nem erőltette a franciásítást, és mint a régióban jól ismert kommunista politikus nyilvánosan is kiállt a muszlim algériaiak szabadságjogaiért, majd a gyarmat függetlenségéért (politikai nézetei miatt 1934 decemberében felfüggesztették az állásából).

William Sportisse-t az égbekiáltó társadalmi egyenlőtlenség s az őslakos muszlimok nemzeti elnyomása vitte a radikális baloldal felé, a kommunista pártnak 1940-ben lett a tagja. Hatással volt rá a nála 18 évvel idősebb fivére is, a francia ellenállás harcosa, akit 1944-ben a Gestapo gyilkolt meg Lyonban. (Ma a városban az utca, ahol a halálos lövés érte, az ő nevét viseli.) A világháború után William előbb az Algériai Kommunista Párt (AKP) ifjúsági szervezetének a vezetője, majd a központi bizottság tagja lett. A párt ekkor már a független Algéria megteremtését jelölte meg alapvető célként. Korábban ebben a kérdésben nem volt egyértelmű a kommunisták álláspontja. Az interjúalany is önkritikusan megállapította, *„igaza volt a nacionalistáknak az 1930-as években, amikor azért bíráltak bennünket, mert a fasizmus elleni, s nem a nemzeti függetlenségért vívott harcra helyeztük a hangsúlyt”* (92. p.). Ugyancsak önkritikus a kommunista pártnak a nemzetközi problémákat érintő állásfoglalásait illetően, többek között azzal kapcsolatban is, hogy például feltétel nélkül támogatták az Izrael Állam létrejöttét nagymértékben elősegítő szovjet álláspontot. A Szovjetunió eltűlése a zsidó államban rejlő, s majd az egész Közel-Keletre kisugárzó haladó és demokratikus lehetőséget, az pedig *„nagy hiba volt, hogy fegyverekkel is segítette a cionista hadsereget 1948-ban”* (132. p.). A cionizmust, amelynek egyébként nem volt komoly bázisa Algériában, nagyon súlyos szavakkal ítéli el *(„imperialista”, „kolonialista”, „rasszista”, 176. p.)*.

Az életútnak van egy nagyon jelentős magyar vonatkozása (185–195. p.). William Sportisse 1954. május és 1955. október között a Budapesten működő, arab nyelvű, *A béke és a függetlenség hangja* nevű rádióadó főszerkesztője volt. (E sorok írója az 1990-es években többször beszélgetett erről William Sportisse-szal. Ezekből a beszélgetésekből és levéltári kutatásokból születtek francia és magyar nyelvű tanulmányai az adó történetéről.) Az adóállomást, amely az észak-afrikai francia prefektusok jelentései szerint nagyon hallgatott volt, 1955 októberében a magyar hatóságok megszüntették. Párizs ugyanis azzal fenyegetőzött, hogy megvétőzza Magyarország akkor esedékes felvételi kérelmét az ENSZ-

be. A politikai munkán túl örömteli családi esemény is fűzi Budapesthez az interjúalanyt, itt születtek 1954 októberében ikergyermekei. A rádióadó bezárása után visszatért Algériába, és illegitásban, a propaganda területén segítette a függetlenségi háborút 1954. november 1-jén kirobbantó Nemzeti Felszabadítási Frontot (FLN).

Amikor azonban 1962-ben az ország független lett, újabb megpróbáltatások vártak hősrükre. Az AKP-t – annak ellenére, hogy az országban a szocializmus építését hirdették meg – betiltották, bár tevékenységét az úgynevezett Ben Bella-korszakban (1962–1965) eltűrték. Keserűséggel töltötte el az is, hogy az új rezsim kétségbe vonta algériai állampolgárságát. Az 1963-ban megszavazott törvény szerint algériai állampolgár az lehet, akinek legalább két felmenője az országban született és muszlim vallású. Mindenki más, vagyis az európaiak és a zsidók egyénileg kérhetik algériai állampolgárságuk elismerését. Azoknak, akik részt vettek a nemzeti felszabadító háborúban és Algériában élnek, jogszerűen jár az algériai állampolgárság, ha az igazságügyi miniszter nem dönt másként! Az érintettek közül nagyon sokan megalázkodnak tartották az eljárást, és nem kérték az állampolgárságot, hanem Franciaországba távoztak, a zsidók is. Izraelbe nagyon kevesen vándoroltak ki. William Sportisse végül folyamodott az algériai állampolgárságért, s kérelmét, mivel kommunista volt, csak hosszas procedura után, de pozitívan bírálták el. (Ha francia állampolgárságot akart volna, azt bármelyik algériai francia konzulátuson órákon belül megkapta volna.)

Az 1965. január 18-án kelt miniszteri rendeletet azonban nem kapta kézhez, mivel szeptemberben az Ahmed Ben Bellát 1965 nyarán eltávolító katonai hatalom bebörtönözte, mert nem értett egyet a katonai puccsal, és mert minden ellentmondásossága ellenére is kiállt a korábbi elnök mellett. Az 1965–1968 közötti éveket börtönben töltötte. A nedves cellában, a mostoha körülmények között kapott reumabetegségét magyar orvos kezelte. (Az 1960-as években több száz magyar orvos dolgozott államközi szerződés keretében Algériában.) 1968-ban kiengedték a börtönből, a nyugat-algériai Tiaretbe vitték, ahol szabadon mozoghatott, de a várost csak engedéllyel hagyhatta el. 1970-től már munkát is vállalhatott, eredeti képesítésének megfelelő állásban, könyvelőként kisebb magánvállalkozások pénzügyeit intézte. Közben – illegálisan – Szocialista Élcspárt néven létrehozta az 1966-ban újjáalakult kommunista párt helyi szervezetét. Az állampolgárságát bizonyító okirat megszerzésére irányuló erőfeszítései azonban nem jártak sikerrel. Kérelmét a hatóságok indokkal vagy indok nélkül elutasították, vagy egyszerűen válasza sem méltatták. Ekkor kereste meg személyesen a közmunkaügyi minisztert, akit a felszabadító háború alatt ismert meg. A miniszter segített, röviddel a találkozót követően, 12 évvel a kérelem benyújtása után, 1975-ben Sportisse megkapta az algériai állampolgárságot igazoló dokumentumot. (Egyébként, amint számos eset bizonyítja, azoktól a pozícióba került nacionalistáktól, akikkel a felszabadító háború alatt vagy előtte ismerkedett meg, inkább várható segítséget – még a börtönőrök között is! –, mint „nemzetivé” lett elvtársaitól.)

William Sportisse 1988-ban történt nyugdíjba vonulásáig egy nagy nemzeti vállalatnál dolgozott vezető pénzügyi beosztásban. Az év őszén bekövetkezett szociális robbanás radikálisan átalakította az ország politikai rendszerét, szabadon működhetek a pártok, a kommunista párt is, amelyet azonban nagyon megosztott a hatalomra törő iszlamisták megítélése és a velük kialakítandó viszony kérdése. A belső viták felmorzsozták a szervezetet, és a párt az 1990-es években gyakorlatilag eltűnt a politikai színterről. Emiatt, de a baloldali és laikus gondolkodó embereket ért iszlamista fenyegetések hatására is Sportisse 1994-ben családjával Franciaországba költözött. Mind a mai napig a megpróbáltatások ellenére is algériainak vallja magát. A könyv lapjain egy végtelenül szerény ember jelleme tárul elénk, akiben az elszenvedett sérelmek ellenére nyoma sincs a pesszimizmusnak vagy a bosszú-

vágnak. Hite, meggyőződése rendíthetetlen, az emberek és hazája, Algéria iránti szeretete határtalan.

Az 1990-es évektől egyre több visszaemlékezés jelenik meg Algériában. Közöttük szép számban vannak olyanok, amelyek már a független Algéria időszakában történeteket elevenítik fel. S ami különösen öröndetes, hogy ezek szerzői eltérő mértékben ugyan, de kritikusan viszonyulnak a múlthoz. *Tahar Zbiri* ezredes munkája is, amely a függetlenség 50. évfordulójára jelent meg, ezek közé a memoárok közé sorolható.

A szerző jelentős katonai-politikai személyiség, végigharcolta a felszabadító háborút (1954–1962), a katonai akadémia első parancsnoka, a hadsereg vezérkari főnöke. A függetlenség kikiáltását követő hatalmi harcokban Huari Bumediennel együtt Ben Bellát támogatta. 1965-ben viszont részt vett a karizmatikus elnök erőszakos eltávolításában, ő volt az, aki a puccsot irányító Bumedienn utasítására letartóztatta az elnököt. 1967-ben viszont éppen Bumedienn ellen szervezett puccskísérletnek is nehezen nevezhető katonai demonstrációt, amely kudarcba fulladt. Külföldre menekült, s csak 1980-ban, az új elnök, Sadli amnesztiairndeletének köszönhetően térhetett haza. Az emlékiratokban tükröződő véleménye minden, egyébként mértékletes szubjektivitása ellenére fontos szempontot ad az észak-afrikai ország ötvenéves politikatörténetéhez, melyben a katonák játszották a döntő szerepet.

Az algériai hadsereg – kialakulását és politikai szerepvállalásának körülményeit, motívumait tekintve – merőben más, mint a többi arab ország hadserege. Míg a Közel-Keleten – vagy Líbiában 1969-ben – puccsal hatalomra kerültek katonai akadémiákon végzett hivatásos katonák voltak, az algériai hadsereg népi gyökerű volt, partizánokból állt. (Többek között ezért tekintették mintának a jugoszláv hadsereget, s általában Jugoszláviát.) Ez a partizánhadsereg a felszabadító háború befejezésének közeledtével nyíltan hangoztatta, hogy a független Algériában politikai szerepet kíván betölteni, katonából „politikai munkássá” alakul át.

A függetlenség első éveiben éppen ez a politikai szerepvállalás lesz az ellentétek egyik forrása. A „civiliek”, akik ténylegesen nem vagy csak rövid ideig vettek részt a fegyveres harcban (például diplomáciai feladatot láttak el), a hadseregnek nem szántak politikai szerepet, legfeljebb egyes képviselőinek. Ez magában a hadseregben is feszültséget okozott, valamint az is, hogy a francia hadseregből dezertált algériaiak fontos posztokra jutottak. Az ebből eredő feszültség előidézésével Zbiri egyaránt vádolja Ben Bellát és Bumediennel. Utóbbit még azzal is, hogy a Kelet-Európában kiképzett tiszteket is háttérbe szorítja (69–72., 197., 286. p.). Ennek hangoztatásakor inkább a sértődöttség beszél Zbiriből, hiszen köztudott, hogy a kelet-európai országokban, gyakorlatilag a Szovjetunióban és elenyésző számban Csehszlovákiában végzetek (a légierő tisztjei teljes egészében) a katonai, majd a politikai hierarchiában is nagyon fontos helyet foglaltak el, s foglalnak el ma is.

Ben Bella eltávolításának okaként kapkodását, átgondolatlan lépéseit s főleg diktatórikus vezetési stílusát jelöli meg a szerző. S ebben igazat kell adnunk neki. A nemzetközileg nagy tekintélyű Ben Bella eltávolítása miatt „sok államfő, mint Castro és Tito nagyon keményen bíráltak bennünket... szinte teljesen elszigetelt helyzetbe kerültünk” (145. p.). Ez az elszigeteltség inkább az úgynevezett harmadik világban jelentkezett. „A Szovjetuniót kevésbé érdekelte Ben Bella eltávolítása, számára a szocialista rendszer volt a fontos. Meg kell mondani, hogy Moszkva nemigen avatkozott be a belügyeinkbe” – írja Zbiri (147. p.). Egy esetet említ, amikor a szovjetek egy katonai bázis kialakítását vetették fel, de ezt az algériaiak elutasították. Egyrészt mert „ha az oroszok bejönnek, soha nem fognak távozni” (150. p.), másrészt pedig semmilyen idegen támaszpontot nem akartak az ország területén. Egyéb-

ként a szovjet kiképzőkről Zbiri pozitívan nyilatkozott. Azok egyszer azonban mégiscsak beavatkoztak a belügyekbe, ám ez Bumediennél kérésére történt. 1967. december 14-én szovjet pilóták vezette MiG-ek bombázták a Zbiri vezetésével fellázadt egységeket, s ezzel el is döntötték a kalandor vállalkozás kimenetelét (272. p.).

A szerző eltérően emlékiratíró honfitársainak többségétől, nem feketíti be sem Ben Bellát, sem Bumediennél. Mindkettőről elismeréssel szól, hangsúlyozza érdemeiket. Amiért elítéli őket, az a hatalom gyakorlásának módja, egyszemélyi diktatórikus vezetési stílusuk. Teszi ezt annak ellenére, hogy 12 évet kényszerült száműzetésben tölteni. 1968 elején szökött Tunéziába, ahol fogadták ugyan, de a bonyodalmak elkerülése érdekében javasolták neki, hogy máshol keressen menedéket. Így viszonyultak hozzá a többi arab és európai országban is. Végül Marokkóban állapodott meg, s ott egyszerű algériaiaként élt. Találkozott emigráns politikai honfitársaival (Hocine Ait Ahmed, Mohamed Budiaf, Mohamed Khider), de politikai egyezsége nem lépett velük. Mint ahogyan azt is elutasította, hogy Bumediennel szemben egyes arab országok (Szíria, Marokkó) szolgálatába álljon.

Hazatérte után sem folytatott politikai tevékenységet. Egészen 1991-ig, amikor fennállt annak reális veszélye, hogy a szélsőséges iszlámisták jutnak hatalomra. Ekkor már nem maradhatott közömbös, féltette az országot a széthullástól, a forradalmat, a társadalmi-politikai rendszert pedig a halálos veszélytől. Az országot csak a hadsereg menthette meg. Álláspontja szerint meg kellett védeni az algériai politikai rendszert, amely az 1954. novemberi forradalomnak a folytatása, s amelyiknek két szárnya van, a Nemzeti Felszabadítási Front (FLN) és a Nemzeti Felszabadító Hadsereg (ALN). *„Ezért több történelmi személyiség, azok is, akik nem voltak hatalmon, meghúzták a vészharangot és szolgálatba álltak, hogy megmentsék a forradalmat”* (393. p.). Zbiri is köztük volt. Tagságot azonban már nem vállalt a Legfelső Államtanácsban, amely a hatalom új birtokosa lett, miután lemondatta Sadli köztársasági elnököt. (Ez afféle „bársonyos puccs” volt.)

Különleges titkokat nem tudunk meg a könyvből, a fontosabb események részleteiről már többet. A könyv elsősorban a hadsereg politikai szerepének bemutatása miatt érdekes. Hogy mennyire meghatározónak tartja ezt a szerepet, a fenti idézetben túl az is bizonyítja, hogy a politikai pártokról, amelyekből a többpártrendszer elvének elfogadása (1991) után nagyon sok alakult, szinte említést sem tesz, kivéve a mindegyik fölé helyezett, de önkritikusan szemlélt Nemzeti Felszabadítási Frontot. A memoárt a függelékben közlő fényképek és értékes dokumentumok zárják.

J. Nagy László

Az ember, aki meg akarta akadályozni az algériai háborút*

Az ember, aki meg akarta akadályozni az algériai háborút címet adta frissen megjelent könyvének a francia José-Alain Fralon újságíró, aki hosszú időn át volt a tekintélyes *Le Monde* munkatársa, előbb brüsszeli, majd moszkvai tudósítója. Fralon ismert szerző, az elmúlt évtizedben féltucatnyi könyvet jelentetett meg Belgiumról és különböző nemzetközi kérdésekről. Legújabb munkája azt a hullámot lovagolja meg, amelyet az algériai függetlenség jubileumi, 50. évfordulója keltett szerte a világban. Franciaországban, az egykori gyarmattartóban monográfiák, cikkek, tanulmányok sokasága látott napvilágot, tudományos konferenciák sorozatát rendezték az évforduló kapcsán. Ebbe a vonulatba illeszkedik Fralon munkája is.

A szerző személyesen is érintett a problémát illetően. 1945-ben Constantine-ban, a kelet-algériai nagyvárosban született, és családjával a felszabadító háború utolsó szakaszáig, 1960-ig Algírban élt, itt végezte középiskolai tanulmányait. Így gyermekkorában testközelből szerzett „élményeket” a konfliktusról. Véleményét nem rejtí véka alá. A vele készült interjúkban rendre megjegyzi, hogy Algéria számára a függetlenség mind a mai napig „a család történetét” jelenti, de magára az 1954–1962 között zajló konfliktusra is inkább „polgárháborúként”, semmint felszabadító háborúként tekint. Markáns mondanójának lényege az, hogy az algériai háború elkerülhető lett volna, ha az 1950-es évek elején a francia politikai elit hallgat olyan emberekre, mint Albert Camus vagy Jacques Chevallier, és tárgyal a nacionalistákkal a függetlenség hosszú távú megadásáról. Chevallier, Algír liberális polgármestere szerinte eljutott odáig, hogy föderalistává vált, s föderációt javasolt Franciaország, Európa és Algéria között. Csakhogy a francia IV. Köztársaság elitje ezt nem fogadta el, mert – mint egy interjúban Fralon kifejtette – habár „mindenki arról beszélt, hogy tárgyalni kellene, mégsem akarta azt senki elkezdni”.¹

Miért fontos Fralon Jacques Chevallier életét, pályafutását bemutató biográfiája? Leginkább azért, mert egy elfeledett politikai szereplőnek állít benne emléket. A szűkebb szakmán kívül sem Algériában, sem Franciaországban nem ismerik a nevét, és az 50. évforduló kapcsán tartott ünnepségek, megemlékezések során sem történt rá semmilyen utalás. (Csupán egyetlen, 2010-ben megjelent monográfiáról tudok, mely elsősorban algíri polgármesteri tevékenységével foglalkozik, a szerzője Michèle Barbier.) Fralon azzal a szándékkal

* José-Alain Fralon: *Jacques Chevallier, l'homme qui voulait empêcher la guerre d'Algérie*. (Jacques Chevallier, az ember, aki meg akarta akadályozni az algériai háborút.) Fayard, Paris, 2012. 310 p.

1 http://www.rtf.be/info/monde/detail_jose-alain-fralon-sur-l-algerie-pour-tourner-la-page-il-faut-lavoir-lue?id=7800318; <http://www.rfi.fr/emission/20120612-jose-alain-fralon-auteur-jacques-chevallier-homme-voulait-empecher-guerre-algerie> (A letöltés ideje: 2012. december 20.).

írta meg könyvét, hogy úgymond visszahozza a köztudatba Chevallier személyét, illetve az általa képviselt „liberális” irányzatot, amely alternatívát jelentett a felszabadító háború előtti és alatti időszakban. Azt gondolom, ezt a célját Fralon maradéktalanul el is érte: kiadatlan dokumentumok, a még élő szereplőkkel készített személyes interjúk és természetesen a szakirodalom segítségével rajzolja fel a „liberálisnak” nevezett politikai irányzat egyik legfontosabb képviselőjének portréját. A szerzőnek legfeljebb az róható fel, hogy levéltári dokumentumokat, forrásokat nem kutatott, ami helyenként bizonyosan tisztábbá tehetné volna a felrajzolt képet. Ez azonban mit sem von le a mű értékéből. Az alábbiakban részletesebben ismertetem Chevallier pályafutásának első, meglátásom szerint döntő szakaszát, amikor kialakultak a politikai nézetei, és más módszerekkel próbált megoldást találni az algériai problémákra, mint a kormány vagy a telepések többsége. A felszabadító háború alatti és utáni pályájára csak röviden utalok.

A szerző a művét egy drámai pillanat felidézésével kezdi. 1962 tavaszán, miután aláírták az eviani megállapodást a háború lezárásáról, Algériában elszabadult a pokol. A függetlenséget elutasító ultrakolonialisták terrorista csoportja, a Titkos Hadsereg Szervezete (OAS) a felperzselt föld taktikáját választotta. El akart pusztítani mindent, amit a franciák Algériában létrehoztak, így állván bosszút a felkelőkön. Egyesek tervbe vették a főváros benzintartalékainak felgyújtását, a sivatagi olajkutak felrobbantását, a Franciaországban élő algériaiak „egyenkénti legyilkolását”, Algír csatornahálózatának megsemmisítését. Sorra robbantak a bombák a nagyvárosokban, civilek százai veszítették életüket. Május 2-án az algíri kikötőben egy hatalmas robbanásban hatvanan veszítették életüket, közel háromszáz pedig megsebesült. A városban szó szerint eluralkodott a félelem. A felkelést irányító Nemzeti Felszabadítási Front (FLN) már arra készült, hogy bosszúból ezer eltökélt algériait zúdít rá az európai negyedekre. Küszöbön állt az apokalipszis. Ebben a válságos pillanatban sikerült Chevallier-nek egy asztalhoz ültetnie az FLN és az OAS képviselőit, akik június 17-én megállapodtak az esztelen, vak vérengzés leállításában. Chevallier-nek köszönhető ez a kialkudott kompromisszum, amely ugyan nem tudta megakadályozni a nyolcszázezer európai („feketelábú”) pánikszerű távozását, Algír azonban megmenekült.

Az első két fejezetben Chevallier családi hátteréről és a két világháború közötti Algéria társadalmi viszonyairól kapunk átfogó és igen érzékletes képet. Chevallier gyerekként 1922-ben érkezett Algírba a szüleivel és a bátyjával. Apai nagypapja 1884-ben vándorolt ki Lyonból az észak-afrikai gyarmatra, ahol kádárként kezdett el dolgozni. A hordókészítésnek akkoriban volt keletje: éppen felfutóban volt az algériai bortermelés. Mivel azonban a fa hiánycikknek számított, Charles Chevallier fiait beszerző körútra küldte. Étienne fia – Jacques apja – így került az Egyesült Államokba, a fában gazdag Louisianába. 1906-ban feleségül vette a New Orleans-i Corinne Huchet de Kernion de La Bédoyère-t, akinek breton ősei még a 18. században vándoroltak ki az Újvilágba. Corinne apja a déliek oldalán részt vett az amerikai polgárháborúban. Az ifjú pár 1909-ben visszaköltözött Bordeaux-ba, ahol a családi vállalkozás irodája működött. Két fiuk született, Georges 1910-ben és Jacques 1911-ben. 1919-ben a család visszaköltözött New Orleansba, és a gazdag Amerika teljesen lenyűgözte az abszolút kétnyelvű Jacques-ot. Idilli életük volt, de 1922-ben a nagypapa, Charles halála miatt Algériába kellett települniük.

Jacques a jezsuiták algíri középiskolájába járt, ahol nehezen viselte a kötöttségeket, a szülei viszont liberális, „amerikai” szellemben nevelték. A tehetős szülők óriási kerttel övezett hatalmas házat vásároltak Algír legelőkelőbb negyedében. A világra nyitott, művelt, életvidám szülők nagyszerű hátteret biztosítottak gyermekeik neveléséhez, habár nem tartoztak az Algériát uraló „felső tízezerhez”, a Blachette-ek, Schiaffinók, Germainek, Borgeaud-ek

közé. A jövőre nézve nem mellékes, hogy a familiának nem igazán sikerült jó kapcsolatokat kiépítenie a régi, meghatározó telepescsaládokkal, amelyek amerikai gyökereik miatt valamelyest „kívülállónak” tekintették a Chevallier-kat. Érdekes módon az őslakos algériaiakkal gyakran jobb, szívélyesebb volt a viszonyuk.

Az 1920-as évek elején hivatalosan 5,7 millió ember élt a gyarmaton, ebből 800 ezer európai származású telepes volt, a többi őslakos. Fralon szemléletesen ábrázolja a telepesek sokszínű társadalmát: „vállalatvezetők és melósok, Párizsból most érkezett irodisták és 1830-ban partra szállt családok leszármazottjai, tanítók és vízvezeték-szerelők, gazdálkodók” (25. p.). Palermói, sevillei, máltai, korzikai bevándorlók, a 19. században ide deportált politikai foglyok utódai, 1870 után idemenekült elzász-lotaringiaiak, közel százezer, szerény körülmények között élő zsidó, akiket még az inkvizíció űzött ki Spanyolországból a 16. században: ők alkották az „algériai franciák” vagy inkább az „algériai európaiak” társadalmát. Ez a népség élesen elkülönült az „araboktól”, a „muszlimoktól”, sokan csupán dekorációként tekintettek rájuk, de azért „apartheidről” sem beszélhetünk. A buszon, a moziban és az üzletekben nem volt szegregáció, de a vegyes házasságok ritkák voltak, mint a fehér holló, az európaiak közül pedig gyakorlatilag senki sem beszélt arabul. A két közösség jogi helyzete közötti különbséget Fralon Ferhát Abbásznak, a nemzeti mozgalom egyik vezetőjének, az 1958-ban megalakult ideiglenes algériai kormány miniszterelnökének szavaival érzékelteti: *„Ha egy algériai arabnak mondta magát, a francia jogászok azt mondták neki: nem, francia vagy. Ha ezután a franciák jogait követelte magának is, ugyanezek a jogászok azt felelték neki: nem, arab vagy”* (29. p.).

Az 1920-as években Algéria nyugodt volt ugyan, de már megjelentek a nemzeti mozgalom első csírái. 1922-ben „az algériai nemzeti mozgalom atyjának” tekintett Messzali Hádids, aki egy évvel korábban szakaszvezetőként szerelt le a francia hadseregből, Franciaországba költözött és nagyon közel került a kommunista párthoz. Az FKP ekkor már programjára tűzte az észak-afrikai francia gyarmatok felszabadítását. Az 1922 áprilisában Algériába látogató Alexandre Millerand köztársasági elnökhöz a tekintélyes Háled emír, Abdel-Káder, az 1830–1840-es években a franciákkal harcoló nemzeti hős unokája azzal a kérelemmel fordult, hogy az algériai araboknak is legyen képviselőjük a párizsi nemzetgyűlésben. Párizsban azonban hiába terjesztettek elő ilyen értelmű törvényjavaslatot, a telepesek parlamenti képviselői, sajtója és az őket támogató franciaországi gyarmati lobbis eléréséig annak elutasítását. Ez a felállás lesz jellemző egészen 1954-ig.

A boldog, sikeres középiskolai és jogi tanulmányok, valamint a katonaévek után Chevallier 1934-ben került kapcsolatba a politika világával. Ekkorra Algéria alaposan megváltozott. Messzali Hádids 1926-ban Párizsban létrehozta az Észak-afrikai Csillag elnevezésű szervezetét, mely először követelte nyíltan Algéria teljes függetlenségét. Algírban Ferhát Abbász gyógyszerész és Szaláh Bendzsellul orvos megalakította a Muszlim Képviselők Szövetségét, mely az arabok asszimilációjáért és jogegyenlőségéért küzdött a gyarmati legalitás keretein belül. A „gyarmati párt” tagjai mindkét csoportot hevesen támadták és semmilyen reformot sem fogadtak el. Nagy visszhangot keltett, hogy 1928-ban egy algériai atléta, Ahmed Bugíra el-Uafi az amszterdami olimpián francia színekben megnyerte a maratoni futást (1959-ben Párizsban az FLN egyik merényletében vesztette életét). 1931-ben Abdel-Hamid Ben Bádisz sejk megalapította az Ulemák Társaságát, amely egyfelől az iszlám forrásaihoz való visszatérést, másfelől modern oktatást követelt a muszlimok számára is, valamint elutasította az asszimilációt és közzétette híres jelmondatát: *„Arab a nyelvem, iszlám a vallásom, Algéria a hazám.”*

De nemcsak Algéria változott meg, hanem Chevallier családi állapota is, mivel 1932 végén megnősült. Felesége, Renée Missé családja nemzedékek óta Algériában élt, nagyapja egyike volt az algériai vasúthálózat megépítőinek. Az ifjú pár Algír belvárosába költözött, s 1933-ban már meg is született első gyermekük, Jean-Pierre (akit még összesen hatan fognak követni). 1934-ben a politikai helyzet a gazdasági válság által sújtott Franciaországban kritikussá vált, februárban a szélsőjobboldal puccskísérletét a rendfenntartó erők többórás utcai harcok árán akadályozták meg Párizsban. Jacques Chevallier, aki nem akart jogi pályára lépni, ekkor csatlakozott a Tűzkeresztesek nevű szélsőjobboldali szervezethez, s ezzel mintegy „beszippantotta” a politika világa. A François de La Rocque ezredes által vezetett mozgalom eklektikus programjában helyet kaptak a harci erények, a szociális katolicizmus, a túlzásig hevített patriotizmus. A szervezet 1936-ban felvette a Francia Szociális Párt (FSZP) nevet, és rövidesen közel egymillió taggal az első számú jobboldali erővé vált.

Algériában a párt sikere még nagyobb volt, mint az anyaországban. A nacionalista érzelmek itt még magasabbra csaptak és Chevallier-t is magukkal ragadták. A 23 éves férfit lenyűgözte ez a fiatal, energikus szervezet, mely a fennálló rend megdöntését ígerte. Különösen szimpatikus volt számára szociális küldetése (ingyenleves, szén és ruházat osztása a szegényeknek). Egyetértett Algériára vonatkozó paternalista szemléletével is, amikor a fajok és a vallások egységéről harsogott a francia trikolor alatt: *„Olyan Algériáról álmodunk, amelyben este, amikor a müezzín imára hívja hittestvéreit, a keresztények is keresztet vetnek.”*

1936 után a párt egyre több szélsőséges, fasisztoid és antiszemita elemet vonzott magához. Ez nem tetszett Chevallier-nak, egyébként La Rocque-nak sem, aki megtiltotta az antiszemitizmust a párton belül. Később, a háború alatt Pétain marsall zsidóügyi főmegbízottja, Louis Darquier de Pellepoix nyíltan neki is szegezi majd a kérdést: *„Igen vagy nem, ezredes úr, van-e zsidó vér az ereiben?”* Algériában a párthoz azért csapódhattak nagyobb számban antiszemiták, mert itt ennek az irányzatnak régi hagyományai voltak, hiszen Thomas-Robert Bugeaud tábornok, az ország egyik meghódítója és főkormányzója már 1837-ben indítványozta a zsidók kiűzését. A válság sújtotta 1930-as években az antiszemitizmus intenzitása fokozódott, bojkottot hirdettek a zsidó tulajdonban lévő üzletekre, kizárták a zsidókat a művészeti és tudósársaságokból, a sportklubokból. Chevallier eközben gyorsan emelkedett a párt ranglétráján, 1937 novemberében Algír egyik külvárosa, el-Biar önkormányzati képviselőjévé választották az FSZP színeiben. 1938-ban a párt Algír körzeti elnöke lett.

A politikai helyzet közben feszültebbé vált, a nacionalisták egyre erőteljesebben hallatták a hangjukat. 1934 augusztusában Messzali Hádids – francia – felesége megvárta az Észak-afrikai Csillag zászlóját, amely később a független Algéria nemzeti lobogója lett. Messzali ugyanakkor áttette tevékenysége színterét Algériába. 1936 tavaszán a muszlimok körében komoly várakozásokat keltett a baloldali népfront hatalomra jutása és a Blum-Viollette-féle törvénytervezet, amely 20 ezer öslakosnak adta volna meg a francia állampolgárságot, de a javaslat a telepések heves ellenállása miatt megbukott. „Egy nagyszerű elszalasztott alkalom”, jegyezte meg Édouard Depreux belügyminiszter. Ugyanez a népfront – melyet a kommunisták is támogattak – ugyanakkor feloszlatta a függetlenségpárti Észak-afrikai Csillagot és bebörtönöztette Messzalit. A nacionalisták és a kommunisták közötti szakadék ekkor keletkezett.

A II. világháború kirobbanása után – hiába szerette volna – Jacques Chevallier-t nem hívták be katonának. Mindenki a győzelem érdekében cselekedett, a nacionalisták jó része is (például Ferhát Abbász) felfüggesztette a tevékenységét vagy a kormány támogatására szólította fel az algériaiakat. Aki nem így tett, azt a hatóságok bebörtönözték (Messzali 15 évet kapott). Algéria mind az 1940. július 22-i tűzszünetet, mind Pétain marsall hatalomra

kerülését megnyugvással fogadta. A telepések szimpatizáltak az új Francia Állam antiszemita irányvonalával (az algériai zsidóktól Pétain megvonta a francia állampolgárságot). Hamarosan meg is alakult a Harcosok Francia Légioja „a nemzet megújítása” érdekében, az új rezsim támogatására. Zenitjén a szervezet 110 ezer tagot számlált, ami az európai felnőtt lakosság közel egynegyedét jelentette. Belépett Chevallier is.

1942 májusában azonban kilépett, mert zavarta egyik-másik aktivista szélsőséges magatartása, és belátta, hogy ezzel a mozgalommal „lehetetlen elérni Franciaország felemelését”. Időközben kiváló kapcsolatba került a vichyi kormány észak-afrikai főmegbízottjával, Maxime Weygand tábornokkal, aki 29 évesen kinevezte el-Biar polgármesterévé, ezzel ő lett „Franciaország legfiatalabb polgármestere”. Tagja lett az Algériai Pénzügyi Bizottságnak, amely a telepes gazdasági elitet tömörítette. Itt találkozott Alexandre Chaulet-val, a Keresztény Szakszervezetek Uniójának elnökével, aki nagy hatást gyakorolt rá. Az arabul is beszélő Chaulet az őslakosok érdekében akart cselekedni, s javasolta, hogy az anyaországban érvényben lévő családi pótlékot Algériára is terjesszék ki, s hogy a muszlimok ugyanakkora összegben részesüljenek, mint az európaiak. Indítványát hatalmas felzúdulás fogadta a telepések részéről, Chevallier azonban támogatta. Polgármesterként feladatának tekintette, hogy a háborús időkben segítse a legszegényebbeket, mindenki megkapja a fejadagját. A franciák és az arabok egységét hirdette, hiszen „itt mindenki a birodalom gyermeke”.²

1942. november 8-án a Fáklya-hadművelet keretében az angolszász szövetségesek partra szálltak Észak-Afrikában, és rövid úton véget vetettek Vichy uralmának. Az amerikaiak algíri bevonulásában Chevallier szerepe – úgy tűnik – kideríthetetlen. Egyesek szerint az algíri amerikai közösséggel fenntartott kapcsolatai miatt tudnia kellett róla, mások szerint semleges álláspontot foglalt el. Tény viszont, hogy a telepések többsége nem állt ki egyértelműen sem Pétain, sem az angolszászokkal szövetséges ellenálló, De Gaulle mellett. Ennek az lehetett az oka, hogy Algériát az anyaországgal ellentétben a németek nem szállták meg, ezért a kollaboránsok és az ellenállók között nem alakult ki olyan éles különbség, mint a Földközi-tenger túlsó partján. Jó ideig úgy tűnt, Algériában Vichy amerikai „protektorátus” alatt fog működni, mígnem 1943 nyarán De Gaulle átvette a hatalmat, feloszlatta a Harcosok Francia Légioját és eltüntette az utcákról a marsall portréit.

Igazából Algéria csak ekkortól ismerte meg a háborút testközelből. 1943-ban a fővárosban a tengelyhatalmak bombázásai 300 halottat és 500 sebesültet követeltek. Több mint 250 ezer ember (130 ezer muszlim, 120 ezer európai) vonult be katonának, és vett részt Nyugat-Európa és Franciaország felszabadításában. A „félíg amerikai” Chevallier hamar közeli kapcsolatba került Eisenhower szövetséges főparancsnok beosztottjaival, tisztjeivel, akiket gyakran látott vendégül a házában.

A katonai és politikai fordulat felélénkítette az Algéria jövőjéről folytatott vitát. 1943 márciusában a mérsékelt nacionalista Ferhát Abbász, miután konzultált Messzali 1936-ban létrehozott Algériai Néppártjával (PPA) és az Ulemák Társaságával, eljuttatta Marcel Peyrouton főkormányzóhoz a nemzeti mozgalom történetének egyik legfontosabb dokumentumát, az *Algériai Nép Manifesztumát*. A szöveg elítélte a gyarmatosítást, algériai állampolgárságot követelt a Franciaországgal létrehozandó föderáció keretein belül és a muszlimok részvételét az ország kormányzásában. A nyilatkozat kibocsátására áldását adta az antikolonialista Roosevelttől észak-afrikai megbízottja, Robert Murphy. A manifesztumot azonban

2 Egy francia történész ugyanígy „a gyarmatbirodalom gyermekének” nevezte Chevallier-t. Vö. Planche, Jean-Louis: Jacques Chevallier, député-maire d'Alger. In: *Alger 1940–1962. Une ville en guerres*. Dirigé par Jordi, Jean-Jacques-Pervillé, Guy. Paris, 1999. 160–165.

a De Gaulle által kinevezett új algériai főkörmányzó, Georges Catroux tábornok elutasította, mondván, veszélyt jelent a francia szuverenitásra nézve. Chevallier, aki akkoriban nem rájongott Abbász követeléseire, utóbb – a Blum-Viollette-féle törvénytervezet bukására utalva – „második elszalasztott alkalomnak” nevezte a történeteket.

1944 márciusában De Gaulle ideiglenes kormánya fontos, de korántsem elégséges reformokat vezetett be. Egyenlőnek nyilvánították Algéria minden lakóját, a szavazati jogot a muszlimokra is kiterjesztették (akik azonban az európaiaktól elkülönülő választói kollégiumban szavaztak), valamint 60 ezer muszlimnak megadták a francia állampolgárságot. Ezeket az intézkedéseket a telepések vadul bírálták, de ugyanígy tettek a nacionalisták is, akik ennél már jóval többet akartak. Néhány héttel később visszaültették a helyükre mindazokat a polgármestereket, akiket 1940 júniusában Weygand mozdított el hivatalukból. Ez azt jelentette, hogy Chevallier-nak is át kellett adnia a helyét az elődjének, megmaradt egyszerű önkormányzati képviselőnek. Eredetileg nem volt a szó klasszikus értelmében gaulle-ista, 1943–1944 folyamán fokozatosan mégis a tábornok hívévé vált.

1943 végén behívták katonának, egy ideig Eisenhower főparancsnokságán szolgált tolmácsként, majd részt vett az olaszországi hadjáratban. 1944 áprilisában ott volt a római bevonulásnál. Amikor nem sokkal később leszerelt és hazatért, első dolga volt lemondani el-biari önkormányzati képviselői mandátumáról, mert elfogadhatatlannak tartotta, hogy a város átnevezte a Weygand tábornok teret. Mindez nem rontotta meg a gaulle-ista hatóságokkal fenntartott kapcsolatait. 1944. május 8-án parancsot kapott Jacques Soustelle-től, De Gaulle titkosszolgálatának főnökétől, hogy utazzon Washingtonba, és hozzon ott létre egy összekötő irodát az amerikai elhárítással. Chevallier De Gaulle amerikai kémje lett, feladata pedig lényegében az egyesült államokbeli, kanadai és mexikói francia kémhálózat újjászervezése volt. Azért esett rá a választás, mert tökéletesen beszélt angolul, már korábban is kapcsolatban állt a titkosszolgálatokkal, és nagyon fegyelmezett volt. Mindez maga után vonta azt is, hogy órnaggyá léptették elő. Keveset tudni Chevallier washingtoni tevékenységéről. Annyi bizonyos, hogy a bezárt, lepecsételt francia nagykövetségre betört, és onnan ismeretlen tartalmú dokumentumokat hozott el és adott át Soustelle-nek, valamint élénken érdeklődött a tudósok és még inkább az atomtudósok iránt.

New Yorkban került kapcsolatba az ukrán származású, de francia állampolgár Boris Souvarine-nal (1895–1984), aki egykoron meggyőződéses kommunistaként Lenin munkatársa és a Komintern magas rangú vezetője volt. Később azonban Sztálin ellenfele és a sztálinizmus engesztelhetetlen kritikusa vált belőle. Chevallier és Souvarine elválaszthatatlan barátok és szellemi társak lettek, nagyszerűen kiegészítették egymást. 1945 nyarán azonban Chevallier visszatért Algírba, miután a feladatát sikeresen végrehajtotta (kitüntetés is kapott érte).

Fralon könyve második részében, mintegy ötven oldalon keresztül elemzi azt a szellemi-politikai fejlődést, amelyet főszereplője 1945–1954 között bejár. Ekkor vált országosan ismert politikussá, és ekkor alakult ki határozott politikai irányvonala, elkötelezettsége, mely meghatározta a felszabadító háború alatti és utáni döntéseit. Már a kezdő lépései is figyelmet érdemelnek. 1945 szeptemberében Algírban elindult a kantonális választásokon. Az úgynevezett független republikánusok csoportjához csatlakozott, melyet jobboldali liberális „szervezetként” írhatunk le. Kemény csatában legyőzte kommunista riválisát. Megnyerő külseje és meggyőző személyes tulajdonságai rövidesen nagyon népszerűvé tették az egész városban. Politikailag integratív személyiség volt: egyesíteni tudta a gaulle-istákat és Vichy híveit, hiszen mindkét irányban voltak kapcsolatai. Csak a kommunisták nem állhatták: amerikai kötődése csak rontott a renomén, így lapjukban, az *Alger républicain*ben „Mister Jack

Chevallier" néven emlegették. Fralon nyilvánvalóvá teszi, hogy Chevallier azért lehetett oly népszerű a telepések körében, mert ekkoriban egyike volt Francia-Algéria legradikálisabb védelmezőinek. Később maga is elismerte, hogy az 1945 utáni években az „ultrák” közé tartozott, mint akkoriban nagyon sokan, hiszen mindenkiben élénken élt az 1945. májusi véres kelet-algériai felkelés tragikus emléke. Ebből a telepések egyetlen következtetést vontak le: csak a muszlimok kemény elnyomása akadályozhatja meg az események megismétlődését. A másik oldal nacionalistái közül viszont sok fiatal radikális többé nem adott semmit a köztársasági Franciaország szavára, megoldásként kizárólag a fegyveres harcot tudta elképzelni. Azaz szó sem lehet tárgyalásokról, politikai rendezésről, készülni kell a háborúra. A két közösség közötti szakadékot többé már nem lehetett áthidalni.

1946 nyarán Chevallier elindult a parlamenti választásokon, ezúttal az Algériában rendkívül befolyásos Radikális Párt színeiben. Olyan hatalmasságok álltak mögötte, mint Henri Borgeaud és René Mayer, akik nélkül Algériában gyakorlatilag egyetlen fontos döntés sem született. Az első próbálkozás sikertelen volt, de a második már elérte célját. Novemberben, az új alkotmány elfogadása után kiírt parlamenti választásokon a radikálisok által támogatott „republikánus tömörülés” listája győzelmet aratott, így Chevallier képviselő lett. Ekkor vált támogatójává a vele egykorú, buzgó pétainista Alain de Sérigny, aki a telepések legolvasottabb lapjának, a *L'Écho d'Alger*-nak volt a főszerkesztője. Képviselői munkáját segítette továbbá a már említett Souvarine is. A Bourbon-palotában az egyik legélesebb hangú debattőr vált belőle, egyre többen figyeltek fel karizmájára, vitakészségére. Mindig kiállt a fennálló algériai status quo mellett. 1947 nyarán napirendre került az új algériai szerves alaptörvény ügye, amely bizonyos reformokat irányzott volna elő (például a belső ügyekkel foglalkozó algériai gyűlés összehívását). Chevallier hevesen támadta a tervezetet: „Algéria földje a mi földünk, ott mi otthon vagyunk, ez Franciaország földje. Akármint mondjanak, akármint tegyenek, az algériai franciák nem mennek el onnan.” Elutasította azt az indítványt, mely az arabot hivatalos nyelvvé tette volna Algériában és előírta volna a kötelező oktatását: „Az arab nyelv kötelezővé tétele egyet jelent a [muszlimok] iszlám felé terelésével. Ahelyett, hogy »franciásítanánk«, »iszlamisálunk« (91. p.). Az új alaptörvényt a parlament elfogadta, de a telepések képviselői túlnyomó többsége elutasította.

Az új status quo nem hozott érdemi változást, részben azért, mert az algériai gyűlés megválasztásánál a hatóságok csalások sorozatával elérték, hogy a nacionalisták kisebbségbe kerüljenek. Ebben élen járt az 1948-ban kinevezett új főkormányzó, a szocialista Marcel-Edmond Naegelen, az algériai nacionalizmus engesztelhetetlen ellenfele. Lényegében semmilyen reformot sem léptettek életbe („újabb elszalasztott alkalom”). A hatóságok által támogatott európaiak ellenkezése, az anyaország érdektelensége mind hozzájárult a muszlim politikai vezetők – például Ferhát Abbász – fokozatos radikalizálódásához. Messzali legelszántabb fiatal párthívei 1947-ben megalakították a fegyveres felkelés előkészítésével megbízott Titkos Szervezetet (OS), melyet azonban a hatóságok az évtized végén felszámoltak. Az OS káderei közül kerülnek majd ki 1954-ben a Nemzeti Felszabadítási Front vezetői.

Chevallier ez idő alatt valóságos „keresztes hadjáratot” folytatott a kommunisták ellen, amiben Souvarine támogatta. Követelte a kormánytól, hogy a „franciaellenes” érdekeket védő pártot tiltsa be, oszlassa fel. Ezt a célkitűzését azonban nem sikerült elérnie, és ez mélyen érintette, elgondolkoztatta. Az is bántotta, hogy a parlamenti játszmák idegenek voltak számára, nem elégítették ki. Új kihívásokra vágyott, amelyeket az algériai gyűlésben vélt megtalálni. Lemondott nemzetgyűlési mandátumáról, hogy elindulhasson az algériai gyűlés 1951-es megválasztásán.

Mindez egybeesett Chevallier Algériára vonatkozó nézeteinek radikális megváltozásával. Fralon szerint az OS felszámolása nyitotta fel a szemét: az ország egyáltalán nem olyan nyugodt, mint amilyennek látszik, valójában a robbanás szélén áll. Ha pedig ez megtörténik, és Algéria elszakad, a Szovjetunió és a kommunisták ráteszik a kezüket az országra. Ezt pedig csak úgy lehet megakadályozni, ha biztosítják Franciaország fennhatóságát. A hogyanra pedig nem a régi gyarmatosító módszerek jelentik a választ, hanem új típusú, „liberális” megoldások. Párbeszédet kell folytatni a muszlimok képviselőivel, meg kell hallgatni a mondanivalójukat. Chevallier javaslata hatalmas felzúdulást keltett a kolonialista telepés elit körében, a dühöngő Borgeaud személyes hadjáratot indított ellene. A vita hangneme pillanatok alatt eldurvult, ellenfelei a legsúlyosabb sértésnek számító „szeparatista” jelzővel bélyegezték meg a még mindig fiatal politikus. Chevallier programjában a francia–algériai föderáció eszméjét állította előtérbe, és az 1951-es választásokon – igaz, jelentős támogatókat maga mögött tudva – legyőzte ellenfeleit.

Hamar be kellett látnia azonban, hogy „liberális” elképzelései nem találnak pozitív fogadtatásra sem a telepés elit, sem a nacionalisták körében. Föderációs javaslatát elvetették. Levonva a kudarc tanulságait, 1952 elején ismét nemzetgyűlési képviselővé választatta magát. A fokozódó gyarmati válságok nyomán az algériai telepés eliten belüli ellentétek elhalványultak, a fő törekvés a fennálló status quo megőrzése lett. Chevallier olyan személyiségnek számított, aki mögött az európaiak és megannyi muszlim is fel tudott sorakozni. Ez tette lehetővé 1953 tavaszán algíri polgármesterré való megválasztását (54 ezerből 30 ezer voks). Programja ambiciózus tervet tartalmazott: Algír teljes újjáépítését. *„Tetőt mindenki feje fölé!”* – ez a szlogen a célok szociális oldalára utalt. Jellemző, hogy Chevallier egyik helyettese egy messzalista, azaz radikális nacionalista lett; először esett meg, hogy a mozgalom egyik vezetője ilyen magas pozíciót foglalt el. A kettejük közötti együttműködés úgy vált lehetségessé, hogy az algériai kérdést, az ideológiai problémákat kizárták a városért folytatott munkájukból, és a napi ügyekre, a város érdekeire koncentráltak. Algír akkoriban túlszűfolt város volt, ahová a megelőző időszakban tízezerrel költöztek be a paraszti származású vidékiek. A bádoggvárosokban, nyomornegyedekben több mint 120 ezren éltek. Szükség volt „az Észak-Afrikában valaha látott legnagyobb szociális urbanizációs műveletre” (117. p.). Lakásépítési program, az úthálózat karbantartása, a közvilágítás, a vágóhidak modernizálása, iskolabővítés (600 új tanterem), a központi fűtési rendszer korszerűsítése (Franciaország legnagyobb kazánházának telepítése), metrótervezés stb. képezték az intenzív és eredményes munka mérföldköveit. 1959 tavaszáig (a felszabadító háború zűrzavara közepette!) a különböző kerületekben 12 ezer lakást húztak föl, Algírtól délre pedig új elővárost építettek 26 ezer lakással és kiszolgáló létesítményekkel (iskolákkal, üzletekkel, postákkal stb.). Az új lakásokba összesen 180 ezren költözhetek be.

Agilitása, egyes algériai nacionalistákkal való együttműködése mind a telepések, mind a radikális nacionalisták körében visszatetszést keltett. Előbbiek „az arabok polgármesterének” nevezték, Messzali Háddzs pedig egy interjújában kifejtette: *„A Jacques Chevallier által képviselt neokolonializmus intelligensebb, mint a klasszikus kolonializmus, ezért legalább annyira veszélyes is”* (121. p.). Bizonyos történészek szerint ekkor használták első alkalommal a történelemben a neokolonializmus kifejezést.

1954 fordulóponthoz Chevallier pályafutásában, ugyanis a baloldali radikális Pierre Mendès France miniszterelnök hadügyi államtitkárként bevette a kormányába. November 1-jén pedig az FLN megindította a harcát Algéria függetlenségéért. Ettől kezdve Chevallier számára beszűkültek a lehetőségek, mivel a két közösség közötti szakadék szüntelenül szélesedett, az általa szorgalmazott párbeszéd egyre inkább illúzióvá vált. Fralon azt írja,

megkezdődött Chevallier „kálváriája”. A telepések határozottságot vártak el a kormánytól, a felkelés szétzúzását. Sokatmondó az Algír megyei kistelepülés, Kolea polgármesterének, egy bizonyos Gabet-nek a felszólalása a megye polgármestereinek november 6-i értekezletén, melyben elvetette a kormány és az algériai gyűlés beiskolázási programját: „*La Fontaine verseire tanítani a kecskéiket furulyázva őrző kölyköket, erre azt mondom, hülyeség*” (135. p.). Chevallier fokozatosan két tűz közé került. Jóllehet komolyan elgondolkodott a kormányból való távozáson (a telepések ezt várták tőle), végül maradt, sőt 1955 januárjában hadügyminiszterré nevezték ki. Nem sokáig tölthette be a magas tisztséget, február elején Mendès France kormánya megbukott.

Ami ezután következett, az voltaképpen epilógus Chevallier politikai pályafutásában. Algír polgármestereként és parlamenti képviselőként ugyan továbbra is fontos tisztségeket töltött be, de egyre kevésbé tudott szót érteni a párizsi, de legfőképpen az algériai feketelábú elit tagjaival. Minden megszólalása pusztába kiáltott szó maradt. 1955 végére, 1956 elejére arra a felismerésre jutott, hogy muszáj tárgyalni a felkelőkkel, és meg kell vetni a Franciaországgal szoros kapcsolatban (akár föderációban) álló algériai állam alapjait. A privilégiumait vakon őrző, sokszor reakciós telepések azonban hallani sem akartak akár csak a legcsekélyebb engedményekről sem. Végképp a fegyvereké lett a szó, ilyen körülmények között pedig Chevallier egész elképzelése illúzióvá vált. Nem akadályozhatta meg a háborút. Egyvalamit azonban elhatározott: ha törik, ha szakad, Algériában marad, nem távozik.

Háttérbe szorulása, politikai meggyengülése 1958 tavaszán, a IV. Köztársaság látványos összeomlásakor vált véglegessé, amikor Algírban az ultrakolonialisták és a hadsereg puccsal átvették a hatalmat. A szemükben gyűlöletes Chevallier-t lemondásra szólították föl a polgármesteri tisztségéről, és amikor a liberális politikus látta, hogy a hatalomra került De Gaulle tábornok sem áll ki mellette, megértette, hogy pályafutása véget ért. Június 7-én benyújtotta lemondását, ősszel pedig nem indult újabb mandátumért a parlamenti választásokon. Inkább *Nous, Algériens* (Mi, algériaiak) címmel könyvet írt élményeiről, elképzeléseiről.

Elégtételt érzett, amikor 1959. szeptember 16-án De Gaulle köztársasági elnökként elismerte az algériaiak önrendelkezési jogát, és „föderális típusú” társulást ajánlott nekik Franciaországgal. A dráma végén Chevallier még egyszer előtérbe került, amikor a már említett megállapodást segített tető alá hozni az FLN és az OAS között. Hiába reménykedett az új rendszer „demokratizmusában”, hiába remélte, hogy a független Algériában az európaiaknak (és nyilvánvalóan neki) is jut feladat, keserűen csalódnia kellett. Az algíri kikötői hatóság igazgatóhelyettese és a kereskedelmi kamara vezetőségének tagja lett.

A helyenként roppant olvasmányos, újságírói stílusban megírt könyv értékes hozzájárulás az algériai háború, valamint a két ország 20. századi történetének még alaposabb feltárásához.

Ferwagner Péter Ákos

CONTENTS

Studies

Zsolt Palotás: Christian Slaves in Barbaricum. Sources on the History of the Muslim Piracy in the 16th–18th Centuries	1
László J. Nagy: Tunisia in the 1920s. The Birth of the National Movement	19
Péter Ákos Ferwagner: Jacques Chevallier and the Algerians Muslims	39
Gyula Gazdik: Nasser's Choices in Foreign Policy and the Suez Crisis	53
Zoltán Prantner: The Yemeni Mission of the Socialist Countries and the United Arab Republic, 1962–1967	73
Anikó Farkas: Anwar Sadat's Visit to Jerusalem	97
Gábor Fodor: The Russian Role in the Armenian National Awakening, 1878–1914	113
Zoltán Egeresi: Turkish Nation Building during the Atatürk Era	125

Review

Subjective Memoirs of the Arab History (László J. Nagy)	145
Jacques Chevalier, the Man Who Tried to Avoid the Algerian War (Péter Ákos Ferwagner)	152

SZERZŐINK

Egeresi Zoltán, doktorandusz, Corvinus Egyetem • Farkas Anikó, PhD, SZTE BTK • Ferwagner Péter Ákos, PhD, egyetemi adjunktus, SZTE BTK • Fodor Gábor, fiatal kutató, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet • Gazdik Gyula, PhD, tudományos főmunkatárs, Nemzeti Közzolgálati Egyetem Stratégiai Védelmi Kutatóközpont • J. Nagy László, a történelemtudomány doktora, egyetemi tanár, SZTE BTK • Palotás Zsolt, doktorandusz, SZTE BTK • Prantner Zoltán, PhD, középiskolai tanár

SZTE BTK Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar

HU ISSN 0083-6265

Kiadja az MTA BTK Történettudományi Intézet

A kiadásért felel Fodor Pál igazgató

A szerzési, tördelési munkálatokat

az MTA BTK TTI tudományos információs

témacsoportja végezte

Vezető: Kovács Éva

Tördelőszerkesztő: Palovicsné Tihanyi Éva

Nyomdai munkák: Krónikás Bt., Biatorbágy

F. v.: Horváthné Nagy Erzsébet

Ára: 600 Ft
Előfizetőknek: 500 Ft

TERJESZTI A MAGYAR POSTA

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő
postahivatalnál, a Hírlap Előfizetési Irodánál (HELIR)
1089 Budapest VIII., Orczy tér 1–3.
Átutalással Magyar Posta Zrt. Helir 11991102–02102799
(megjegyzés rovatban feltüntetendő:
Világtörténet előfizetés).
Példányonként megvásárolható
az MTA BTK Történettudományi Intézetben
(1014 Budapest, Úri u. 53., telefon: 224-6700).

A Világtörténet 2013-as évfolyamának megjelentetését
a Magyar Tudományos Akadémia támogatja

